

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАНОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ

УДК 903.01/.07+903.5(477)"637"(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 4 ТИС. ВС В МЕЖИРІЧЧІ
ПІВДЕННОГО БУГУ І ДНІПРА: СЕРЕЗЛІВСЬКА КУЛЬТУРА»**

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

М.С. Іванов

Науковий керівник **Відейко Михайло Юрійович**, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Іванов М.С. Населення другої половини 4 тис. ВС в межиріччі Південного Бугу і Дніпра: серезліївська культура. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023 р.

Запропонована до захисту дисертація присвячена історії населення другої половини 4 тис. ВС в межиріччі Південного Бугу та Дніпра та обґрунтовує виділення серезліївської культури. Джерельну базу дослідження складають понад 211 могил доби енеоліту з яких 47 супроводжувались керамічним інвентарем, 19 – металевими прикрасами, 12 – статуетками серезліївського типу, 2 – металевими ножами. Окрім цього, до дослідження залучено 17 випадкових знахідок сокир-тесел, 21 випадкову знахідку сокир самарського типу, 4 ножі та кинджали усатівського типу та 5 мечів усатівського типу зі скарбу Іваньки. Структурно дисертація складається з восьми розділів, завершується висновками та проілюстрована 49 ілюстраціями. Загальний обсяг дисертації складає 300 тис. знаків з пробілами, або ж 7.5 друкованих аркушів.

Перший розділ дисертації присвячено історії археологічного дослідження пам'яток пізнього енеоліту та доби ранньої бронзи в Україні в межах якої автор виділяє три періоди: імперський, радянський та відновленої української незалежності.

В другому розділі автор дисертації характеризує загальну культурну ситуацію в східній Європі напередодні бронзової доби та описує софіївську

культуру, пізньотрипільські пам'ятки косенівського локального варіанту, культуру Чернавода I, усатівську культуру та пам'ятки типу Гордінешти.

Третій розділ дисертації присвячено характеристиці поховального обряду населення другої половини 4 тис. ВС в буго-дніпровському межиріччі. Слідуючи за Ю. Рассамакіним автор виділяє 3 групи пізньонеолітичних поховань: із випростаними та покладеними на спину кістяками, із покладеними на спину кістяками, чиї ноги були зігнуті в колінах та із покладеними на бік кістяками та зігнутими в колінах ногами.

В четвертому розділі дисертації автор характеризує керамічний комплекс пізньонеолітичних поховань буго-дніпровського межиріччя та поділяє давній посуд на дві великі групи: кераміку рогачицького типу та кераміку трипільського походження. Кераміка першої групи зафіксована у 18 похованнях, що складає 38% від усіх поховань, що супроводжувались керамікою.

Кераміка другої групи зафіксована у 20 похованнях, що складає 42.5% від загальної кількості поховань з посудом. Окремо автор розглядає біконічний та кулястий посуд, який, з однієї сторони, має виразно трипільське походження (Чечеліївка 1/3, Соколовка 1/6а, Широке 1/3, Дубова Могила 15), а з іншої – виготовлений за рогачицькою керамічною технологією (курганна група «Чкалівська» 3/32, Олександрівка 1/17, Олександрівка 1/45). Нечисельною є група кераміки культури Чернавода I представлена двома екземплярами: знахідкою № А288031 з колекції А. Грдличка та знахідкою з Кривого Рогу. Таким чином, за спостереженням автора трипільський столовий та рогачицький кухонний посуд мають приблизно однакову частку в поховальному інвентарю населення буго-дніпровського межиріччя.

В п'ятому розділі дисертації автор описує т. зв. «*серезліївські статуетки*» та іншу антропоморфну пластику знайдену в курганных похованнях другої половини 4 тис. ВС та обговорює питання її походження. На думку автора, серезліївські статуетки є виробами трипільського походження та тісно пов'язані із трипільським духовним світом, а їхня поява

в українському степу є свідченням суттєвим культурних впливі трипільців на тамтешнє населення.

Шостий розділ присвячено історії поширення шнурової техніки декорування посуду на правобережній Україні. Згідно зібраних автором свідчень, найдавніший «класичний» шнуровий декор зафіксовано на поодиноких зразках трипільської кераміки етапу ВІІ знайдених в культурному шарі таких пам'яток як *Валява, Миропілля, хут. Незаможник, Гребені, Веселий Кут*, та *Коломійщина I*. На етапі СІІ в середовищі трипільської культури шнуровий декор стає більш різноманітним та набуває статусу головної декоративної техніки. Значні колекції кераміки, прикрашеної відтисками шнура, можна зустріти серед матеріалів пам'яток ледь не кожного з пізньотрипільських локальних варіантів: лукашівського та софіївського, бугодніпровського, городсько-волинського, касперівського, гордінештського та усатівського.

Щодо степових пам'яток енеоліту та доби ранньої бронзи, то на їхніх матеріалах найдавніший шнуровий декор у вигляді т. зв. «гусіні» вперше зафіксовано за часів другого періоду середньостогівської культури. За часів Дерейвської культури спільна частка шнурового декору – «класичного» та «гусеничного», збільшується та складає до 5%. Ще більш популярним шнуровий декор стає серед населення поселення *Молюхів Бугор*, яке перебувало під значним трипільським впливом. Зокрема, близько 35% фрагментів декорованої кераміки, знайденої на поселенні, були прикрашені «класичними» відтисками.

Таким чином, на думку автора шнурова техніка декорування посуду вперше виникає та набуває популярності в середовищі трипільської культури, а поширення шнурового декору в степові райони України слід розглядати як прояв трипільського впливу на тамтешнє населення.

В сьомому розділі вперше в історії науки автор характеризує *металургію серезліївської культури*. Згідно зібраних автором даних, найдавнішими металевими виробами, що походять з центральної України, є сокира типу

Відра знайдена в культурному шарі поселення Трипілья VI *Берегівська ГЕС*, сокира типу *Плочник* знайдена неподалік відомого мега-поселення *Небелівка*, сокира типу *Аріушд* знайдена неподалік села *Лисянка* Оратівського району та сокира типу *Котяна*, знайдена поблизу м. *Богуслав*. У якості сировини металурги трипільської культури використовували, вірогідно, місцеву самородну мідь що походить із *Гайсинської площі*, *Білокам'янської структури*, *Могильнянської* та *Чемерпільської* ділянок на території останньої з яких розташовуються трипільські пам'ятки *сабатинівської групи* відомі своїм підвищеною концентрацією знахідок металевих виробів, металургійного та металообробного інструменту. За часів Трипілья СІ металургійні знання поширюються далі на схід та досягли берегів Дніпра, де формується *серезліївський комплекс металевих предметів* представлений мідними прикрасами, пласкими сокирами, обушковими сокирами самарського типу, ножами, кинджалами та мечами типу *Софіївка-Усатово*.

Восьмий розділ дисертації присвячено спробам реконструкції демографічної ситуації в степовій Україні за часів енеоліту – ранньої бронзової доби. За підрахунками автора на території Криворіжжя площею 5970 км² на триверстовій карті «*Корпусу військових топографів*» 1853 р. відомої також під назвою «*карта Шуберта*» позначено 1255 курганів. Окрім цього, за підрахунками автора на 1 курган припадає близько 0.5 енеолітичних поховань та 4.1 поховань ямної культури. Аби підрахувати приблизну чисельність давнього населення Криворіжжя автор пропонує чотири сценарії: оптимістичний, найбільш реалістичний 1, найбільш реалістичний 2 та песимістичний. Згідно *оптимістичного сценарію* в давніх курганах поховано лише 10% від загальної кількості населення а поховання було споруджено приблизно одночасно. Згідно *найбільш реалістичного сценарію 1* в давніх курганах поховано лише 10% від загальної кількості населення, поховання споруджені впродовж 500 років а середня тривалість життя складає 30 років. Згідно *найбільш реалістичного сценарію 2* кожен з членів давнього суспільства був гідний поховання в кургані, поховання споруджені одночасно.

За результатами декількох підрахунків автор дійшов висновку, що найбільш реалістичною оцінкою чисельності населення Криворіжжя за часів енеоліту та ямної культури є 451–557 та 2237–3728 осіб відповідно. Найбільш оптимістичною оцінкою, натомість є 4510-9160 осіб за доби енеоліту та 37280 осіб за часів ямної культури. У порівнянні із трипільською така чисельність є в рази меншою. Зокрема, лише на одному мега-поселенні часів Трипілля СІ *Майданецьке* площею 3.2 км² проживало стільки ж людей (6190 осіб), як і в усьому криворізькому мікрорегіоні. Таким чином, демографічного потенціалу степового населення України було недостатньо щоб зруйнувати трипільську культуру або суттєво вплинути на її матеріальний та духовний світ та змінити трипільських генетичний вигляд. Більш логічною виглядає модель згідно якої з середини 4 тис. ВС утворені шляхом інтеграції трипільські мега-суспільства розпадаються назад на дрібніші колективи, які рушають колонізувати нові землі – лісову та степову природні зони, трансформуючись у «шнурові» та «давньоямні» культури. Саме цей процес пояснює, з однієї сторони, скорочення трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя із 130 до 30-35 тис. осіб при переході від етапу СІ до СІІ, а з іншої – зростання в 4-8 разів кількості поховань в курганах при переході від доби пізнього енеоліту до ранньої бронзової доби.

У висновках автор обґрунтовує виділення серезліївської культури та вказує на її зв'язок із ямною культурою.

Ключові слова: курган, поселення, Північне Причорномор'я, степ, трипільська культура, усатівська культура, енеоліт, торгівля, металургія, металообробка, кераміка, історія археології, просторова археологія, розкопки.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ivanov, M., Tupciyenko, M. 2022. Cultural Interactions Between the Societies of the ‘Old Europe’ and the Steppe ‘Kurgan People’ During the Last Quarter of the 4th Millennium BC: Case Study of Serezlievka Local Group”. *Archaeologia Lituana*, 23 (December), pp. 107–19. <https://doi.org/10.15388/ArchLit.2022.23.6>
2. Ivanov, M. 2023. Early metallurgy of Ukraine of the Late 5th – 4th Millennia BC: an Outline. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1, pp. 125–145. <https://doi.org/10.23858/SA71.2023.1.3424>
3. Ivanov, M. 2023. Reassessment of Maikop Culture Influences on the Communities of the North Pontic Region: Case Study of the Burial Checheliivka 3/1. *Arheologia*, 4, pp. 126–136. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.04.126>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Іванов М.С., 2021. Культурні контакти населення степового Правобережжя із давніми землеробськими центрами наприкінці 4 тис. до н.е. В: *Матеріали VI всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Світ і Україна у дзеркалі історії»*, 27 листопада 2020 р. Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, С. 78–83.
2. Ivanov M. 2021. The proliferation of cord ornamentation during the Eneolithic and the Bronze Age. В: *«Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021»*, Київ: НаУКМА, С. 8–12.
3. Ivanov M., Tupciyenko M. 2021. Cultural Interactions Between Agricultural and Pastoral Societies During the Last Quarter of the 4th Millenia BC: Case Study of Serezleevka Local Group. In: *International conference “The New Old Europe”*: Programme and Abstract, Vilnius, p. 39.
4. Іванов М., Тупчієнко М. 2022. Технологія виготовлення та ремонту кам’яних сокир епохи енеоліту-ранньої бронзової доби за матеріалами

Кіровоградщини. В: *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022*, Київ: НаУКМА, С. 33–38.

5. Іванов М. 2022. Українські металургійні центри доби енеоліту – ранньої бронзи. В: *Шевченківське літо — 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 31 липня 2022 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022, С. 12–16.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

1. Іванов, М.С. 2023. Оцінка структури земле-користування та демографічної ситуації на Криворіжжі за часів енеоліту–доби ранньої бронзи на основі картографування давніх курганів. В: *Простір в історичних дослідженнях*, 4. С. 22–27.

ANNOTATION

Ivanov, M.S. The Population of the Second Half of the 4th Millenia BC between Southern Buh and Dnipro Rivers: Serezlievka culture. – Qualifying scientific work on manuscript rights. Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 "History and Archeology". – National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 2023.

The dissertation proposed for defense is devoted to the history of the population of the second half of the 4th millennium BC in the area between the Southern Bug and Dnipro rivers and substantiates the separation of the Serezlievka culture. The source base of the study consists of more than 2,000 excavated barrows, which contained at least 211 graves of the Eneolithic era, of which 47 were accompanied by ceramic implements, 19 by metal ornaments, 12 by statuettes of the Serezlievka type, and two by metal knives. Apart from that, 17 single finds of axe adzes, 21 single finds of axes of the Samara type, four knives and daggers of the

Usatovo type, and five swords of the Usatovo type from the Ivanky hoard were included in the study. Structurally, the dissertation consists of eight chapters, closes with conclusions, and comprises 49 illustrations. The total volume of the dissertation is 300,000 characters with spaces or 7.5 printed sheets.

The first chapter of the dissertation is devoted to the history of archaeological research of monuments of the Late Eneolithic and Early Bronze Age in Ukraine, within which the author distinguishes three periods: imperial, Soviet, and of restored Ukrainian independence.

In the second chapter, the author of the dissertation characterizes the general cultural situation in Eastern Europe on the eve of the Bronze Age and describes the Sofievka culture, the late Trypilia monuments of the Kosenivka local variant, the culture of Cernavodă I, the Usatovo culture, and monuments of the Gordinești type.

The third section of the dissertation is devoted to the characteristics of the funeral rite of the population of the second half of the 4th thousand BC in the Buh-Dnipro Interfluvium. Following Yu. Rassamakin, the author singles out three groups of late Eneolithic burials: with skeletons straightened and laid on their backs, with skeletons laid on their backs, whose legs were bent at the knees, and with skeletons laid on their sides and legs bent at the knees.

In the fourth chapter of the dissertation, the author characterizes the ceramic complex of Late Eneolithic burials of the Buh-Dnipro interfluvium and divides the ancient dishes into two large groups: ceramics of the Rohachyk type and ceramics of Trypilian origin. Ceramics of the first group were recorded in 18 burials, which is 38% of all burials accompanied by ceramics.

The second group's ceramic was recorded in 20 burials, which is 42.5% of the total number of burials with dishes. Separately, the author examines biconical and spherical ware, which, on the one hand, has a distinctly Trypilian origin (Checheliivka 1/3, Sokolovka 1/6a, Shyrokye 1/3, Dubova Mohyla 15), and on the other hand, it is made according to Rohachyk ceramic technology (kurgan group "Chkalivska" 3/32, Oleksandrivka 1/17, Oleksandrivka 1/45). The group of ceramics of Cernavodă I culture is small and is represented by two specimens: find No.

A288031 from the collection of A. Hrdlychka and a find from Kryvyi Rih. Thus, according to the author's observation, Trypilian tableware and Rohachyk kitchenware have approximately the same share in the burial inventory of the population of the Buh-Dnipro interfluve.

In the fifth chapter of the dissertation, the author describes the so-called "*Serezlievka figurines*" and other anthropomorphic plastic found in barrow burials of the second half of the 4th millennium BC and discusses the issue of its origin. According to the author, the Serezlievka statuettes are products of Trypilian origin and are closely related to the Trypilian spiritual world, while their appearance in the Ukrainian steppe is evidence of the significant cultural influence of Trypilians on the local population.

The sixth chapter is devoted to the history of the spread of the cord technique of decorating dishes in the right-bank Ukraine. According to the evidence collected by the author, the oldest "classical" cord decor is recorded on individual samples of Trypilia ceramics of the BII stage found in the cultural layer of such monuments as *Valyava*, *Myropillya*, *hut. Nezamozhnyk*, *Grebeni*, *Vesely Kut*, and *Kolomiyschyna I*. In the CII stage in the environment of Trypilia culture, corded decor becomes more diverse and acquires the status of the main decorative technique. Significant collections of ceramics decorated with cord impressions can be found among the materials of monuments of almost every Late Trypilian local variant: *Lukashivka* and *Sofievka*, Buh-Dnipro, Horodsk-Volhynia, *Kasperivsk*, *Gordinești* and *Usatovo*.

As for the Eneolithic and the Early Bronze Age steppe monuments, the oldest cord decoration in the form of the so-called "caterpillar" was recorded for the first time during the second period of the *Seredniy Stoh* culture. During the *Dereivka* culture time, the common share of cord decor – "classic" and "caterpillar" – increased to 5%. Even more popular corded decoration is becoming among the population of the *Molyukhiv Buhor* settlement, which was under significant Trypilian influence. In particular, about 35% of the fragments of decorated ceramics found at the settlement were decorated with "classical" imprints.

Thus, in the author's opinion, the cord technique of decorating dishes first appeared and gained popularity in the environment of Trypilia culture, and the spread of cord decoration in the steppe regions of Ukraine should be considered a manifestation of Trypillian influence on the local population.

In the seventh chapter, for the first time in the history of science, the author characterizes the metallurgy of the Serezlievka culture. According to the data collected by the author, the oldest metal products originating from central Ukraine are the *Vidra*-type ax found in the cultural layer of the Trypillian settlement of *Berehivska HES*, the *Pločnik*-type ax found near the famous mega-settlement of *Nebelivka*, the *Ariușd*-type ax found near the village of *Lysyanka*, Orativ district, and *Coteana*-type ax found near Bohuslav. As a raw material, the metallurgists of the Trypilia culture used, probably, local native copper originating from the *Haisyn* square, the *Bilokamyanska* structure, the *Mohylna* and *Chemerpil* areas, on the territory of the latter of which the Trypilia sites of the *Sabatynivka* group are located, known for their high concentration of finds of metal products, metallurgical and metalworking tools. During the time of Tripillia CII, metallurgical knowledge spread further to the east and reached the banks of the Dnipro, where the Serezlievka complex of metal objects was formed, represented by copper ornaments, flat axes, *Samara*-type shaft-hole axes, knives, daggers and swords of the Sofievka-Usatovo type.

The eighth chapter of the dissertation is devoted to attempts at reconstructing the demographic situation in steppe Ukraine during the Eneolithic – Early Bronze Age. According to the author's calculations, 1,255 mounds are marked on the 5,970 km² territory of Kryvyi Rih on the 1853 “three-versta” map of the “*Corps of Military Topographers*,” also known as the “*Schubert map*.” In addition, according to the author's calculations, there are about 0.5 Eneolithic burials and 4.1 Yamnaya culture burials per 1 barrow. To calculate the approximate number of the ancient population of the Kryvyi Rih region, the author offers four scenarios: optimistic, most realistic 1, most realistic 2, and pessimistic. According to the optimistic scenario, only 10% of the population was buried in the ancient barrows, and the burial was built

approximately simultaneously. According to the most realistic scenario 1, only 10% of the total population is buried in ancient barrows, burials were built over 500 years, and the average lifespan is 30 years. According to the most realistic scenario 2, each of the members of the ancient society was worthy of burial in the mound, the burials were built simultaneously. Based on the results of several calculations, the author concluded that the most realistic estimate of the population of the Kryvyi Rih region during the Eneolithic and Pit culture is 451–557 and 2237–3728 people, respectively. On the other hand, the most optimistic estimate is 4510–9160 people during the Eneolithic period and 37280 people during the pit culture. In comparison with Trypylia, this number is many times smaller. In particular, the same number of people (6190 people) lived in only one mega-settlement of Tripillia CI *Maidanetske* with an area of 3.2 km², as in the entire Kryvyi Rih microregion. Thus, the demographic potential of the steppe population of Ukraine was not enough to destroy the Trypylia culture or significantly affect its material and spiritual world and change the genetic appearance of the Tripoli people. A more logical model seems to be that from the middle of the 4th millennium BC, the Trypylia mega-societies formed by integration split back into smaller groups that set out to colonize new lands – forest and steppe natural zones, transforming into "Corded ware" and "Yamnaya" cultures. It is this process that explains, on the one hand, the reduction of the Trypylia population of the Buh-Dnipro interfluvium from 130,000 to 30,000–35,000 people during the transition from the CI to CII stage, and on the other hand, the 4-8 times increase in the number of burials in the barrows during the transition from the Late Eneolithic to the Early Bronze Age.

In the conclusions, the author justifies the selection of the Serezlievka culture and indicates its connection with the Yam culture.

Keywords: burial mound, settlement, North Pontic region, steppe, Trypillia culture, Usatove (Usatovo) culture, Eneolithic, trade, metallurgy, metalworking, ceramic ware, painted tableware, history of archaeology, spatial archaeology, excavations.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ –ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В УКРАЇНІ.....	19
1.1. Імперський період польового дослідження пам'яток доби пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби	20
1.2 Радянський період польового дослідження пам'яток пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби.....	28
1.2.1. ГЕСівський період	28
1.2.2. Повоєнний період.....	32
1.3 Розвиток археології пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби за часів відновленої незалежності України	38
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ БРОНЗОВОЇ ДОБИ	47
2.1 Софіївська культура (3300-2950 BC)	51
2.2 Косенівський локальний варіант	58
2.3 Чернавода I (3750-3500 BC)	62
2.4 Усатівська культура (3700-3000 BC).....	66
2.5 Пам'ятки типу Гордінешти (3360-2900 BC).....	81
2.6 Висновки	86
РОЗДІЛ III. ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 4 ТИС. ВС БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ	87
РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ – РАННЬОЇ БРОНЗИ ЗА МАТЕРАІАЛАМИ ПОХОВАНЬ.	96
4.1 Кухонна кераміка рогачицького типу	98
4.2 Кераміка культур Чернавода I та Чернавода II	108
4.3 Кераміка трипільського походження	110
4.4 Знахідки трипільської кераміки із сумнівним контекстом	125
4.5 Біконічний та кулястий посуд: кавказька атрибуція vs трипільська	126
4.6 Висновки	131
РОЗДІЛ V. СЕРЕЗЛІЇВСЬКІ СТАТУЕТКИ ТА ІНША АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ	133
РОЗДІЛ VI. ІСТОРІЯ ПОШИРЕННЯ ШНУРОВОЇ ТЕХНІКИ ДЕКОРУВАННЯ ПОСУДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	139

6.1 Шнуровий декор «степових» культур раннього та середнього енеоліту	140
6.2 Пізньоенеолітична кухонна кераміка поселення Михайлівка II та пам'яток репінського типу.....	142
6.3 Пізньоенеолітична кухонна кераміка, знайдена в курганных похованнях Буго-Дніпровського межиріччя	143
6.4 Кераміка ямної культури доби ранньої бронзи.....	143
6.5 Шнуровий декор трипільської культури	144
6.6 Трипільські пам'ятки верхнього та середнього Подніпров'я (етапи VI та CI).....	144
6.6.1 Пам'ятки лукашівського типу та софіївська культура.....	145
6.6.2 Пізньотрипільські пам'ятки центральної України та Поділля	146
6.6.3 Пам'ятки городсько-волинського варіанту Трипілля СІ.....	147
6.6.4 Пам'ятки типу Гордінешти Трипілля СІ.....	148
6.6.5 Пам'ятки касперівського типу Трипілля СІ.....	149
6.6.6 Усатівська культура.....	149
6.7 Висновки	150
РОЗДІЛ VII. МЕТАЛУРГІЯ СЕРЕЗЛІЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	153
7.1. Металургійний, металообробний та гірничий інструмент	153
7.2. Металургія центральної України часів Трипілля VI–CI	154
7.3. Металургія серезліївської культури.....	155
7.3.1. Мідні прикраси.....	155
7.3.2. Пласкі сокири та тесла	156
7.3.3. Обушкові сокири самарського типу	156
7.3.4. Ножі, кинджали, та мечі.....	158
7.4. Висновки.....	159
РОЗДІЛ VIII. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ЕНЕОЛІТУ-ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ.....	161
8.1 Чисельність та щільність населення часів енеоліту та доби ранньої бронзи степової зони України.....	162
8.2 Чисельність та щільність населення часів енеоліту та доби ранньої бронзи на Криворіжжі.....	163
8.3 Чисельність та щільність населення трипільської культури	167
8.4 Висновок. Порівняння чисельності населення трипільської культури та степового населення в другій половині 4 – на початку 3 тис. ВС.	169
ВИСНОВОК.....	171
БІБЛІОГРАФІЯ	Error! Bookmark not defined.
ІЛЮСТРАЦІЇ	218

ВСТУП

Початок третього тисячоліття ВС є одним з ключових періодів давньої історії Європи. Саме в цей час на історичну арену виходить індоєвропейська сім'я народів (Anthony 2010, 39–58), зароджуються перші елітні воїнські суспільства (Клочко 2006, 304), (Turek 2017), бронза остаточно витісняє мідь як головний матеріал для виробництва знарядь праці та зброї та формується особливий «Центральноевропейський енеолітично-бронзовий керамічний комплекс» (Turek 2020). Втім, ці зміни не були раптовими, а оформились в результаті культурних та соціальних процесів, що тривали щонайменше декілька століть та є відображеними в похованнях, поселеннях та скарбах другої половини 4 тис. ВС, розташованими на Правобережній Україні в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Тим не менше, не зважаючи на значимість, згадані археологічні пам'ятки давно не були предметом спеціалізованого дослідження, – остання монографія, присвячена похованням доби енеоліту була видана майже 20 років тому, в 2004 р. (Rassamakin 2004). За цей час в науковому дискурсі відбувся ряд змін, які спонукають знову повернутись до аналізу енеолітичних пам'яток Правобережжя. По-перше, завдяки геофізичним дослідженням планування трипільських мега-поселень, які розпочались в 2009 р. (Videiko 2021, 307) (Charman et al. 2014), вдалось інакше подивитись на складність організації трипільських суспільств і, відповідно, переглянути їхню історичну роль. По-друге, накопичився великих корпус нових джерел, пов'язаних з історією найдавнішої металургії (Klochko et al. 2020), які по-новому розкривають давні ентогенетичні та соціальна процеси. По-третє, змінилися уявлення про роль «східних імпульсів», зокрема майкопського, в давніх культурних процесах України. По-четверте, з'явився новий природничий метод дослідження давньої історії – аналіз складу давньої ДНК (Allentoft et al., 2015), (Haak et al., 2015), який відновив інтерес світової наукової спільноти до України. І останнє, – у зв'язку із розвитком цифрових технологій та поліграфії зросли вимоги до якості публікації археологічних джерел, згідно яких старі схематичні рисунки є незадовільними. Таким чином,

питання повторного аналізу енеолітичних пам'яток буго-дніпровського межиріччя та характеристика впливу трипільської культури на культурні процеси в степу є більш ніж актуальним, що і є **метою** даного дослідження. **Предметом** дослідження є матеріали розкопок понад 211 поховань доби енеоліту, з яких 47 містили керамічний інвентар, 19 – металеві прикраси, 12 – статуетки серезліївського типу. Основними **завданнями** дослідження є: класифікувати давні поховання, атрибутувати та датувати виявлені в похованнях артефакти, атрибутувати та датувати артефакти зі скарбів, ідентифікувати артефакту іншокультурного походження, з'ясувати місце та час появи шнурової техніки декорування посуду, реконструювати динаміку зміни шнурового декору, змодельовати палеодемографічної ситуації та реконструкція на основі отриманих даних давніх культурно-історичних процесів. Для досягнення поставлених завдань я застосував типологічний **метод**, методи описової статистики та картографічний метод. Також, за можливості я цитують результати радіовуглецевого датування, аналізів складу давніх сплавів та палео-ДНК. Окрім цього, при моделюванні напрямку міграцій давнього населення я звертають до теорії ідеального вільного розподілу, розробленої екологами.

Наукова новизна дисертації полягає в детальній характеристиці впливу пізньотрипільської культури на степове населення Правобережної України. Наведено нові аргументи на користь виділення серезліївської культури. Вперше детально охарактеризовано історію шнурової техніки декорування посуду в Україні Вперше виділено сабатинівський осередок давньої металургії трипільської культури етапу VI. Вперше охарактеризовано металургію серезліївської культури. Отримано нові оцінки чисельності населення часів енеоліту – ранньої бронзової доби в правобережному степу.

Результати дисертаційного дослідження було апробовано у таких доповідях на конференціях:

- Іванов М.С., 2020. Культурні контакти населення степового Правобережжя із давніми землеробськими центрами наприкінці 4 тис. до н.е. *VI Всеукраїнська конференція здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Світ і Україна у дзеркалі історії», Сєверодонецьк, 27 листопада 2020 р.*
- Ivanov M. 2021. The proliferation of cord ornamentation during the Eneolithic and the Bronze Age. *Міжнародна онлайн-конференція «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021», Київ, 27 січня 2021 р.*
- Ivanov M., Turciyenko M. Cultural Interactions Between Agricultural and Pastoral Societies During the Last Quarter of the 4th Millenia BC: Case Study of Serezleevka Local Group. *International conference “The New Old Europe”, 2021, Vilnius.*
- Іванов М.С., 2021. Кераміка ямної культури як маркер мобільності. *III міжнародна наукова конференція «Фактор простору в історичних дослідженнях», 27 травня 2021 р.*
- Іванов М., Тупчієнко М. Технологія виготовлення та ремонту кам'яних сокир епохи енеоліту-ранньої бронзової доби за матеріалами Кіровоградщини. *26 січня, 2022. Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022. Національний університет «Києво-Могилянська академія».*
- Іванов М. Українські металургійні центри доби енеоліту – ранньої бронзи. *31 липня, 2022. Шевченківське літо. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.*
- Ivanov M. Early Metallurgy of Ukraine: Globalism vs Localism (4th Millennium BC). *26 вересня, 2022. 3D History for Ukraine. <https://www.3dhistoryukraine.com/speakers>*
- Також, в 18 жовтня 2022 року автор прочитав доповідь на тему “*Early Metallurgy of Ukraine: Globalism vs Localism*” на засіданні Євразійського

відділу Німецького археологічного інституту (Deutsche Archäologische Institut).

Структурно дисертація складається з восьми розділів та висновків. Розділ I присвячено історії археологічного польового дослідження буго-дніпровського межиріччя. Розділ II присвячено загальному огляду етнокультурної ситуації в Україні в другій половині 4 тис. ВС та короткій характеристиці софіївської та усатівської культур, культур Чернавода I та Гордінешти та пам'яток косенівського локального варіанту. Розділ III присвячено класифікації та опису курганних поховань доби пізнього енеоліту в буго-дніпровському межиріччі. У розділі IV автор характеризує керамічний комплекс буго-дніпровського межиріччя та детально описую 66 посудин, атрибутує та датує знахідки, а також наводить аналогії. Розділ V присвячено серезліївським статуеткам та іншій антропоморфній пластиці Правобережної України. Розділ VI присвячено історії шнурової техніки декорування посуду на Правобережжі та порівнянню шнурового декору трипільської та «степових» культур. У розділі VII описано металокомплекс серезліївської культури. В останньому, восьмому розділі, здійснено спроби оцінити чисельність давнього населення в степовій зоні за часів енеоліту – доби ранньої бронзи та порівнюю отримані дані із чисельністю населення трипільської культури. У висновках наведено нові аргументи на користь виділення серезліївської культури а також прослідковано певну спадковість між пізньотрипільською та ямною культурами.

Загальний обсяг дисертації складає 300 тис. знаків з пробілами, або ж 7.5 друкованих аркушів.

Тематично дана дисертація виконувалась в рамках наукових тем Національного університету "Києво-Могилянська академія" "Актуальні проблеми найдавнішого минулого України за даними археології та антропології" (2017-2021, № державної реєстрації 0117U004143) та (2022-2027, № державної реєстрації 0222U003758).

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ – ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В УКРАЇНІ

Серед відомих способів впорядкування історії археологічної науки найбільш доречним по відношенню до пізньоенеолітичної та ранньобронзової археології України, на мою думку, є орієнтація на вагомні політичні події, оскільки серед усіх зацікавлених сторін саме держава була тим актором, що визначав напрямок та правила проведення археологічних досліджень. Зокрема, за часів Російської імперії головними дослідницькими інституціями, що займались вивченням та публікацією археологічних матеріалів, виступали афілійовані до імператора організації: *Імператорське Одеське товариство історії* та *Імператорська археологічна комісія*. Окрім цього, археологічними розкопками та колекціонуванням старожитностей в Російській імперії займались переважно люди, які мали зиск із імперського політичного устрою: дворяни, поміщики, офіцери, державні чиновники, професори імператорських університетів тощо. За часів радянської окупації України вплив держави на археологію зріс ще більше. Починаючи з судового процесу проти *Спілки визволення України* 1930 р. (Масе 1993) Комуністична партія Радянського союзу спільно з НКВД-КБД поступово встановлює повний ідеологічний контроль над науковими публікаціями в т. ч. археологічними. Головною інтерпретаційною методологією стає марксизм-ленінізм із його теорією стадіальної зміни «суспільно-економічних формації», підвищеним інтересом до «класового розшарування суспільства», «виробничих сил», надетнічних культурних та економічних спільнот тощо, в той час як локальні дослідження, які б підкреслювали самобутні риси місцевих культур відходять в тінь. Хоча окремі українські дослідники радянської доби залишались інакодумцями та нонконформістами (Otroshchenko 2022), по-справжньому вільно писати давню історію Східної Європи стало можливим лише після відновлення незалежності України в 1991 р. Із скасуванням цензури наукових праць з'явилась

перспектива критично поглянути на такі російські та радянські концепції як східне походження ямної культури та найдавніших курганів, виключно металообробний характер давнього металургійного ремесла України, виняткове значення північного Кавказу в технологічному прогресі Причорноморських та Наддніпрянських культур, трьох частинна періодизація доби бронзи тощо. Відкриття кордонів, - фізичних та інформаційних, дозволило українським науковцям поглибити знання про археологію Центральної та Південно-східної Європи та краще зрозуміти відносини давнього населення України із населенням згаданих регіонів.

Таким чином, в історії Української археології пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби можна виділити три великі періоди, - імперський, радянський та української незалежності, кожен з яких характеризується особливим ставленням до археологічних пам'яток та інтерпретації джерел. Детальній характеристиці кожного з цих періодів присвячено наступний розділ.

1.1. Імперський період польового дослідження пам'яток доби пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби

Дослідження пам'яток доби пізнього енеоліту – ранньої бронзи на Правобережній Україні розпочинається в другій половині XIX ст. і співпадає із загальним ростом суспільного інтересу до старожитностей в Російській імперії. Окрім професійних істориків та археологів, розкопками курганів та колекціонуванням давніх артефактів займаються офіцери російської армії, поміщики, чиновники різних рангів, сільська інтелігенція, священники, лісничі, тощо. Не стояли осторонь і спрагли легкої наживи скарбощукачі, які завдали немало шкоди археологічним об'єктам. Між 1879 р. та 1916 р. професійними археологами та аматорами було досліджено понад 1100 (!) курганів. Археологічні роботи охопили такі райони як Поросся, басейни Тясмина, Синюхи, верхнє і нижнє Побужжя, басейни Інгулу та Інгульця, середнє Подніпров'я, околиці Дніпровського лиману. Питанням фінансування

археологічних досліджень та публікації отриманих матеріалів займались головним чином дві організації: *Імператорське Одеське товариство історії* та *Імператорська археологічна комісія*.

Серед дослідників, які працювали за часів Російської імперії найбільший внесок зробив граф **Алексей Бобринський**, який в період між 1879-1911 роками розкопав на півдні тодішньої Київської губернії 523 кургани. Польові щоденники розкопок Бобринський опублікував у тритомній книжці *«Курганы и случайные находки близ местечка Смелы»* (Бобринский 1887), (Бобринский 1894), (Бобринский 1901) а також у низці статей журналу *«Известия Императорской Археологической Комиссии»* (Бобринский 1913). Колодязний та траншейний методи розкопок обмежили повноту отриманих джерел: серед усіх курганних поховань доби бронзи Бобринському вдалось зафіксувати переважно поховання ямної культури. Серед виявлених артефактів зустрічається керамічний посуд, рідкісні для регіону знахідки двох бронзових ножів, а також крем'яний черешковий наконечник стріли. Дослідженні поховання Бобринський класифікував відповідно до прийнятої в європейській археології системи трьох віків. Поховання ямної культури, переважно безінвентарні, або із керамічним та крем'яним інвентарем, Бобринський датував кам'яною добою. Окрім поховальних артефактів, граф також збирав випадкові знахідки сокир, більшість яких належить катакомбній культурі.

Одночасно із Бобринським, кургани нинішньої Черкаської області досліджував директор Артилерійського музею в Петербурзі **Ніколай Брандербург**, який, шукаючи зразки давньої зброї, в період між 1888 та 1902 роками розкопав на території Поросся понад 300 насипів. Посмертно опублікований журнал розкопок (Брандербург 1908) відрізняється від інших подібних документів своєю детальністю. Польові записки містять інформацію про розміри розкопаних курганів, просторове розташування поховань в межах кургану, глибини залягання поховань, особливості поховального ритуалу та виявлені в могилах артефакти. Окрім записи супроводжуються кресленнями.

Відсутні у «Журналі» рисунки артефактів були опубліковані значно пізніше, в 1974 р., зусиллями Н. Качалової (Качалова 1974). Серед виявлених Брандербургом матеріалів зустрічаються поховання животилівського типу, ямної і катакомбної культур, середньодніпровської культури шнурової кераміки. Отримати таке різноманіття джерел Брандербургу вдалось завдяки прогресивній, на той час, методиці повних розкопок курганів.

Інформацію про понад 170 курган Правобережної степової України зібрав викладач історії та географії в Єлизаветградському земському реальному училищі **Володимир Ястребов**. В 1894 р. дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей опублікував археологічну карту тодішньої Херсонської губернії (Ястребов 1894). Карта містила дані як про неушкоджені насипи, так і про розкопані. Одна частина насипів була досліджена професійними археологами, а інша - пограбована скарбошукачами. Хоча інформація про результати розкопок уривчаста і не повна, в окремих випадках наведених Ястребовим описів достатньо, щоб атрибутувати виявлені поховання. Зокрема, до ямної культури належать поховання виявлені в курганах поблизу сіл Войнівка (Олександрійський район), Дмитрівка, Оленівка (Кропивницький район), Олександрівка-Буховецька, Арсен'ївка, Мартоноша (Новоукраїнський район). Із катакомбною культурою пов'язане поховання із кургану поблизу с. Онуфріївка, яке супроводжувалось сієнітовою сокирою-молотом.

Окрім свідчень про кургани, карта містила інформацію про понад 350 інший об'єкт археології, серед яких знахідки зброї та монет, менгіри, дольмени, майстерні та копії, печери, вали та городища. Зібрати таку кількість інформації В. Ястребову вдалось завдяки широкій мережі інформаторів, яка включала чиновників, священників та сільську інтелігенцію. Загалом 56 кореспондентів із різних уїздів надали свідчення про знахідки археологічних артефактів в їхній рідній місцевості.

Справу Ястребова із дослідження курганних пам'яток сучасної Кіровоградської області продовжив антрополог **Павло Рябков** (Рябков, 1916). В 1914 р. він розкопав один курган в межах сучасного міста Кропивницький, в 1916, - два кургани неподалік с. Піщаний Брід суч. Олександрійського. Досліджені кургани містили кам'яний ящик із уламками кісток, випростане на спині поховання із слідами червоної фарби, поховання ямної культури, що супроводжувалось крем'яними наконечниками стріл та нуклеусом, з якої ці стріли були сколені. Окрім опису поховального ритуалу, професійний антрополог, учень Ф. Вовка, П. Рябков доповнював свої звіти краніологічними вимірами.

Курганні пам'ятки басейну р. Синюхи на початку ХХ ст. досліджували **Данило Щербаківський** (Щербаковский 1905), (Щербаковский 1908) та **Василь Доманицький** (Спицын 1904), які розкопали 25 та 9 насипів відповідно. Виявлені в курганах матеріали репрезентують поховання пізньотрипільського часу та ямної культури. Унікальним є досліджений Доманицьким поховальний комплекс Колодисте 8, який поєднував у собі інгумацію та кремації і супроводжувався керамікою софіївського типу. Не менш значимою є виявлена Щербаківським в похованні кургану Серезліївка 7 статуетка, яка в майбутньому стала еталоном для виділення окремого «серезліївського» типу антропоморфної пластики. Подібну статуетку того ж 1904 р. на поверхні кургану №29 поблизу с. Долинка суч. Уманського району виявив поміщик **А. Бидловський** (Лагодовська 1953, 106).

В 1912 р. 33 кургани, що розташовувались неподалік сіл Шуляки (Szuliaky), Пугачівка (Puhazówka), Хейтове (Chejtova), Животівка (Zywotówka), Торговиця (Taskowica), (Zacisze), та Городниця (Horodnica) сучасних Вінницької та Черкаської областей, розкопав польський археолог **Казимир Столихво** (Hrdlicka 1916, 32–33). Ініціатором та фінансовим патроном археологічних робіт став співробітник *Смітсонівського інституту* Алесь Грдличка, в чийй іменній колекції здобуті під час розкопок артефакти

зберігаються і до тепер. Серед археологічних матеріалів зібраних Столихво зустрічаються кам'яна сокира молот, кераміка ямної та катакомної культур, молоточкоподібна шпилька, кістяні спіральні пронизки а також кубок (№ А288032) небелівського локального варіанту трипільської культури етапу ВІІ помилково віднесений авторкою публікації матеріалів колекції до ямної культури (Шалк 2015, 367–371).

52 кургани, що розташовувались неподалік сучасного смт. Білозерка Херсонської області, розкопав власник помістя **Георгій Скадовський** (Скадовський 1897). Описуючи зовнішній вигляд курганів Скадовський звертає увагу на їхню невелику висоту та зазначає, що *«за останнє століття під впливом швидкого заселення краю та щорічно зростаючих оранок, вони швидко зменшуються в розмірах, и так же швидко знищуються на наших очах під постійною дією плуга, як швидко тоне зимовий сніг від теплого весняного вітру»* (Скадовський 1897, 78). Виявлені в курганах поховання дослідник поділив на сім груп, із яких із ямною культурою пов'язана перші дві. Група №1 є найдавнішою та складається із поховань із пофарбованими червоною фарбою кістяками, що лежали на спині із підігнутими ногами. Поховання цієї групи були споруджені в материковій глині. До групи №2 належать поховання із пофарбованими червоною фарбою кістяками, що лежали *«утробно»* на боці і супроводжувались горщиками *«грубої формації»* та молоточкоподібною шпилькою. Більшість поховань групи №2 були споруджені в насипу кургану, а тому, на думку Скадовського, є молодшими за поховання групи №1 (Скадовський 1897, 93).

Декілька курганів із *«пофарбованими в червоний колір кістяками»* в районі біля с. Мостове, що знаходиться в районі нижньої течії Південного Бугу розкопав поміщик **Б. Ерделі** (Эрдели 1899). У доповіді, прочитаній на засіданні Петербурзького археологічного інституту Ерделі наголошує на необхідності термінових рятивних розкопок курганів, яким загрожують скарбощукачі та оранка. Серед знайдених Ерделі артефактів виділяються дві

рідкісні курильниці ранньої бронзової доби. Рисунок однієї з посудин був опублікований в 1974 р. І. Черняковим (Черняков 1974).

Іншим дослідником, який працював в цей час у Побужжі є **Н. Савицький** (Савицкий 1901). В 1899 р. неподалік с. Ковалівка суч. Миколаївської області він розкопав курган «Попова Могила», що містив поховання у кам'яному ящику доби ранньої бронзи.

Один із найбільших курганів південної України, - «Цареву могилу», що розташувався в межах м. Кривий Ріг впродовж 1907-1908 років досліджував **Віктор Гошкевич**. Насип висотою 12 м Гошкевич розкопав частково, тому виявив лише 10 давніх поховань: 1 в кам'яному ящику, 3 ямної культури, 2 катакомбної, 1 бабинської культури та 3 епохи пізньої бронзи. Польові записи Гошкевича в 1929 р. французькою мовою опублікувала Ірина Фабріціус (Fabritsius 1929). Український переклад статті Фабріціус разом із матеріалами повторних розкопок кургану в 2012 р. опублікували О. Мельник та І. Стебліна (Мельник et al. 2012, 220–224).

Цінні матеріали із розкопок курганів в районі злиття р. Саксагані та Інгульця (нині територія м. Кривий Ріг) отримав археолог-аматор **Петро Сочинський**. Серед знахідок особливо цікавою є посудина пізньотрипільського часу із вушками у верхній частині (Лагодівська 1953, 101).

Активний інтерес до вивчення курганних старожитностей Правобережної України проявляв професор Київського університету **Володимир Антонович**. Зокрема, зусиллями Антоновича до програми VI Археологічного з'їзду в Одесі було включено обговорення питання *«Про визначення поховальних типів в курганах, що знаходяться в басейні Дністра та Південного Бугу; співвідношення цих типів як до розкопок, здійснених на Галичині, в басейні Дністра, так і до поховальних типів в курганах інших місцевостей південного краю»* (Анон 1886, XXV). Також, на тому ж VI

Археологічному з'їзді Антонович прочитав доповідь «*Про розкопки курганів, проведених в поріччі Дністра, Бугу та Інгулу*» (Антонович 1884).

Справу дослідження стародавніх насипів продовжив учень Антоновича, – **Сергій Гамченко**. В 1913 р. неподалік селища Саврань в Побужжі археолог дослідив 7 «розритих могил», або ж «*павуків*» (Гамченко, 1913). Своїми знаннями про особливості розкопок курганів Гамченко поділиться в 1929 р. з О. Лагодівською, яка працюватиме в його експедиції над дослідженням курганів культури кулястих амфор та тшинецької культури на Волині (Гамченко, 1929).

Окрім повномасштабних розкопок дослідники Російської імперії також вдавались до неруйнівних методів вивчення природних та штучних ландшафтів, - історичних розвідок та зовнішнього обстеження пам'яток, завдяки яким вдалось створити декілька корисних для сучасного археолога карт однією з найбільш інформативних є триверстова мапа «*Корпусу військових топографів*» (також відома як карта Шуберта). Створена в 1853 р. на замовлення російської армії карта детально зображає зміни в рельєфі а також передає розташування давніх курганів, більшість з яких нині зруйновані.

Щодо археологічних карт, то одна з перших мап півдня Правобережної України була створена **Павло Бурачковим** в 1888 р. (Бурачков 1888). На карту дослідник наніс 10 пунктів зі знахідками кам'яних сокир та одне курганне поховання із знахідкою крем'яного вістря. Характеризуючи особливості просторового розташування артефактів кам'яної, як він вважав, доби Бурачков відмічає концентрацію кам'яних сокир в межах Єлисаветградського уїзду (суч. Кіровоградська обл.), що обумовлено «*гористою*» місцевістю уїзду та його багатством на мінерали (Бурачков 1888, 9). Карту знахідок кам'яних сокир Бурачкова доповнив В. Ястребов, який наніс додаткові 13 пунктів (Ястребов 1894). Значення цієї інформації полягає в тому, що вона дозволяє обґрунтовано говорити про присутність населення катакомбної культури там, де не проводились повноцінні розкопки.

Особливо цінними є свідчення Бурачкова про сліди видобутку та виплавки міді неподалік Кривого Рогу та балки Великої Дубовки, подібних до слідів Бахмутського району (Бурачков 1888, 13), (Бурачков 1877, 133–134). Свідчення Бурачкова підтверджує В. Ястребов, який із інших джерел також чув про розташування давніх шахт в районі Кривого Рогу (Ястребов 1894, 88). На жаль, реалізувати сучасне дослідження міднорудних виробок Криворіжжя неможливо, оскільки нині вони зруйновані промисловим видобутком залізної руди.

Таким чином, з огляду на сучасне розуміння культурної ситуації доби бронзи, не зважаючи на обмеження траншейного та колодезного методів розкопок, дослідникам ХІХ-поч. ХХ ст. вдалось зібрати строкатий в культурному плані матеріал. Серед досліджених пам'яток трапляються поховання пізньотрипільського часу, ямної та катакомбної культур, культури шнурової кераміки. Судячи із текстів статей, опублікованих в різноманітних виданнях Російської імперії, дослідники добре розуміли хронологічну дистанцію виявлених ними поховань від пам'яток залізної доби. Водночас, отримана інформація не надавала достатніх підстав для хронологічного розмежування досліджених пам'яток. Виявленні поховання виглядали досить одноманітно (скорчена поза небіжчиків, фарбування кісток вохрою, грубий яйцеподібний посуд), а тому дослідники сприймали їх як єдиний пласт *«скорчених і фарбованих кістяків»*.

Інше бачення культурної ситуації бронзової доби мав **Василь Городцов** (Городцов 1905), (Городцов 1907). Розкопавши повністю в районі Сіверського Дінця ряд курганів, Городцов виділив три групи хронологічно послідовних поховань, - в ямах, у катакомбах та в зрубках, за якими пізніше закріпляться три різні періоди бронзової доби: ранній, середній та пізній. Пізніший час появи катакомбних поховань Городцов аргументував більшою часткою бронзових знарядь (Городцов 1905, 189).

Оцінюючи схему Городцова, слід зазначити, що джерела, із якими дослідник працював, суттєво відрізняється від джерел Правобережної України. Зокрема, пам'ятки Сіверського Дінця знаходились поза впливами трипільської культури та землеробських культур Кавказу. Окрім цього, пам'ятки ямної та катакомбної культури досліджуваного Городцовим регіону суттєво відрізняються між собою, що не характерно для пам'яток Правобережної України, де ямна та катакомбна культури демонструють певну подібність. З огляду на ці відмінності, постає питання: наскільки справедливо поширювати троїсту періодизацію Городцова на пам'ятки Правобережжя? Перевірити на міцність модель Городцова вдасться дещо пізніше, коли зросте інформативність методів археологічного дослідження та збільшиться кількість джерел.

1.2 Радянський період польового дослідження пам'яток пізнього неоліту – ранньої бронзової доби

1.2.1. ГЕСівський період

Перша світова та Громадянські війни змусили археологів на певний час призупинити дослідження. Повноцінно археологічне життя відновлюється лише в середині 1920-х. В цей час українська археологічна наука переживає суттєві трансформації і виходить на якісно новий рівень. Припиняють існувати Імператорські археологічні товариства на зміну яких приходять нові наукові та пам'яткоохоронні інституції. Так, в 1924 р. при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) створюється Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) (Кот 2003), спадкоємцем якого є сучасний Інститут археології НАН України. Одним з першочергових завдань щойноствореного комітету була регламентація методик археологічних розкопок. Так з'явилась система *«Одкритих листів на право дослідів»*, яка існує і до сьогодні.

Іншим нововведенням цього періоду є поява нової моделі фінансування археологічних досліджень: за рахунок індустріальних новобудов. Затверджений 27 листопада 1926 р. план будівництва ДніпроГЕС передбачав

затоплення широких територій, а разом із ними, - чисельних археологічних пам'яток. Щоб врятувати пам'ятки, ВАУК неодноразово наголошував у доповідних записках на необхідності археологічного обстеження районів будівництва ГЕС. Врешті, 17 січня 1927 р. на спільному засіданні РНК, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпробуду було прийнято рішення про створення **Дніпрогесівської археологічної експедиції**, яка проіснувала до 1932 р. (Ковальова 2012). Окрім керівника експедиції **Дмитро Яворницького**, в розкопках брали участь **Аркадій Добровольський**, **Володимир Грінченко**, **Петро Смолічев**, **Олександр Тахтай**, **Михайло Рудинський**, **Ф. Сап'ян** та інші. Обмежені терміни рятівних робіт, нестача фінансування та фахівців позначились на якості документації та публікації отриманих джерел. Частина курганів була розкопана без належної фіксації, а матеріали розкопок видані лише однієї збіркою (1929). Частково прогалини у публікації матеріалів заповнюють роботи наступних років (Ю. Я. Рассмакін 2004), (Коростильов et al. 2010), (Никитенко 2017). Серед пам'яток доби бронзи за п'ять років роботи експедиції вдалось дослідити 43 кургани та 25 кам'яних закладок. Оцінюючи результати власної роботи, Яворницький писав: *«Вже зараз можна сказати, що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи і саме тому весь науковий світ слідкує за роботами експедиції»* (Ковальова 2012, 114). Яворницький мав рацію: Дніпрогесівська експедиція дійсно збагатила науку важливими джерелами. Викликає захват розкопаний загонем під керівництвом **Володимира Грінченка** та **Ф. Сап'яна** мегалітичний комплекс №9 могильника Кічкас II. Основою для виділення наверх Кічкаського типу (Ю. Я. Рассмакін 2004) або ж Софіївського типу (Klochko & Koško 1995) стали виявленні в розкопаному **Петром Смолічевим** кургані №7 кам'яні молоти.

Дніпрогесівський досвід в 1930–1932 рр. повторила інша новобудовна експедиція, – **Бозька**, яка досліджувала пам'ятки в районі Бузького Гарду. В складі експедиції працювали **Федір Козубовський** (керівник), Михайло

Болтенко, Олена Лагодовська, Тодось Мовчанівський, І. Лукцевич, П. Харлампович, Е. Вітицький, Федір Петрунь та інші. Середня Побужжя виявилось багатим на археологічну спадщину різних епох. Співробітникам Бозької експедиції вдалось виявити чисельні різночасові пам'ятки (від палеоліту до середньовіччя), серед яких із епохою бронзи пов'язані розкопані О. Лагодовською кургани поблизу сіл Костянтинівка та Ак-Мечет. Подальша доля зібраних експедицією матеріалів, - трагічна. Колекція артефактів 1930 р. загинула; 1931, – вціліла лише частково. Із польових щоденників у фондах Наукового архіву ІА НАН України зберігаються лише записи Т. Мовчанівського, Г. Крисіна та В. Дубровського. Особливий інтерес представляє стаття О. Лагодовської *«Погребения со скорченными костяками по Среднему Бугу»* (Товкайло 2017, 62). Частково матеріали досліджень опубліковано в невеличкій книзі Ф. Козубовського *«Археологічні дослідження на території Богесу. 1930-1932 рр.»* (Козубовський 1933). Окрім звіту про проведені дослідження, монографія також містить нарис про гідрографічні умови дослідженого регіону, що дозволяє краще зрозуміти екологічні умови, в яких мешкало давнє населення Бузького Гарду.

Серед важливих досліджень 1920-х слід згадати розкопки курганних могильників поблизу с. Куяльник та Усатово на Одещині, які в 1926 р. розпочав **Михайло Болтенко**, а пізніше продовжила **Олена Лагодовська**. Як слушно зазначає Т. Пассек, саме ці роботи дозволили зрозуміти справжнє значення матеріалів, які зібрали Д. Щербаківський, В. Доманицький та П. Сочинський на Правобережній Україні. Співставлення кераміки із усатівських поселення та могильника із керамікою курганних поховань Серезліївки, Колодистого та Білозерки дозволило надійно синхронізувати останні із етапом пізнього Трипілля γ II за періодизацією Т. Пассек (Пассек 1949, 194).

Наприкінці 1920-х стартують розкопки курганів в раніше малодосліджених районах Дніпровського Надпоріжжя. В 1929 р. розкопки

курганів поблизу м. Нікополь розпочинає **Ф. Кіранов**, після смерті якого в 1935 р. естафету керівництва роботами переймає **Леонід Дмитров** (Дмитров 1946), (Дмитров 1950). З 1937 по 1940 та з 1945 по 1946 рр. розкопками нікопольських курганів займається **Борис Граков**. Загалом, за цей час дослідники розкопали 21 курган доби бронзи, що містили 271 поховання (Кривцова-Гракова 1962, 6). Значимою для уточнення культурної ситуації в Правобережній Україні впродовж ранньої бронзової доби стала надійна фіксація поховань катакомбної культури, які раніше тут були майже не відомі. Науковою загадкою стала суттєва відмінність виявлених поховань від аналогічних пам'яток Сіверського Дінця, а також їхня подібність із ямними пам'ятками регіону. О. Кривцова-Гракова вважала, що пам'ятки нікопольщини репрезентують ранній етап розвитку ямно-катакомбної культури, яка в подальшому була витіснена на схід усатівськими племенами (Кривцова-Гракова 1962, 15).

Окрім інституційних та організаційних трансформацій, 1920-ті принесли українській археології новий підхід до інтерпретації джерел. Політичне замовлення радянської влади на дослідження суспільно-економічних формацій спонукало археологів замість типологічних та культурно-історичних студій писати соціальну та економічну історію первісних суспільств. Зокрема, населення, що лишило «поховання покорчених кістяків», дослідники сприймали як родоплемінну громаду скотарів-хліборобів, що мали довготривалі стоянки над Бугом та його притоками. На думку Козубовського та Лагодовської, на такий суспільно-економічний устрій вказували ідентичність інвентарю та топографічна прив'язаність до трипільських поселень типу Сухий Ташлик або Кременчук, остеологічні матеріали та перевага кам'яних знарядь над металевими (Козубовський 1933, 83).

Іншим досягненням 1920-х – 1930-х стало вдосконалення методики розкопок курганів. Саме в цей час археологи відходять від колодязного та

траншейного методів і починають розкопувати кургани повністю. Іншим важливим вдосконаленням методики розкопок стала фіксація стратиграфії курганних насипів за допомогою повздовжніх бровок.

На жаль, прогресивні зміни в археології супроводжувались політичним терором. Першим зазнав переслідувань Д. Щербаківський. Не витримавши тиску з боку директора Всеукраїнського історичного музею А. Винницького та агента ДПУ УСРР А. Онищука 6 червня 1927 р. дослідник наклав на себе руки (Білокінь 2013). В 1933 р. за участь «контрреволюційній організації» СВУ з посади директора Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею звільнено Д. Яворницького (Ясь 2013), тоді ж, – П. Смолічева як «неблагонадійного» висилають до Середньої Азії (Коваленко et al. 1991, 281). В січні 1934 р. заарештовано М. Болтенка, в квітні 1936 р., - Ф. Козубовського, в лютому 1938 р. Т. Мовчанівського (Товкайло 2017, 68). В квітні 1939 р. через «контрреволюційну діяльність» за ґратами опиняється В. Грінченко (Маньковська 2004).

Безсумнівно, атмосфера політичних переслідувань заважала нормальному розвитку науки. Ідеологічний контроль Комуністичної партії над археологічними дослідженнями шкодив плюралізму думок, який так необхідний для здорової академічної дискусії. Можемо тільки гадати, які інші цікаві археологічні відкриття та спостереження могли зробити дослідники 1920-х – 1930-х років.

1.2.2. Повоєнний період

Плідні дослідження пам'яток доби бронзи в районі Дніпровських порогів продовжились після Другої Світової війни, але вже іншим поколінням археологів. Впродовж 1945–1949 рр. діяла організована Інститутом археології **II Дніпрогесівська експедиція**, з якою пов'язані значимі відкриття у галузі первісної археології О. Бодяньського, А. Добровольського, М. Рудинського, В. Даниленка, та інших (Струкуленко 2012, 282).

Важливою подією, що сприяла масштабуванню археологічних досліджень стало прийняття в 1948 р. урядом СРСР «Положення про охорону пам'яток історії та культури», згідно з яким жодна давня пам'ятка, будь-то курган чи поселення, не можуть бути зруйновані без попереднього археологічного дослідження. Апелюючи до законодавства, Інститут археології розгортає грандіозну програму археологічних досліджень в районі спорудження на Дніпрі нових ГЕС: Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Канівської, Київської (Горішній et al. 1987, 67).

Впродовж 1950–1955 рр. співробітники Інституту археології обстежили значні території по обох берегах Дніпра, які потрапляли в зону затоплення **Каховської ГЕС**. Особливо значимими стали розкопки впродовж 1952–1955 рр. загоном Нікопольсько-Гаврилівської експедиції під керівництвом О. Лагодовської **Михайлівського поселення**, що розташовувалось на правому березі р. Підпільна. Також, активну участь в роботі експедиції брали **Олімпіада Шапошникова, Софія Березанська, Михайло Макаревич** та інші дослідники. Перша публікація результатів розкопок на Михайлівському поселенні відбулась в 1959 р. (Лагодовская et al. 1959). Перша монографія, присвячена дослідженню поселення, побачила світ в 1962 р. (Лагодовська et al. 1962). Деяко стислий характер наповнення згаданої книги спонукав дослідників на початку 2000-х знову повернутись до матеріалів поселення. Повторному аналізу кераміки Михайлівки II та III присвячено дисертаційне дослідження Лариси Спіциної (Спіцина 2002). Знаряддя праці із поселення у своїй монографії систематизувала Галина Коробкова (Коробкова et al. 2005). Інші матеріали поселення із доповненнями, внесеними, головним чином, Борисом Рисіним, були опубліковані в 2009 (Коробкова et al. 2009). За чотири роки роботи загін Лагодовської дослідив понад 9 тис. м² площі поселення та зафіксував три культурні шари. Стратиграфічна колонка культурних нашарувань поселення дозволила виділити три періоди в історії степового населення Правобережної України доби енеоліту-бронзи, – *нижньо-*

михайлівський, давньоямний та пізньоямний, які слугують основою для періодизації степових курганних старожитностей і до сьогодні.

Паралельно із розкопками Михайлівського поселення, на нижньому Дніпрі тривали дослідження курганів доби енеоліту-бронзи. Археологічні роботи охопили такі населені пункти як Осокорівка (Рибалова 1960), Кут (Березовець 1960), Леонтіївка, Гаврилівка (Шапошникова 1961), Нижній Рогачик (Березовець et al. 1961), Грушівка (Бліфельд 1961), (Березовець 1961), Золота Балка (Вязьмітіна 1961), хут. Хмельницький та Перевізькі Хутори (Костюченко 1960). На момент розкопок частина курганних насипів була зруйнована, тому в літературі деякі із нижньодніпровських могильників фігурують як ґрунтові. Втім, уважний аналіз методів розкопок та стану збереження пам'яток змушують критично ставитись до подібної інтерпретації (Черних 2021).

Досліджуючи території, що підлягали затопленню, археологи встигли розкопати близько 60 поховальних пам'яток доби бронзи. Значення отриманих джерел полягає в тому, що вони дозволили О. Шапошниковій вперше аргументовано припустити співіснування ямної та катакомбної культур на Нижньому Дніпрі. В 1957 р дослідниця пише, що впродовж всього катакомбного часу на згаданій території існувала особлива, близька ямній, культура, яка перейняла ряд рис катакомбної (Березанская et al. 1957, 271). Більш чітко теза про співіснування ямної та катакомбної культур була висловлена в передмові до IX тому «Археологічних пам'яток УРСР» 1960 р. та в статті 1961 р. (Шапошникова 1961, 9).

Не менш цінну інформацію про хронологічне співвідношення курганних степових поховань та пам'яток трипільської культури було отримано після розкопок кургану поблизу с. Осокорівка. Каталог степових пам'яток, що супроводжувались керамікою трипільського типу поповнило центральне поховання №12 із розкопу № II. Авторка розкопок, **Валентина Рибалова**, наголошує на відмінності кераміки типу Осокорівка від ямної кераміки

регіону та пов'язує появу згаданих пам'яток із безпосереднім проникненням в нижнє Подніпров'я племен усатівської культури (Рибалова 1960, 12–13).

По справжньому грандіозних масштабів новобудовні експедиції степової Правобережної України досягають наприкінці 1960-х. В 1968 р. стартують розкопки в зоні найбільшої в Європі **Каховської** зрошувальної системи, задля яких в стінах Інституту археології створено окрему експедицію, керівником якої призначено **Олександр Лєскова**. Іншими трьома важливими для дослідження курганних пам'яток доби енеоліту-бронзи науковими підрозділами, що з'являються в цей час, є **Інгульська** (керівниця **Олімпіада Шапошникова**), **Нижньо-Рогачинська** (керівники **Олексій Тереножкін** та **Василь Бідзіля**) та **Краснознам'янська** (керівник **Євген Черненко**, а з 1977 р. – **Генадій Євдокимов**) постійно діючі експедиції. Тоді ж було створено спеціальний відділ новобудовних експедицій, який очолив **Ю. Захарук** (Горішній et al. 1987, 68). Власні охоронні археологічні експедиції з'являються також і в регіональних краєзнавчих музеях – Криворізькому та Кіровоградському.

Однією із найрезультативніших і найтриваліших є **Інгульська експедиція**. Створена в 1966 р. експедиція існує і до тепер, хоча і під дещо іншою назвою: в 1980 р. її було перейменовано у Миколаївську комплексу експедицію. Починаючи із заснування експедиції і до 1989 р. згаданим науковим підрозділом Інститут археології керувала **Олімпіада Шапошникова**, а з 1989 р., – **Віктор Фоменко** (Гребенников 2016). За перші 20 років досліджень Інгульська експедиція разом із Південнобузькою (проіснувала з 1969 р. по 1976 р.) розкопали 280 курганів, що містили понад 1400 поховань ямної культури. В подальшому кількість досліджених курганів зросла до 500, в яких було знайдено понад 4 тис. різночасових поховань. Опубліковані окремим випуском «*Свода археологических источников*» матеріали ямної культури стали основою для виділення південно-бузького

локального варіанту (Шапошникова et al. 1986), який, як таксономічна одиниця, використовується і до сьогодні.

Кількісні результати роботи **Краснознам'янської експедиції** очолюваної з 1977 р. **Генадієм Євдокимовим** дещо менші, втім теж вражають. За 16 польових сезонів з 1977 по 1994 рр. експедиція дослідила близько 180 курганів різних епох (Черных et al. 2018, 97), публікація яких розпочалась лише в 2010х.

Окрім археологічних експедицій Інституту археології охоронними розкопками курганів в 1960х починають займатись також і регіональні краєзнавчі музеї, найбільших успіхів серед яких досяг **Криворізький** колектив якого за період з 1964 по 2010 рр. розкопав 128 курганів, які містили 797 поховань. В період з 1964 по 1974 рр. розкопками керувала **Людмила Крилова**, а з 1974 до сьогодні – **Олександр Мельник** та **Ірина Стеблина** (Мельник et al. 2012, 3–4). Серед найбільш значимих матеріалів, здобутих експедицією, слід згадати статуетку серезліївського типу та посудину рогачицького типу з поховання Широке 1/18 та пізньотрипільську кулясту посудину з поховання Широке 1/3.

Дещо скромнішими, хоча також значимими стали результати робіт археологічної експедиції **Кіровоградського обласного краєзнавчого музею**, очолюваної **Нінель Бокій**. За 20 років досліджень з 1966 по 1986 рр. експедиція розкопала понад 29 курганів доби бронзи які містили 52 поховання ямної культури. Роботи охопили околиці таких сіл як Листопадове, Защита, Войнівка, Показове, Вільшанка, Димно, Олешки, Олександрівка, Новий Стародуб та околиці міста Новоукраїнка. Серед найбільш цінних знахідок Бокій слід згадати біконічну посудину з поховання Чечеліївска 1/3 виявлену в 1981 р (Бокий, 1981). Оpubлікована вперше в 1984 р. (Нечитайло 1984, 134) посудина часто фігурує в літературі (Рассамакин 2000, 158), (Dergaciov 2021, 176) під хибною атрибуцією як «майкопська». Окрім цього, один курган доби бронзи поблизу с. Павлиш в 1981 р. розкопала **Галина Горбул** (Горбул 1988).

В 1988 р. естафету досліджень курганів Кіровоградщині переймає **Микола Тупчієнко** та досліджує поблизу с. П'ятихатки 4 кургани, які містили 19 поховань ямної культури та 3 кургани поблизу с. Софіївка (Тупчиєнко, 1988). Наступного польового сезону дослідник розкопує 2 кургани поблизу с. Лозоватка, та поблизу с. Помічна (Тупчієнко, 1989). Серед матеріалів останнього особливе значення для цієї дисертації має пізньотрипільський кубок з поховання №50 (Ivanov et al. 2022). В 1989 р. до команди Кіровоградського краєзнавчого музею приєднуються співробітники НПК «Археолог» Інституту археології НАН України **Алла Ніколова** та **Сергій Полін**. Спільними зусиллями нова експедиція за польові сезони розкопала 44 кургани, які містили 3 поховання доби енеоліту та 56 поховань ямної культури (Полин et al. 1992, 3). Доволі продуктивним на розкопки курганів видався 1992 рік, коли Кіровоградська охоронна археологічна експедиція розкопала 1 курган неподалік с. Лелеківка та 10 курганів поблизу с. Войнівка (Тупчієнко, 1992). Останні великі розкопки Кіровоградська археологічна експедиція провела в 1994-1995 рр. дослідивши 3 кургани неподалік м. Новоукраїнка (Тупчієнко 1995) після чого зробила перерву в діяльності на довгі 16 років .

Свій внесок у дослідження курганів Кіровоградщині зробила **Бузька експедиція**. В 1960 р. **А. Савчук** розкопав 6 курганів доби бронзи з яких найбільш цікавим для моєї дисертації є поховання Володимирівка 4/1 яке містило пізньотрипільську біконічну посудину.

На окрему увагу заслуговують археологічні дослідження Черкащини де в період між 1956 та 1996 рр. було розкопано 117 курганів, які містили 200 поховань ямної культури. Археологічними роботами в різні роки керували **Олексій Тереножків, Валентин Даниленко, Сергій Полін, Євген Черненко, Ігор Артеменко, Галина Ковпаненко, Станіслав Братченко, Віктор Ключко, Михайло Сиволап, Володимир Григор'єв** та ін. (Bochkovskyi 2020, 217). Серед розкопаних пам'яток окрема варто згадати досліджені 1982-1983 р. 5 курганів доби бронзи, що розташовувались на території трипільських

поселень Доброводи та Тальянки (Klosko et al. 1999), (Бунятян et al. 2010). Серед археологічних матеріалів курганів зустрічаються кераміка ямної культури, крем'яне вістря стріли, крем'яна пластина, кістяні пронизки, бронзова окуляроподібна підвіска та фрагмент трипільського кубка томашівської групи етапу СІ знайдений в насипі кургану. Окрім цього, зразків із 12 поховань згаданих курганів були використані для радіовуглецевого датування. Отримані абсолютні дати часто фігурують в науковій літературі і слугують основою для датування пам'яток ямної культури Середньої Надніпрянщини.

1.3 Розвиток археології пізнього енеоліту – ранньої бронзової доби за часів відновленої незалежності України

Падіння комуністичного режиму в Східній Європі наприкінці 1980х – на початку 1990х кардинально трансформувало всі сфери суспільного життя включаючи археологію. Оцінки наслідків цієї трансформації різняться. Для російських та проросійські налаштованих археологів розпад Радянського союзу став подією катастрофічною. В їхніх академічних публікаціях часто можна прочитати нарікання на обмеження дії відкритих листів, виданих в Москві, лише територією Російської Федерації та заборону вивозу матеріалів за межі кордонів незалежних республік (Клейн 2013, 93), «зрив міжреспубліканської кооперації» (Dolukhanov 1993, 154), «припинення регулярного книгообміну» (Тункина 2011, 59), «поступове розмежування та взаємовідчуження: державне, політичне, інтелектуальне» (Дергачев 2018, 25) тощо. Я, натомість, дотримуюсь протилежної думки і вважаю, що кінець радянського російського панування в Україні став хорошою можливістю для посилення позицій національної науки. Політична незалежність України дозволила вітчизняним науковцям шукати справедливого і рівноцінного наукового співробітництва та почати співпрацювати не лише з російськими, а й польськими, німецькими, британськими, американськими та іншими науковими інституціями. Одним із найбільш успішних україно-польських

проектів є видавана за редакцією Олександра Кошка серія “*Baltic-Pontic Studies*”. Як редактор зазначає в передмові до першого випуску, складений ще в 1986 р план співробітництва між *Університетом ім. Адама Міцкевича* та українським *Інститутом археології* першопочатково був відхилений міністерством. Повернутись до обговорення проекту, координатором якого з українського боку став Віктор Клочко, вдалось лише після 1991 р., а видати перший випуск щорічника – в 1993 р. (Kośko 1993). За 28 років існування журналу в період з 1993 по 2021 рр. в складі серії “*Baltic-Pontic Studies*” вийшло 6 монографій (Klochko 1993), (Klochko 2001), (Ślusarska 2006), (Szmyt 2010), (Razumov 2011), (Pietrzak 2012) та 19 збірок наукових статей, які сумарно включають 222 наукові статті. Дописувачами журналу за цей час стали 172 автори, які представляють наукові інституції України, Польщі, Німеччини, Молдови, Великої Британії та інших країн. Особливо цінними можна визначити публікацію матеріалів міжнародної конференції «*Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic- Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 B.C.*» що пройшла в м. Познань в 1994 р. (*Baltic-Pontic Studies*, vol. 2); публікацію та опрацювання матеріалів кремаційних могильників софіївської культури «*Cemeteries of the Sofievka type: 2950 – 2750 BC*» (*Baltic-Pontic Studies*, vol. 3); публікацію матеріалів міжнародної конференції «*The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950-1200 BC*» що пройшла в м. Познань в 1998 р. (*Baltic-Pontic Studies*, vol. 6).

Зараз ця програма наукової співпраці та видання серії продовжується під керівництвом Мажени Шмит, а координатором з українського боку є Юрій Болтрик.

Організоване в межах проекту знайомство українських та польських археологів із археологічними джерелами країн один одного позитивно вплинуло на глибину інтерпретації матеріалів центрально- та східноєвропейського походження і дозволило запропонувати нові інтерпретаційні моделі. На противагу російсько-радянській теорії про

визначальну роль східних імпульсів, - волзького та кавказького, в культурних процесах Східної Європи українські археологи спільно із польськими колегами починають звертати увагу на західні культурні впливи. Про присутність окремих рис культур *Бодрогкерештур*, *Малицької*, *Полгар* та *Баден-Котолац-Коцофені-Чернавода* у керамічному комплексі *Софіївської культури* пишуть С. Кадров, А. Косько та М. Відейко (Kadrow et al. 1995). Про *Кошиловецький локальний варіант* Трипілля СІ-СІІ як синкретичне культурне утворення, що виникло в результаті контактів *Бринзенського* локального варіанту культури Кукутень-Трипілля із центральноевропейською культурою *Полгар* пише Т. Ткачук (Tkachuk 2000). Аналізу рис кераміки, запозичених від культури *Тисаполгар* зафіксованих на матеріалах поселень *Незвисько II*, *Глубочок*, *Голігради*, *Кадіївці-Бавки* (Трипілля VI), культури *Бодрогкерештур* зафіксованих на матеріалах поселень *Веселий Кут*, *Кліщів*, (Трипілля VI-VII) *Шипинці B*, *Коломійщина I*, *Жуківці*, *Довжик* (Трипілля СІ, 3700-3600 BC cal.) та культури *Полгар IV* зафіксованих на матеріалах поселень *Городоського* та *Касперівського* локальних варіантів Трипілля СІІ присвячено статтю Т. Мовши (Movsha 2000). Питанням контактів населення трипільської культури із населенням центральноевропейських культур кулястих амфор присвячено статтю М. Шміт (Szmyt 1999). Підсумковим науковим текстом, який узагальнює накопичені дані про давні культурні контакти стала стаття М. Відейка (Videiko 2000) в якій дослідник постулює визначальну роль центральноевропейських культур у формуванні нових культурних типів Східної Європи (т.з. «полгаризація» та «баденізація» Трипільської культури). Слушність теорії Відейка на сучасному етапі дослідження культурних процесів за часів енеоліту – ранньої бронзової доби підтверджується новими знахідками металевих виробів центральноевропейського походження (Klochko et al. 2020).

Окрім трипільської культури контакти із Центральною Європою мало також і «степове» населення. Зокрема, культурні контакти населення

серезліївської (животилівсько-волчанської групи) локальної групи із населення культур *кулястих амфор, лійчастих кубків, шнурової кераміки та Баден* в оглядовій статті розглядає Ю. Рассмакін (Y. Rassamakin 1996). Присутність елементів останньої зі згаданих культур в керамічній колекції поселення *Михайлівка II* зафіксувала Л. Спіцина (Spitsyna 2004). Давні контакти буджацької культури із центральноєвропейською культурою шнурової кераміки описані в статті С. Іванової (Ivanova 2013).

Значимим досягненням проекту “Baltic-Pontic Studies” стала публікація двох збірок статей (BPS 7, 1999 та 12, 2003), присвячених радіовуглецевому датування пам’яток енеоліту – бронзової доби України, та розробка на основі опублікованих даних нової системи абсолютної періодизації згаданих періодів первісної історії України та «вписування» пам’яток України в загальноєвропейську таксономічну систему (Klochko et al. 1999), (Klochko et al. 2003).

Не менш значимим за україно-польське стало видавниче та наукове україно-німецьке співробітництво, першими роботами в рамках якої були розкопки у 1993-1994 роках городища чорноліської культури у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області від керівництвом співробітника Інституту археології НАНУ Віктора Клочка та *Німецького археологічного інституту* (Deutsches Archäologisches Institut) Інго Мотзенбеккера. Першим науковим виданням підготовленим в рамках цієї співпраці стала публікація монографії Віктора Клочка та Софії Березанської «Гордіївський могильник» (Berezanskaja et al. 1998). Окрім цього, в 2004 р. за стипендійної підтримки *Фонду Александра фон Гумбольта* (Alexander von Humboldt-Stiftung) та Німецького археологічного інституту світ побачила ґрунтовна монографія-каталог Ю. Рассмакіна «*Північнопричорноморські степи за доби міді*» (Rassamakin 2004), (Рассмакин 2004); в 2014 р. монографія Л. Черних та М. Дараган «*Кургани доби енеоліту-бронзи межиріччя Базавлука, Солоні та Чортomla*» (Черных et al. 2014); в 2022 вийшла друком колективна

монографія «Археологія України за роки Незалежності» (Гершкович et al. 2022); осінню 2022 стипендіатом DAI став також і автор дисертації. Особливо важливими для розробки хронології пам'яток ранньої бронзи України стало дендрологічне та радіовуглецеве датування зразків з Сугоклеїського кургану, виконане співробітниками наукової лабораторії університету ім. Крістіана Альбрехта м. Кіль (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) (Nikolova et al. 2009), (Ніколова 2012). Цікавим є дослідження археологині із Вільного університету Берліну (Freie Universität Berlin) С. Мілето присвячене реконструкції стратегії забезпечення продуктами харчування якої дотримувались мешканці поселень *Дереївка, Молюхов Бугор, Михайлівка I та II, Нижній Рогачик та Генералка* (Mileto, Kaiser, Rassamakin & Evershed 2017) (Mileto, Kaiser, Rassamakin, Whelton, et al. 2017). Застосувавши новий дослідницький метод заснований на аналізі залишків ліпідів, збережених на внутрішніх стінках кераміки, Мілето підтвердила існуюче уявлення про ключову роль жуйних тварин, -- корів та овець/кіз в господарстві поселень Михайлівка II, Михайлівка III та Нижній Рогачик. Окрім цього, описуючі результати аналізів фауністичних решток дослідниця слушно звертаю увагу на перевагу корів у складі стада над вівцями, що суперечить існуючим уявленням про перехід наприкінці 4 тис. ВС давнього населення до більш мобільного способу життя. Задовільного пояснення спостереженому протиріччю дослідниця не надає (Mileto 2018, 144–145).

Одним із нових природничих методів, який європейські та американські археологи почали застосовувати впродовж останніх восьми років, став аналіз структури ДНК давніх людей. Заснований на встановленні ступеню спорідненості між людьми, метод виявився ефективним для реконструкції походження давніх людських популяцій та моделювання маршрутів розселення людських груп (Allentoft et al. 2015), (Haak et al. 2015). Втім, не зважаючи на інформаційний потенціал аналізу ДНК, по відношенню до українських матеріалів цей метод застосовували лише двічі:

1) у спільній статті I. Mathieson та ін., до матеріалів якої долучено 4 зразки ДНК носіїв трипільської культури та 4 зразки ДНК носіїв «степових» енеолітичних культур, та 3 зразки ДНК носіїв Подніпровського локального варіанту ямної культури (Mathieson et al. 2018, 1);

2) у спільній статті A. Юрас та ін., до матеріалів якої долучено 3 аналізи ДНК носіїв пізньоенеолітичних культур та 4 аналізи ДНК носіїв ямної культури Подністров'я (Juras et al. 2018, 1).

Окрім інтерпретаційних моделей, соціальні та економічні трансформації часів відновленої Незалежності вплинули на організацію польової та джерелознавчої діяльності, - одночасно негативно та позитивно. З однієї сторони, у зв'язку зі згортанням державних програм меліорації масштаби археологічних розкопок суттєво зменшились, а разом з ними обмілів потік нових джерел. З іншої, - з'явилися стимули до більш ретельного добору пам'яток для розкопок та збереження, а також вивільнилися час та інтелектуальні ресурси для публікації накопичених раніше матеріалів та їх глибокого осмислення.

Серед важливих розкопок, проведених впродовж останніх тридцяти років варто згадати:

1. Проведені в 1998 р. дослідження *Вознесенського кургану*, який містив 2 поховання доби енеоліту (Плешивенко et al. 2000);
2. Проведені в 1999-2000 рр. дослідження кургану *Зелений Гай* із похованням, що супроводжувалось шістьма серезліївськими статуетками (Ковалева 2003, 58–59) та кургану *Дубова могила* із похованням, що супроводжувалось трипільським посудом (Ковальова 2004).
3. Проведені в 2004 р. розкопки *Сургоклейської* могили, що розташовувалась в межах сучасного м. Кропивницький (Nikolova et al. 2009), (Ніколова 2012). Окрім знахідок кераміки, Сургоклейський курган

відомий в науковій літературі як один із поховальних комплексів ямної культури, всередині якого було знайдено рештки двох дерев'яних возів, хороший ступінь збереження коліс яких дозволив співробітникам лабораторії університету м. Кіль застосувати дендрологічний метод датування та визначити точний час спорудження поховань кургану. Отримана дендрологічна шкала стала однією з перших подібних шкал, створених на основі східноєвропейських матеріалів.

4. Дослідження ґрунтового могильника *Гард*, розташованого в Середньому Побужжі (Товкайло et al. 2013), (Товкайло 2019) археологічні матеріали якого представлені кромлехами, кам'яними закладами, двома менгірами, кам'яним вимосткою-жертвником, двома місцями тризни та посудом трипільської культури косенівського (або томашівського) локального варіанту.
5. Дослідження кромлеху, вірогідно, усатівської культури, що розташовувався під насипом кургану Кирилівка 40 в колишньому Добровеличківському районі Кіровоградської області (Тупчієнко 2016, 34).
6. Розкопки кургану №79, що розташовувався поблизу с. Олімпіадівка Петрівського району Кіровоградської області (Тупчієнко та Собчук, 2012). Серед матеріалів кургану на особливу увагу заслуговує ніж типу Нерушай, знайдений в основному похованні №1 серезліївської культури.
7. Розкопки кургану поблизу с. Коробчино, який містив 7 поховань ямної культури (Козир та Орлик, 2011)
8. Проведені в 2011-2013 рр. розкопки курганів №1 та №2, що розташовувались неподалік с. Тузла Миколаївської області (Разумов et al. 2015). Серед археологічних матеріалів доби ранньої бронзи, виявлених в курганах, зустрічаються дві посудини ямної культури та срібна скронева підвіска.

Особливо значимими не лише з археологічної, а і соціологічної перспективи стали розкопки кургану *Сура-Оба* (Новоолександрівський курган) (Тесленко 2022), профінансовані фірмою-забудовником, яка планувала звести в охоронній зоні кургану котеджне містечко. Від самого початку археологічні роботи привернули увагу широкої громадської, частина якої, побоюючись руйнування пам'ятки, виступила з протестом проти розкопок. Зокрема, місцевий активіст Володимир Степаненко звернувся до Новоолександрівської ОТГ та ініціював громадські слухання щодо збереження знайденого під насипом кургану кромлеху. Провівши перемовини місцева влада, представники фірми-забудовника та археологи уклали угоду про музеєфікацію пам'ятки (Рацбарська 2021). Чи сигналізує випадок із Сура-Обою народження нового руху за збереження археологічних пам'яток? Час покаже.

Серед джерелознавчих статей та монографій виданих в цей час варто згадати:

1. Монографію О. Мельника та І. Стебліної (Мельник et al. 2012) в якій опубліковано дані про розкопки 128 курганів на Криворіжжі;
2. Монографію В. Нікітіна в якій наведено дані про розкопки 16 курганів на Миколаївщині (Никитин 2018);
3. Статтю Л. Черних та А. Ніколової в якій опубліковано матеріали розкопок 6 розташованих поблизу с. Первомаївка на Херсонщині курганів, які містили 3 поховання доби енеоліту та 15 поховань ямної культури (Черных et al. 2016)
4. Статтю Л. Черних та Н. Данилко в якій опубліковано результати розкопок 3 курганів розташованих поблизу с. Володимирівка які містили 12 поховань ямної культури (Черных et al. 2018);
5. Статтю Н. Данилко та С. Пустовалова в якій опубліковано матеріали розкопок 10 курганів, які містили 56 поховань ямної культури (Евдокимов et al. 2018).

Таким чином, за понад 30 років з дня відновлення української Незалежності вітчизняна археологія суттєво зблизилась із західною академічною спільнотою та повернула собі законне місце в колі європейських національних наук.

Зросла роль методів природничих наук, які дозволили відкрити нові сторінки давньої історії України.

Щодо сучасного стану джерельної бази, то вона щонайменше 211 могил доби енеоліту з яких 47 супроводжувались керамічним інвентарем, 19 – металевими прикрасами, 12 – статуетками серезліївського типу.

РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ БРОНЗОВОЇ ДОБИ

Середина 4 тис. ВС стала часом кардинальних трансформації для населення Східної Європи. Зі згоранням близько 3600 р. ВС останніх мега-поселень *Майданецьке* (Ohlrau 2020, 274) та *Тальянки* завершується яскрава епоха розквіту трипільської культури та починається період її поступової трансформації у нові культурні утворення. Зміни, які відбуваються в цей час, зачіпають усі основні аспекти культурної адаптації давньої люди: стратегії забезпечення продуктами харчування, планування місць проживання, ремесла (гончарство, металургія, кременеобробка, столярства та теслярство), магії та релігії, поховального обряду, соціального устрою тощо.

Найбільш помітним проявом трансформації трипільських суспільств другої половини 4 тис. ВС є скорочення площі поселень. Зокрема, середній розмір житлових пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя етапу СІІ складає всього 2–4 га, а кількість жител на пам'ятці лише 15–20 споруд (Рыжов 2002, 187). Розміри «обрядового центру» Маяки усатівської культури теж незначні, – лише 0.52 га (Петренко et al. 2011, 34); площа «обрядового центру» Великий Куяльник дещо більша, 20 га (Петренко 2013, 171), втім непорівнювана із площею пам'яток етапу ВІІ-СІ. Слабкою ремінісценцією давнішою традиції мега-поселень є пам'ятка неподалік с. Вільховець, чия площа складає приблизно 92 га, а кількість споруд нараховує 440 будівель (М. Videiko 2020, 68–70), та поселення біля с. Косенівка із площею 120 га. Окрім площі поселень, в пізньотрипільський час також зменшується густина населення. За підрахунками В. Круца, на етапі СІ для Буго-Дніпровського межиріччя цей показник складає 3 чол./км², а на етапі СІІ, – лише 1.2–1.0 чол./км². Загальна ж чисельність трипільського населення зменшується із 330 тис. до 100–120 тис. чоловік (Круц 1993, 33). Власних змін зазнає ієрархія трипільських поселень та мережа зв'язків між ними. Ранжування пам'яток за економічним значення

стає простішим: на зміну дворівневій системі приходять однорівнева (Diachenko 2019, 234). Водночас, кількість периферійних поселень, які забезпечує центральне місце (за термінологією В. Кристаллера), збільшується з одного до двох. З точки зору історичних процесів, зазначене збільшення К-значення з 2 до 3 означає відхід від моделі самозабезпечення поселень на користь збільшення інтенсивності обмінів між людськими колективами (Diachenko 2019, 235).

Щодо матеріальної культури, то найбільших змін при переході від етапу СІ до етапу СІІ зазнає кераміка. Традиція столового розписного посуду занепадає, в той час як виробництво кухонного – збільшується. Зокрема, за підрахунками С. Рижова частка столового посуду на пам'ятках томашівської локальної групи варіюється від 90–92% до 97–99% (Рыжов 2000, 460), в той час як на пам'ятках хронологічно наступної косенівської локальної групи – лише від 5% до 15% (Рыжов 2002, 188). Частка столового посуду, знайденого в культурному шару пам'яток усатівської культури Маяки та Усатово, складає 1% та 8% відповідно (Петренко 2013, 185). Серед пам'яток софіївської культури розписний посуд майже відсутній і є імпортом із сусідніх територій.

Не менш значимою, ніж зміна технології виробництва, є трансформація системи декорування кераміки. Традиційні трипільські спіралеподібні та концентричні композиції розпису столового посуду зникають, уступаючи місце простішим прямо чи косолінійним схемам. Кухонний посуд трипільці також починають прикрашати по-новому. Масового поширення набуває нова декоративна техніка – шнурова. Хоча найдавніші зразки шнурового декору відомі на трипільських пам'ятках етапу ВІІ (поселення Немирівське, Гребені, Казаровичи) (Videiko et al. 2010, 110) та окремих пам'ятках культури Чернавода І (Манзура 2013, 137), по-справжньому популярним цей різновид оздобу стає саме на етапі СІІ. Зокрема, різноманітні відтиски шнура можна зустріти на кераміці поселень Північно-Західного Причорномор'я (Усатово, Маяки), Подністров'я (Гордінешти, пам'ятки вихватинського типу), Поділля

(Печера, Сандраки), Житомирського Полісся (Городськ), Побужжя (Мошурів, Вільховець), тощо.

Гіпотез щодо причин дезінтеграції та трансформації трипільської культури існує декілька. Найбільш яскравою версією другої половини ХХ ст. є реконструйована М. Гімбутас історія про знищення трипільської та інших землеробських культур Старої Європи навалом кочівників зі степу. Вперше озвучена в 1956 р. (Gimbutas 1956) і детально розроблена в 1970-х – 1990х (Gimbutas 1977; Gimbutas 1993; Gimbutas 1991) ця гіпотеза досі має своїх послідовників (Дергачев 2007) і служить теоретичною моделлю для сучасних палеогенетичних студій (Naak et al., 2015), (Juras et al., 2018), (Scorrano et al., 2021). Втім, як справедливо зауважує М. Відейко, описуючи результати збройного протистояння між населення «курганної культури» та давніми хліборобами, Гімбутас суттєво недооцінила рівень мілітаризації останніх (Відейко 2011, 64). Насправді ж станом на середину 4 тис. ВС найбільшою військовою силою у Східній Європі були не «кургани люди», а трипільське населення, оскільки саме вони мали перевагу як за чисельністю війська, так і за якістю озброєння (Відейко 2019, 124). Щоб переконатись в останньому твердженні достатньо ознайомитись із аналізом зброї доби пізнього енеоліту/ранньої бронзи, який провів В. Клочко (Клочко 2006). Дійсно, більша частина військових культурних інновацій цього часу пов'язана із пам'ятками трипільського, а не степового походження: перше використання Аs-бронзи та клинкової металеві зброї (усатівська культура), традиція обов'язкового супроводу небіжчика кам'яною зброєю (софіївська культура), перше місцеве виробництво обушкових металевих сокир (серезліївська культура). До того ж і демографічний потенціал трипільля був незрівнянно більшим за населення степу цього часу.

Таким чином, з огляду на озвучені факти логічнішими буде шукати причини трансформації трипільської культури та переходу до пасторальної економіки всередині неї самої, – особливостях її соціального устрою та

господарства. Як відомо, основою економіки трипільського населення етапів VII-СІ в буго-дніпровському межиріччі було землеробство, доповнене приблизно рівною часткою скотарства (Пашкевич et al. 2006, 109). Будучи екстенсивним способом господарювання, трипільське землеробство швидко вичерпувало родючий потенціал ґрунту і змушувало трипільців постійно освоювати нові території. Як показали розрахунки В. Круца за 10 хронологічних фаз, що тривали з періоду Трипілья VI по Трипілья СІ, населення лісо-степової зони буго-дніпровського межиріччя повністю вичерпало економічний потенціал доступних для нього земель, остаточно перетворивши їх на степ (Круц 1993, 31). Способів адаптації до нового природного ландшафту було декілька: змінити спосіб господарювання, або переселитись на нові території. Вибір останньої стратегії адаптації принаймні частиною трипільського населення засвідчено появою трипільських та трипільзованих пам'яток в регіонах, раніше не відомих трипільцям: Поліссі, степових районах Буджаку, Побужжя та Подніпров'я, Приазов'я. Відірваність від «корінних» районів трипільського світу призвела до кардинальних, часом до невпізнаваності, змін матеріальної культури та формування нових локальних варіантів. На сучасному етапі дослідження трипільської культури дослідники виділяють 13 «локальних варіантів пізнього трипілья» (Videiko 2011, 2), серед яких для цієї роботи найбільший інтерес складають *косенівський* та *гордінештський* варіанти, а також *усатівська* та *софіївська культури* (рис 1). В окремі типи, також, виділяють такі географічно та хронологічно вузькі явища, як пам'ятки типу *Сандраки* та *Печора* (Diachenko 2019, 233).

До певної міри, описані історичні процеси трансформації суспільств трипільського світу мали вплив на населення сусідніх територій. Паралельно із трансформацією трипільської культури, своїх змін зазнає матеріальна культура степового населення Буго-Дніпровського межиріччя. Кількість розписного посуду в підкурганних похованнях доби пізнього енеоліту зростає

і, за моїми підрахунками, складає понад 40% від усього посуду, виявленого в похованнях. Окрім цього, збільшується кількість самих поховань, що має свідчити про збільшення чисельності та густоти населення. Продуктивність праці також зростає. У степового населення з'являється час та ресурси на будівництво курганів та інших монументальних сакральних споруд.

Швидке порівняння культурних та демографічних трансформацій всередині трипільського та «курганного» світів дозволяли говорити про певне «перетікання» принаймні частини трипільського населення у степ. Археологічним свідченням цього процесу є поява пам'яток *Серезліївського локального варіанту* які я ретельно проаналізую в наступному розділі, але перш ніж взятись до ідентифікації трипільської присутності в степових районах Буго-Дніпровського межиріччя, я хочу детальніше описати матеріальну культуру декількох інших локальних варіантів пізнього трипільля та культури Чернавода I, які мали безпосередній вплив на формування Серезліївської групи.

2.1 Софіївська культура (3300-2950 ВС)

Хоча перші пам'ятки софіївської культури на *Кирилівських Висотах* та в *Бортничах* дослідив ще наприкінці XIX ст. – початку XX ст. В. Хвойка (Хвойка 1901), їхня концептуалізація як окремого археологічного явища відбулась лише в 1950-х після розкопок епонімного *Софіївського могильника* (Захарук 1952), могильників *Чернин* (Канівець 1956) та *Червоний Хутір* (Даниленко et al. 1956), поселення *Сирець I, II, III* (Захарук, 1956) та повторних розкопок поселення Бортничі (Амбургер et al. 1956). Тоді ж, впродовж 1947-1950 рр. археологічними розвідками співробітники експедиції «Великий Київ» відкрили ряд поселень софіївської культури поблизу с. *Вовча Гора, Літки* (2 місцезнаходження), *Пухівка, Сувид, Вигурівщина, Іванівка, Погреби*.

Детальний науковий опис пам'яток софіївського типу, зроблений Ю. Захаруком та ін. покращив їхню впізнаваність та полегшив їхню ідентифікацію серед решти археологічного матеріалу. Впродовж 1960-х

кількість відомих софіївських пам'яток суттєво зросла. В 1962-1965 колектив Київської археологічної експедиції під керівництвом Д. Телегіна виявив 4 пам'ятки софіївської культури поблизу с. *Зазим'я* та 2 пам'ятки поблизу с. *Рожівка*. Тоді ж, в 1962 р. В. Круц розкопав напівзруйнований могильник *Завадівка*. Дві пам'ятки в 1960 р. відкрив М. Кучера, - поблизу сс. *Гнідин* та *Вишеньки*. В 1967 р. С. Березанська відкрила поселення софіївської культури неподалік с. *Самсони* (правий берег р. Остер). Окрім цього, в 1960-х у зв'язку зі спорудженням Канівського водосховища А. Савчук обстежив околиці с. *Козинці*, де виявив рештки софіївського поселення. Окремі матеріали софіївської культури в 1967 р. було виявлено на поселенні *Крутуха-Жолоб* в околицях м. Переяслав-Хмельницький (Бузян 2018, 25–26).

Вагомий внесок у дослідження софіївської культури в 1970-х зробив краєзнавець Ю. Костенко, який відкрив на території *Потрубіжжя* 25 нових пам'яток, зокрема поблизу таких пунктів, як *Пасічна*, *Селище*, *Волошинівка*, *Пристроми*, *Заострів*, *Вовчків*, *Хлопків*, *Баршівка*, *Гостролуччя*, *Рудницьке*, *Борщів* тощо (Костенко 2020).

З 1988 р. до пошуків та розкопок пам'яток пізньотрипільського часу приєднуються співробітники археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника. В 1996-1998 рр. М. Роздобудько та О. Юрченко виявили 17 багат шарових поселень доби міді серед матеріалів яких також трапляється кераміка софіївської культури. Мова йде про такі пам'ятки як *Хутір Комарівський 1, 2, 3, 4*, *Горіле*, *Дубки*, *Затока 1, 2, 3*, *Циблі-Церква*, *Гать 1, 3*, *Городок 1, 2, 3*, *Сосновий бір та Біле Озеро 1*. В 2001 р. О. Сиромятникова відкрила місцезнаходження софіївської культури поблизу с. *Світільня* (Бузян 2018, 28).

В 2010-2011 рр. спільна експедиція Інституту археології НАН України та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом О. Моці та П. Шидловського виявила нові софіївські пам'ятки поблизу сс. *Парня* (2 пункти), *Рожни* (2 пункти), *Літки* та *Крехаїв*.

Таким чином, станом на сьогодні достеменно відомо про 5 поховальних та понад 50 поселенських пам'яток софіївської культури (рис. 1). Решта свідчень є менш надійними (Бузян 2018, 28). Зокрема, Ю. Костенко припускає існування ще одного могильника в *ур. Рябці* поблизу с. Коржі, нині зруйнованого (Костенко 2015, 116–117). Ще декілька розмитих «лінзи» із попелу, перепалених кісток та фрагментів кераміки софіївського типу зафіксовано на лівих схилах Канівського водосховища, що, на думку авторів знахідки, може свідчити про існування тут в давнину тілопальних могильників (Роздобудько 1998), (Роздобудько et al. 2005, 102). За ступенем захищеності більшість поселень софіївської культури належить до відкритих, хоча відомо і одне укріплене, – городище *Казаровичі*.

Щодо територія поширення пам'яток софіївського типу, то вона доволі широка і охоплює Київське Подніпров'я, Верхня Подесення, Потрубіжжя. На південному заході пам'ятки софіївської культури межують із косенівською локальною групою, на південному сході, - із пам'ятками типу Пивиха, що позначилось формуванням синкретичного керамічного комплексу, частково описаного М. Роздобудьком (Роздобудько et al. 2005, 104). Окрім цього, В. Клочко припускає, спираючись на нові знахідки плоских сокир типу Вінча-Альтхайм, присутність носіїв софіївської культури на Чернігівщині (Klochko et al. 2020).

Археологічно поховальні пам'ятки софіївського типу являють собою урнові та безурнові кремації, щільно сконцентровані в межах невеликої, можливо огороженої, площі. Кількість поховань, розміщених в межах одного могильника різна і коливається від 98 (Чернин) до 148 (Софіївка) та 168 (Червоний Хурі) кремацій. Досліджений в 1962 р. могильник Завалівка, який нараховував всього 16 кремацій, вірогідно, був зруйнованим. Одиночне поховання Чапаївка досліджене в 1968 р., ймовірно, теж є елементом більшої, але зруйнованої пам'ятки.

Описане застосування вогню у поховальному обряді робить могильники софіївського типу явищем самобутнім із невеликою кількістю віддалених аналогій. На території України інші тілопалення походять з могильника Земан-Острог, керамічний комплекс якого поєднує у собі посуд маліцької та трипільської етапу VII культур (Позіховський et al. 2008), укріпленого поселення Мирогоща трипільської культури етапу СII (Bardetskyi et al. 2019), (Потехіна et al. 2020) та поселення Цвиклівці трипільської культури етапу СII (Мовша 1964). В межах Європи найближчими аналогіями софіївським могильникам є пам'ятки культури Баден (Videiko et al. 1995, 257).

Втім, не зважаючи на виняткове значення для первісної історії Східної Європи могильників софіївського типу, повноцінна публікація (Koško 1995), (Videiko 1995a), (Videiko 1995b), та опрацювання (Kadrow et al. 1995), (Klochko 1995), (Klochko & Koško 1995), (Budziszewski 1995), (Petrougne 1995), (Daszkiewicz et al. 1995), (Klochko & Stolpiak 1995) їхніх матеріалів відбулась лише в 1995 р. в третьому томі *Baltic-Pontic Studies*. У тому ж випуску були оприлюднені перші і наразі єдині результати радіовуглецевого аналізу восьми зразків з трьох могильників софіївського типу – Червоного Хутора, Софіївки та Завалівки, які і досі слугують основою для абсолютного датування всієї софіївської культури (Kovalyukh et al. 1995). У якості матеріалу для аналізу дослідники взяли кальциновані кістки, які у зв'язку із обпаленням містили незначну кількість колагену, що в свою чергу позначилось на точності датування та інтерпретації отриманих результатів. Згідно калібрації, яку виконав С. Кадров, згадані могильники софіївської культури були споруджені впродовж 2950-2750 рр. BC та зазнали впливу культур Костолац та Коцофені пізньої фази, а також культури Чернавода II (Kadrow 1995, 146). Т. Харпер та О. Дяченко, натомість, дещо подавнюють час існування софіївської культури та зсувають хронологічні межі на 400 та 200 років назад відповідно – до 3330 та 2950 рр. BC. (Harper et al. 2016, 3) (Harper 2021, 68). Таким чином, датування

софіївських пам'яток потребує подальшої розробки із застосування сучасних методів та залучення більш надійних зразків.

Пам'ятка	Лабораторний номер аналізу	C ¹⁴ , ВР	Інтервали каліброваних періодів, cal BC (за Kovalyukh, Videiko and Skripkin, 1995)	
			1σ	2σ
Червоний Хутір, поховання 2	Ki-5038	4280±110	3040-2860, 2820-2670	3310-3230, 3190-3160, 3120-2570, 2520-2500
Червоний Хутір, поховання 6	Ki-5016	4140±110	2876-2794, 2784-2582	3014-3000, 2926-2450, 2438-2402, 2372-2368
Червоний Хутір, поховання 98	Ki-5039	4160±90	2876-2842, 2832-2796, 2784-2616	2912-2550, 2542-2490
Софіївка, поховання 1	Ki-5012	4320±70	3032-2946, 2936-2874, 2798-2782	3262-3244, 3100-2860, 2816-2690, 2680-2664, 2634-2628

Софіївка 1963, квадрат 11	Ki-5013	4270±90	3028- 2980, 2928- 2860, 2816- 2692, 2680- 2666, 2632- 2630	3254-3248, 3096-2580
Софіївський могильник	Ki-5029	4300±45	3016- 2998, 2926- 2876, 2790- 2788	3034-2870, 2804-2772, 2716-2704
Завалівка, поховання 6	Ki-5015	4290±90	3034- 2866, 2810- 2748, 2726- 2698	3296-3276, 3268-3238, 3104-2608, 2600-2588
Завалівка, поховання 10	Ki-5014	4230±80	2914- 2860, 2816- 2690, 2634- 2628	3030-2972, 2932-2574, 2512-2510

Поховальний інвентар серед софіївських кремацій трапляється особливо часто (від 30 до 40% кремацій супроводжувались поховальними речами),

серед якого зустрічаються кам'яні сокири-молоти, мідні прикраси, мідні ножі, крем'яні наконечники стріл, плоскі крем'яні сокири, посуд різних типів тощо.

Керамічний комплекс софіївської культури характеризується перевагою кухонного посуду над столовим, характерною рисою якого є домішка до керамічного тіста зерен окислу заліза (крававика), які надають тісту червоного кольору різних відтінків. Часто, до кухонної керамічної маси могли також додавати товчену раковину.

Морфологічно кераміка софіївської культури різноманітна. Найпоширенішою формою посуду є плоскодонні банкоподібні горщики зі звуженою верхньою частиною висотою 15-40 см (Даниленко et al. 1956, 95).

Серед декоративних технік софіївської гончарної традиції слід відзначити шнурову, застосовану у вигляді одного або двох горизонтальних відтисків мотузочки (Захарук 1956b, 112), (Даниленко et al. 1956, 95). Інколи, відтиски можуть сполучатись із ріжками-наліпами. В окремих випадках поверхню посуду можуть прикрашати штампи та різноманітні наколи (Захарук 1956b, 112).

Озброєння софіївської культури представлене трикутними крем'яними стрілами із виїмчастою основою, та кам'яними сокирами-молотами двох типів: софіївського, характерною рисою якого є виділений плічками обух та балканського, характерною рисою якого є продовгувата циліндрична та сплющено-циліндрична форма, яка в цілому типова для трипільських кам'яних сокир-молотів, починаючи з раннього етапу. Окрім цього, відомо 4 плоскі крем'яні сокири та 1 мідна. Також, із софіївською культурою, вірогідно, слід пов'язувати чисельні випадкові знахідки плоских мідних сокир типу Вінча-Альтхайм та Ремедело-Битин.

Мідні прикраси софіївської культури представлені браслетом у вигляді зігнутої в один оберт мідної пластини (Софіївка, поховання №58 (Даниленко et al. 1956, 97)) та намиста.

Металургійний інструмент софіївської культури представлений двома екземплярами керамічна ливарних форм, призначених для виготовлення пласких трапецієподібних сокир усатівського типу. Перша з форм була знайдена ще В. Хвойкою на території Кирилівських висот в Києві в 1893 р., друга – в 2022 р. неподалік м. Фастів. Обидві форми склалися із двох частин, - ємності для рідкого металу та пласкої кришки. Литник Кирилівської форми розташовувався з торця, литник Фастівської – зі сторони леза.

2.2 Косенівський локальний варіант

Виділені вперше Т. Мовшею в 1990 р. пам'ятки косенівського локального варіанту досі залишаються одними із найгірше описаних пам'яток трипільської культури. Кількість відомих поселень косенівської групи наразі налічує трохи більше 20 пам'яток (Рыжов 2002, 1) (рис. 1), в той час, як в археологічній літературі опубліковано результати розкопок та геомагнітної зйомки лише поселення Вільховець (М. Videiko 2020), Мошурів III (Ryzhov et al. 2021) та Шарин III (Куштан 2015). Матеріали археологічних робіт на поселеннях Косенівка та Аполянка, натомість, досі не видані (М. Videiko 2020, 68).

Судячи із доступних даних, топографія поселень косенівської групи переважно низька: вздовж берегів малих рік та джерел. Планування розміщення будівель та господарських споруд в середині поселень наслідує гніздову структуру. Площа більшості поселень коливається від 2–4 га (Рыжов 2002, 187) до 3–7 га (Ryzhov et al. 2021, 88), хоча відомі і доволі великі пам'ятки із площею близько 92 га (Вільховець) та 120 га (Косенівка). Орієнтовна кількість будівель на одному поселенні – 15–20 споруд, в той час як на поселенні Вільховець – близько 440. Будинки косенівської локальної групи являють собою одноповерхові, глинобитні споруди довжиною 8-12 м та шириною 3,5–4 м.

Серед побутових предметів косенівської локальної групи для мого дослідження найбільший інтерес має кераміка (рис. 2). Співвідношення

столового та кухонного посуду поселень цієї групи коливається в межах 5:95% - 15:85% (Рыжов 2002, 188). Зокрема, частка столового посуду в керамічній колекції поселень Шарин III (Куштан 2015, 430), та Мошурів III (Ryzhov et al. 2021, 81) складає 7%, а кухонного, – 93%. Із описаної тенденції вибивається керамічна колекція поселення Вільховець, де в залежності від типу об'єкту співвідношення столового та кухонного посуду складає приблизно 75:25% та 70:30% (М. Videiko 2020, 72). Монохромні декоративні схеми кухонного посуду косенівської групи складаються із:

- Широких стрічок, які утворюють фестони, зигзагоподібні фігури, зімкнуті вертикальні овали. Інколи, стрічки доповнені рядом дрібних трикутників (Рыжов 2002, 190), або заповнені тонкими паралельними лініями, обведеними широкими смугами;
- Паралельних горизонтальних ліній, простір між якими заповнено вертикальними скісними або дугоподібними стрічками із двох-чотирьох ліній. В деяких випадках, стрічки доповнені рядом коротких ліній (Куштан 2015, 432);

Кухонна кераміка косенівської локальної групи представлена посудом виліпленим із білої або червоної глини із домішками жорстви, крупнозернистого піску, кварцу, шамоту та часточок каоліну (Рыжов 2002, 191). В керамічному тісті кухонного посуду поселення Мошурів III присутня домішка гематиту (крававик), що зближує її із керамікою софіївської культури (Ryzhov et al. 2021, 88).

Прикрашали кухонний посуд гончарі косенівської групи рідко (3-5%). Серед застосованих декоративних технік найбільш поширеною є шнурова. Зокрема, серед колекції поселення Мошурів III близько 68% кухонної кераміки прикрашено 1-3 відтисками шнура (Ryzhov et al. 2021, 87). Дані про частку шнурового декору в складі колекцій Шарина-III та Вільховця відсутні, втім там він теж трапляється часто. Застосування інших декоративних технік зустрічається рідше. Серед додаткових прийомів оздоблення поверхні посуду

слід згадати дрібні вдавнення, насічки, наколи, відбитки зубчатого штампу та «гусіні», відтиски трубчастою кісткою тощо (Ryzhov et al. 2021, 87). Цікавою характерною деталлю кухонного посуду косенівської групи є присутність на плічках горщикі вушок-ріжок, інколи із горизонтальними отворами.

Металевих предметів косенівської групи відомо не багато. Фактично, єдиною знахідкою, яка походить із культурного шару археологічної пам'ятки, є скарб 130 мідних намистин, знайдений на поселенні *Косенівка* (Бузян 2004).

Окрім поселенських пам'яток в межах косенівського локального варіанту відомо декілька курганних могильників, розкопаних поблизу с. Колодисте, - курганів VIII та IX (Спицын 1904). Згадані пам'ятки містили кремаційні та кремаційні в поєднанні з інгумаційними поховання та супроводжувались керамічним посудом. Поховання **Колодисте VIII** було парним та розташовувалось всередині оточеного кромлехом кургану діаметром 7 м. Перший з похованих лежав випростано на спині, другий – скорчено на правому боці. Кістяки обох скелетів рясно пофарбовані вохрою. Череп першого похованого лежав у горщику, під яким прослідковано кісточки тварини. Поруч із черепом стояла інша посудина, всередині якої зафіксовано перепалені кістки. В ногах похованих стояла третя посудина, яка також була заповнена перепаленими кістками. Серед кісток знайдено уламки двох крем'яних ножів та один цілий, а також керамічне прясло. Поруч стояла четверта посудина. Біля лівого ліктьового суглобу стояла миска, всередині якої знаходилась амфора із двома ручками на тулубі. Всередині амфори знаходились перепалені людські кістки, керамічне прясло та уламок перепаленого крем'яного ножа. За двома останніми посудинами стояли три інші, поставлені одна всередину іншої, найменша з яким мала три бугорки-наліпи та була прикрашена відтисками шнура. Між стінок цих посудин стояло декілька перепалених кісток. Поруч із цими трьома амфорами стояла інша, заповнена до середини перепаленими кістками, серед яких знайдено уламок великого крем'яного ножа. Біля правого коліна стояв горщик із трьома

бугорками-наліпами. Ще одна посудина стояла в 0,7 м. від голови (Спицын 1904, 119–124).

Таким чином, всього в похованні було виявлено 12 різних посудин, п'ять з яких були заповнені перепаленими кістками. Якщо припустити, що кожен із наповнених кістками горщиків слугував поховальної урною для одного індивіда, тоді загальна кількість похованих в могилі Колодисте 8 складає щонайменше 7 людей.

Поховання **Колодисте IX** є менш насиченим. Так само, як попередній комплекс, його було споруджено всередині кам'яного кола діаметром 7 м. В центрі кромлеху випростано на спині лежали два кістяки, поруч з якими на певній відстані розташовувались 2 купки перепалених кісток, керамічне прясло та декілька великих крем'яних ножі.

За особливостями поховального обряду пам'ятки *Колодисте VIII* та *IX* поєднують у собі ритуальні практики умовно «лісового» та «степового» походження. Традиція урнових та безурнових кремацій на стороні, вірогідно, була запозичена від населення *софіївської* культури Полісся, для якої ґрунтові тілопальні могильники є основним способом поховання. Звичай споруджувати над похованням курган та класти небіжчиків випростано на спину чи бік, натомість, зародився в *степовій та лісостеповій* зонах Північного Причорномор'я. Окрім цього, бажання оточити курганний насип кромлехом, вірогідно, навіяно спостереженнями за *усатівськими* монументальними поховальними конструкціями. Особливості кераміки, знайденої всередині поховання *Колодисте VIII* дозволяють пов'язати цю пам'ятку із розташованими неподалік поселеннями *косенівської* локальної групи Трипілля етапу СII, спорідненої із софіївською культурою. Унікальною рисою поховань *Колодисте VIII* та *IX* є поєднання в наборі поховального інвентарю ткацького та сільськогосподарського інструменту: прясел та крем'яних ножів на довгих широких пластинах. Подібна комбінація артефактів не зафіксована в жодному іншому пізньоенеолітичному похованні України. Таким чином,

кургани Колодисте VIII та XI є унікальним зразком злиття віддалених та різнорідних культурних традицій. Інших подібних поховань наразі не відомо.

2.3 Чернавода I (3750-3500 BC)

Археологічні пам'ятки типу Чернавода I належить до тих культурних утворень, які опинились у центрі уваги дослідників енеолітичну Північного-Причорномор'я відносно нещодавно. Причинами ігнорування культури Чернавода I були бідність джерельної бази та загальне переконання про обмеження ареалу поширення культури лише Мунтенією та Добруджією. Поворотною подією для переоцінки атрибуції деяких поховань із «керамікою степового енеоліту» стали розкопки в Україні на початку 2000х поселення Картал (Орловка)¹, що розташовувалось неподалік дельти Дунаю. Знайдена в культурному шарі поселення кераміка має прямі аналогії серед інвентарю деяких поховань Північного Причорномор'я, які раніше називали аморфним терміном «степовий енеоліт», що дозволило виділити згадані могильники в окрему культуру (Манзура 2013, 126). За підрахунками І. Манзури станом на 2013 р. в нижніх течіях Дунаю та Дністра налічується 44 пам'ятки культури Чернавода I, серед яких присутні об'єкти всіх категорій: поселення, стоянки в печерах, ґрунтові та курганні могильники.

Топографія поселень культури Чернавода I переважно низька, хоча деякі з них розташовуються на краю високого плато або захищеного мису. Штучні оборонні споруди зафіксовані на двох поселеннях, - Чернавода-Дялул Софія та Картал, і мали вигляд глибоких ровів (глибина рову городища Картал сягала 6.20 м від сучасної поверхні та 3.5 м від рівня фіксації (Бруяко 2020, 10)). За характером культурних відкладів, поселення культури Чернавода можна поділити на три групи: із не значними, розрізненими культурними рештками; одношарові поселення; багатошарові поселення зі складною стратиграфією. Товщина культурного шару останніх варіюється від 1 до 2 м, а на епонімній

---

¹ Детальніше про результати розкопок можна дізнатись із ряду спеціалізованих статей (Manzura et al. 2015), (Манзура 2018) та монографії (Бруяко 2020)

пам'ятці сягає навіть 3 м, що свідчить про тривале проживання давнього населення на одному місці (Манзура 2013, 128). Для проживання та господарських потреб носії культури Чернавода I зводили споруди двох типів: напівземлянки та наземні будівлі. Останні мали каркасно-стовпову конструкцію із обмазаними глиною стінами та заглаженою глиняною підлогою, чим дещо нагадують житла землеробської культури Гумельниця (Манзура 2013, 129).

Серед поховальних пам'яток культури Чернавода I зустрічаються як ґрунтові так і курганні могильники. Насипи останніх часто оточені кам'яними огорожами з масивних плит та/або кільцевими ровами. Інколи поверхню насипу може вкривати кам'яне облицювання. Поховальний обряд культури Чернавода I характеризується спорудженням овальних або прямокутних ям та слабо скорченому положенні кістяків на лівому чи правому боці. Одна з рук лежить вздовж тіла, а інша на тазі. Часто кістки померлих вкриті червоною вохрою (Манзура 2013, 130–132).

Зразки матеріального втілення культури Чернавода I представлені крем'яними знаряддями на середньо широких пластинах, невисокими дископодібними пряслами, пласкими полірованими сокирами із кристалічних порід каменю, кам'яними зернотерками, бойовими сокирами з рогу благородного оленя, кістяними мотиками, пласкими сокирами варіанту Кукутень, срібними або золотими кільцями та стилізованою антропоморфною пластиком (Манзура 2013, 132–134). Окрім цього, І. Манзура пропонує пов'язувати із культурою Чернавода I випадкову знахідку неподалік м. Чимишлія сокири типу Ясладань. Втім, така атрибуція базується виключно на співпадінні датування обох сутностей, а тому дискусійна. Унікальною для всіх енеолітичних культур Північного Причорномор'я є знахідка на городищі Картал двох мідних² кинджалів із одним або двома отворами для кріплення

---

² В літературі цитовані кинджали також фігурують як «бронзові» (Манзура 2013, 132), хоча аналіз складу металу так і не був проведений.

руків'я, розташованими в основі леза. Перший з них був виявлений верхньому рівні енеолітичного горизонту городища (Бруяко 2020, 9), відомості про стратиграфічне розташування другого кинджала відсутні.

За складом керамічного тіста та технологією виробництва *посуд* культури Чернавода I можна поділити на дві групи: кухонний та столовий. Посуд першої групи виліплено із керамічного тіста з домішками товченої раковини, піску, шамоту, вапняку та органічних часточок. Столова кераміка, зазвичай, виготовлена із добре відмуленої глини із домішками дрібного шамоту та товченої раковини. Посуд обох груп часто вкритий ангобом. Найбільш поширеною категорією посуду є *миски*: сферичні, напівсферичні, конічні, біконічні із S-подібним профілем тощо. Специфічними формами посуду є *кубки, глеки та аскоси* (Манзура 2013, 134–135). Особливе значення для даного дослідження мають *горщики зі кулястим тулубом* та високою циліндричною шийкою, чия пряма аналогія походить із кургану, розкопаного в м. Кривий Ріг. Характерною деталлю цих горщиків є наявність двох-чотирьох петельчатих ручок, розташованих на краю вінець (Бруяко 2020, 21). Деякі з цих ручок особливо довгі та нагадують тунелі (Бруяко 2020, 22). Іншою важливою особливістю керамічного комплексу культури Чернавода I є використання *шнура* та *різноманітного шнурового плетива* для декорування поверхні посуду. За спостереженням І. Манзури шнурові візерунки культури Чернавода I охоплюють всі відомі типи шнурових відтисків та складає понад 60% від зареєстрованих стилістичних типів (Манзура 2013, 137). Серед них можна виділити:

- «Гусінь» (Бруяко 2020, 36:4, 37:4; Manzura et al. 2015, 15:4).
- Перевитий, або ж «справжній» шнур у вигляді коротких відрізків, або довгих ліній (Manzura et al. 2015, 15:8).
- Вузликівий шнур у вигляді коротких подвійних відтисків (Бруяко 2020, 36:2, 36:7, 36:6, 37:5).

- Напівкруглі «серпики» (Manzura et al. 2015, 15:1), також характерні для усатівської культури.
- Пряме плетення (як в кошиках) (Бруяко 2020, 37:9; Manzura et al. 2015, 15:2, 15:4)

Окремо слід описати кераміку *трипільського походження*, оскільки вона слугує засобом хронологічного впорядкування пам'яток культури Чернавода I. Чисельність подібних знахідок невелика. Зокрема, за підрахунками І. Манзури, кількість фрагментів трипільського посуду в колекції городища Картал складає близько 60 уламків (Манзура 2018, 37). Також, 4 цілі трипільські посудини було знайдено в похованнях Красногорка, курган 204, Новокотовськ 1/8, Рені та Сарата (Манзура 2013, 22). За особливостями будови орнаментальних композицій, розпис трипільського посуду з городища Картал можна поділити на два типи, характерні для двох різних хронологічних етапів Кукутень-Трипілля: 1) геометризовані криволінійні композиції із широких стрічок та 2) сітчастий візерунок різної частоти. Орнамент першого типу найбільш властивий кераміці Кукутень В I - В II (Трипілля В II – С I); орнамент другого – кераміці Трипілля С II. Описане хронологічне протиріччя І. Манзура пропонує розв'язати за рахунок зміщення часу появи сітчастого візерунку до періоду Трипілля С I. На думку дослідника, сітчастий орнамент є результатом розвитку якихось місцевих традицій культури Чернавода I (Манзура 2018, 43–46). Втім, така аргументація потребує підтвердження додатковими джерелами.

Судячи із палеозоологічних матеріалів городища Картал, стратегія забезпечення продуктами харчування населення культури Чернавода I базувалась на експлуатації свійських тварин (86.7% від загальної кількості особин) серед яких переважали вівці (50.2% від загальної кількості особин). Частки великої рогатої худоби та свині в палеозоологічній колекції Карталу рівні: 15.5% від загальної кількості особин (Секерская 2010, 1). Судячи зі смерті половини особин великої рогатої худоби у віці 30-34 місяців, її основним призначенням було постачання м'яса та вторинних

продуктів, - молока та тяглової сили. Дрібну рогату худобу, половину якої забивали у віці менше 24 місяців, а іншу половину якої утримували довше, населення городища Картал розводило з тих же причин: отримати м'ясо та вторинний продукт, - вовну (Секерская 2010, 148). Хоча за кількістю особин дрібна рогата худоба переважає велику, її вклад в постання м'яса є значно меншим. Перерахунок маси великої та дрібної худоби вказує, що перші тварини забезпечували населення городища Картал м'ясом на понад 60%, а другі, - лише на 30% (Секерская 2010, 158).

Датування пам'яток культури Чернавода I в Україні дещо проблематичне. З однієї сторони, наявні радіовуглецеві дати, отримані зі зразків городища Картал, вказують на спорудження частини пам'яток впродовж другої чверті 4 тис. ВС (4925 ± 35 BP та 4910 ± 35 BP, або 3777-3641 cal. BC та 3769-3638 cal. BC (Бруяко 2016, 122)). З іншої сторони, в матеріальному комплексі Чернавода I присутні явища, характерні для більш пізнього часу: бронзові (?) кинджали, розпис трипільського посуду сіточкою, сформований шнуровий декор кераміки. Вірогідно, частина пам'яток Чернавода I також може бути датована серединою – третьою чвертю 4 тис. ВС.

Генетично культура Чернавода I сягає корінням землеробських культур Балкан, в той час як розташоване на пустельному лівому березі Дунаю «чернаводське» городище Картал виступає плацдармом для поширення балканських культурних традицій в приморських районах Буджацького степу (Бруяко 2019, 246–247). Спадкоємицею культурних надбань населення Чернавода I, на думку В. Петренка, є *усатівська* культура.

2.4 Усатівська культура (3700-3000 BC)

Завдяки яскравим та самобутнім пам'яткам усатівську культуру без перебільшення можна вважати «регіональним лідером» Північного Причорномор'я, чий безпосередній вплив у другій половині 4 тис. ВС. поширювався в тому числі на населення Буго-Дніпровського межиріччя. Водночас, неординарність усатівських пам'яток ускладнила осмислення

їхнього місця в системі старожитностей пізнього енеоліту - доби ранньої бронзи. Висловлені за майже столітню історію археологічного вивчення усатівської культури думки з приводу її походження можна об'єднати межах двох концепцій. Захисники першої концепції Є. Кричевський (Кричевський 1950), Т. Пассек (Пассек 1949), Е. Патокова, В. Збенович (Збенович 1974), В. Дергачов (Дергачев 1980) та ін.) розглядають усатівську культуру як невід'ємну частину трипільської культури на пізньому етапі її розвитку. Автори іншої концепції акцентують увагу на унікальності усатівських пам'яток (М. Болтенко, О. Лагодовська) та вважають включення усатівських пам'яток до складу трипільського світу безпідставним (В. Петренко (Петренко 2013, 185). Безпосередній вплив на аргументацію послідовників тієї чи іншої концепції має список залучених до аналізу «усатівських пам'яток», який теж є проблемним. Найбільш широко ареал пам'яток усатівської культури окреслено в статті О. Лагодовської (Лагодовська 1953) в якій дослідниця східною межею поширення усатівських пам'яток називає р. Дніпро. На початку 1970-х В. Збенович суттєво скоротив географічні рамки усатівської культури та відділив від у неї у окремий локальний варіант пам'ятки буго-дніпровського межиріччя (Збенович 1974, 1). Позицію Збеновича на початку 1990-х підтримали В. Дергачов та І. Манзура, які виділили буго-дніпровські пам'ятки в окремий, *серезліївський*, тип (Дергачев et al. 1991). На сьогоднішньому етапі дослідження старожитностей пізньотрипільського часу В. Петренко нараховує 43 пам'ятки (рис. 1) усатівської культури та обмежує територію її поширення Придністров'ям, Подунав'ям та приморськими районами Буджацького степу (Петренко 2013, 169–170). Найбільш східними «класичними» пам'ятками усатівської культури наразі є дослідженні впродовж 2005-2009 років могильник та поселення «Зміїна Балка», розташовані на правому березі Тилігульського лиману (Говедарица et al. 2010, 303). Серед відомих нині усатівських пам'яток зустрічаються кургани і ґрунтові могильники, а також два «*обрядові центри*», Маяки та Усатово–Великий Куяльник останній з яких відіграв ключову роль в становленні

первинних уявлень про усатівську культуру. Розкопки укріпленого поселення Усатово–Великий Куяльник розпочались в 1921 р. і тривали з перервами до 1933 р. Між 1934 та 1939 р., у зв'язку із арештом в січні 1934 р. керівника експедиції М. Болтенка, дослідження не проводились. Повернутись до вивчення пам'ятки археолог зміг лише в 1940 р. коли додатково обстежив зсувні тераси поселення. Роки Другої Світової війни стали для поселення Усатово фатальними. В 1942 р. будівельні роботи зі спорудження дамби, яка мала стримати розлив Хаджибейського лиману, майже повністю зруйнували Усатівське городище. Незначні рятівні дослідження, які Болтенко провів після Війни в 1945-1946 рр., лише підтвердили втрату Усатівськими поселенням свого інформаційного значення. Останні розкопки на території Усатова здійснив в 1984-1985 рр. В. Петренко.

Умови, в яких проходили дослідження 1921 р., були складними. Як пише Болтенко *«Розкопки проваджено під невпинне жалібне подзвіння Усатівської церкви по вмерлих від пощесті (cholera sicca) селянах на фоні голоду, коли по дорозі з міста до Усатова валялися дохлі конячки»* (Болтенко 1926, 10). Тим не менше, не зважаючи на обмеженість ресурсів М. Болтенко разом із О. Лагодовською змогли зібрати чисельну колекцію артефактів, дослідити стратиграфію пам'ятки, з'ясувати характер оборонних та інших архітектурних споруд. Найбільш вражаючими об'єктами є т.з. коридори, - довгі (розмір найбільшого сягає 100 м) заглиблення, вириті в твердій вапняковій породі. В той час як Болтенко вважав ці спорудити житлами (Болтенко 1957, 25), В. Петренко звертає увагу на надзвичайну кількість зусиль, витрачених на спорудження коридорів (всього будівничими городища було виїнято від 50 до 80 кубометрів вапнякової породи вагою понад 200 тон) та припускає їхнє ритуальне призначення. Додатковими аргументами є наявність локальних опалів та великої кількості лунок на стінах коридорів, а також надзвичайна концентрація в заповненні та на схилах коридорів сакральних предметів: статуєток, курильниць, кубиків, мініатюрних посудин, посуду на ніжках,

кісток тварин, уламків кременю та, навіть, фрагментів людських черепів (Петренко 2013, 173–175). Втім, не всі дослідники підтримують усатівську атрибуцію «коридорів». Зокрема, С. Братченко вважав, що ці кам'яні споруди відносяться по більш пізнього часу і інтерпретував їх як залишки фортеці Лівенцівського типу катакомбного часу (Братченко 2012).

Окрім коридорів, про непогані навички видобутку на обробки каменю населення усатівської культури свідчать знахідки кам'яних стел із рельєфними зображеннями, дві з яких були виявлені в кургані Усатово №3 розкопаного в 1933 р., а ще одна в кургані Усатово №11, дослідженого в 1940 р.. Поверхню перших двох стел прикрашали зображення людини, оленя або лося, та коней; поверхню третьої, - зображення собаки. Техніка нанесення зображень могла бути як заглибленою, так і об'ємною (Патоківа 1957).

Керамічний комплекс усатівської культури складається із двох груп: кухонної кераміки та незначної колекції столового посуду. Кухонна кераміка усатівської культури, зазвичай, має чорнувато-сірий або брунатний колір та містить домішку товченої раковини в тісті (Болтенко 1926, 17). Інколи, в 11% випадків для поселення Маяки, усатівські гончарі замінювали раковину дрібним піском, а поверхню посуду додатково залощували (Збеневич 1974, 33). Найбільш типовим різновидом декору столового посуду усатівської культури є шнуровий та штамповий. За підрахунками В. Збеневича частка кухонного посуду, прикрашеного відтисками шнура, для поселення Усатово складає 87%, а для Маяків – 42% (Збеневич 1974, 88). Найбільш розповсюдженим варіантом шнурового декору є «серпички», названі М. Болтенко «*передісторичним рококо*» (Болтенко 1926, 18), які складають до 75% від усіх фрагментів, прикрашених відтисками шнура. Окрім цього, сучасне обстеження за допомогою мікроскопа кераміки з поселення Маяки дозволило розрізнити два нові окремі варіанти відтисків «прямого» шнура: «в'язаний» та «плетений» шнура (Burdo et al. 2010, 3). Яскравою рисою усатівської кераміки, що помітно

відрізняє її від іншого посуду зі шнуровим декором, є заповнення деяких відтисків білою пастою (Збенович 1974, 33).

На відмінну від кухонної кераміки, частка столового посуду в керамічному комплексі усатівської культури незначна (8% від усієї кераміки Усатова, 1% – Маяків, та 30% – поховань (Петренко 2013, 185)), а сама традиція виготовлення вишуканого розписного посуду пов'язана із *вихватинським* та *кириленським* локальними варіантами трипільської культури. Зв'язок усатівської кераміки зі столовим посудом курганних поховань буго-дніпровського межиріччя, натомість, є менш виразним і не дозволяє об'єднувати ці пам'ятки в єдину культурну групу, як це пропонувала О. Лагодовська (Лагодовська 1953).

Поховальний обряд усатівської культури доволі різноманітний, що додатково ускладнює ідентифікацію східної межі поширення культури. Яскравою ознакою архітектури усатівських поховань та курганів є часте використання каменю. За спостереженням Е. Патокової, кожен із курганів могильника Усатова супроводжувався кромлехом, - одинарними, або подвійними. В окремих випадках кам'яні підкурганні конструкції повністю перекривали первинне чорноземне ядро насипу та формували своєрідні куполоподібні споруди, як, наприклад, в курганах Усатова I-11 та I-9. Іншим різновидом кам'яних споруд усатівської культури є різноманітні закладки, які перекривали поверхню могили. У зв'язку із поганим станом збереження кісток, ідентифікувати позу, якої надавали небіжчикам усатівської культури, можна далеко не завжди. Вірогідно, перш ніж поховати кістки в могилі, носії усатівської культури виконували з ними певні додаткові обрядові дії. За спостереженням Е. Патокової більшість померлих (27 із 44), похованих на могильнику Усатова, лежали на лівому боці зі покладеними перед обличчям руками. Ще 8 небіжчиків лежали на спині із зігнутими в колінах ногами та покладеною на таз однієї рукою (Патокова 1979, 87–90). На лівому боці із зігнутими в ліктях руками лежали небіжчики із ґрунтового могильника Зміїна

Балка (Говедарица et al. 2010, 3). Фарбування кісток вохрою, хоча і рідко, але зустрічається. Окрім інгумацій, серед поховань усатівської культури також відомо декілька кремацій: часткових або повних (Петренко 2013, 179–181).

Економічним ресурсом, що забезпечив процвітання усатівської культури та вивів її на роль регіонального лідера, вірогідно, є продукція місцевого металургійного осередку. Серед металевих виробів усатівської культури зустрічаються пласкі сокири (2 екз.), тесла (12 екз.), долота (7 екз.), шила (понад 15 екз.), срібні прикраси (30 екз.), ножі (15 екз.), кинджали (5 екз.) (Иванова et al. 2020, 275). Окремо варто звернути увагу на знахідку в похованні №35 Олександрівського кургану обушкової сокири самарського типу, зроблену В. Петренком в 2000 р. В плані сокира має ромбовидну форму, а в профілі - прямокутну. Краї леза сокири дещо розширені, можливо навіть проковані. Виготовлена сокира із миш'яковистої бронзи шляхом лиття розплавленого металу у двочастинну форму із відкритим брюшком, про що свідчить характерна западина на нижній грані сокири. Найближчими аналогіями Олександрівського виробу є сокири *самарського типу серезліївської локальної групи* поширені на Правобережній Україні та Присамар'ї, зокрема знахідка з м. Звенигородка Черкаської області (Клочко 2001, 23). Детальніше про походження та еволюцію сокир самарського типу буде сказано в наступному розділі. Окрім обушкової сокири, в похованні Олександрівського кургану було знайдено пласку сокиру-тесло та металевий кинджал, що робить цей комплекс чи не єдиним прикладом одночасного зберігання озброєння усіх трьох основних типів ранньої бронзової доби. Датується поховання Олександрівка №35 в межах 3640-3370 BC cal (Петренко et al. 2011, 2).

Найбільш технологічно складним виробом усатівської культури є металеві кинджали та ножі, довжина найбільших з яких перевищує 20 см. Виготовлялись подібні вироби шляхом лиття розплавленого металу в двочастну закриту кам'яну форму із закопченими стінками. Аби метал передчасно не

застиг і не спричинив недолив, ливарну форму необхідно було попередньо нагріти приблизно до 300 °С. Відлиту заготовку клинка додатково проковували, нагрівши виріб до 400-450 °С, але не більше оскільки за температури понад 457 °С окисел миш'яку (As₂O₃) загорається. На останньому етапі виробництва клинків давні металурги додатково вхолонду проковували кромку фланця лека та пробивали/прорізали пази/отвори для кріплення руків'я (Рындина et al. 1982, 35–36). Наразі, серед археологічних матеріалів усатівської культури відомо 16 металевих кинджалів та ножів. Серед нових артефактів, які стали відомі впродовж 2000-х слід згадати кинджал з поховання №35 Олександрівського кургану (Petrenko et al. 2000), випадкову знахідку з околиць м. Ізмаїл (Бруяко et al. 2013, 12:13) та три випадкові знахідки з Одеської області (Клочко et al. 2020, 14:3, 14:10, 14:17).

Класифікацій та типологій кинджалів та ножів європейських культур 4 тис. ВС, в т.ч. Усатівської, існує декілька. Фактично, кожен археолог, який брався за вивчення кинджалів та ножів, пропонував власну схему систематизації досліджуваного матеріалу. Детальне порівняння схем наведено в таблиці. Як слідує з даних таблиці, а ні кількість типів, а ні їхні назви не співпадають в жодній зі схем. Так само різняться критерії для поділу археологічних джерел на типи. Критеріями можуть бути: форма лека та форма перетину кинджалу чи ножа, розміри артефакту, наявність чи відсутність нервюри на клинці, способи кріплення клинка до руків'я (за допомогою пазів чи отворів) тощо.

(Збеневич 1966)	(Шмаглий 1967)	(Kuna 1981)	(Vajsov 1993)	(Matuschik 1998)	(Петренко 2013)	(Клочко et al. 2020)
2 типи	4 типи	4 загальноєвропейські типи, з яких усатівські та софіївські кинджали належать до 2	12 загальноєвропейських, типів з яких усатівські та софіївські кинджали належать до 3		3 типи кинджалів та 5 типів ножів	2 типи
<i>Тип Б:</i> короткі ножі із загострено овальним перерізом.	<i>Тип І:</i> листоподібні короткі кинджали із загострено овальним перерізом.		<i>Тип Софіївка:</i> невеликі листоподібні ножі із рівновеликими лезом та виділеним язичком для кріплення руків'я.			<i>Тип Іваньки:</i> ножі та кинджали із кріпленням руків'я за допомогою зарубок.
			<i>Тип Нерушай:</i> маленькі ножі, довжина яких не перевищує 12,5 см, із листоподібним		<i>Тип Нерушай (за І. Вайсовим):</i> ножі із підтрикутним лезом та відділеним від	

			лезом, загострено овальним перерізом та видовженим трапецієподібним язичком.		<p>клинка за допомогою пазів язичком для кріплення руків'я.</p> <p><i>Тип Нерушай, варіант Маяки:</i> ніж із рівновеликими лезом та язичком для кріплення руків'я відділеними один від одного за допомогою зарубок.</p>	
	<i>Тип 2:</i> листоподібні довгі кинджали із загострено овальним перерізом.					
					<i>Тип Пуркари 1:</i> довгі двосічні	

					ножі із ромбовидним перерізом	
					<i>Тип Пуркари 2:</i> звужений ніж із прямими боковими сторонами та увігнутою п'яткою.	
					<i>Тип Кошари:</i> черешкові ножі.	
	<i>Тип 3:</i> довгі (понад 15 см) підтрикутні кинджали із ромбічним перерізом.	<i>Тип Мондзес:</i> кинджали із підтрикутною п'яткою та трьома отворами для кріплення руків'я.	<i>Тип Усатово:</i> масивні кинджали із довгим, дещо заокругленим язичком на якому розміщені від			<i>Тип Усатово:</i> кинджали та ножі із кріплення руків'я за допомогою заклепок.
<i>Тип А:</i> великі кинджали з короткою нервюрою.	<i>Тип 4:</i> кинджали із нервюрою.	<i>Тип Мале Леваре:</i> масивні кинджали із листоподібним або трикутним	двох до чотирьох отворів для кріплення руків'я. Лезо кинджалів підсилено		<i>Тип Усатово 1:</i> великий кинджал із нервюрою та «сріблястим» плакуванням.	

		лезом, посиленням нервюрою.	нервюрою, а ріжучу кромку зміщено.		<p><i>Тип Усатово 2:</i> великий кинджал із нервюрою, широкими округлими плічками та кріпленням до руків'я за допомогою пазів.</p> <p><i>Тип Усатово 3:</i> кинджали із вузьким прямим клинком, посиленням нервюрою та зплощеннями лезових кромок. Кріплення до руків'я оформлено у вигляді напівкруглих насічок.</p>	
--	--	--------------------------------	--	--	---	--

Найбільш деталізованою класифікацією суто усатівських артефактів є схема, запропонована В. Петренком, яка включає 3 типи кинджалів та 5 типів ножів, чим підкреслюється високий рівень індивідуалізації усатівських виробів (Петренко 2013, 203). Найбільш зручною для міжрегіональних культурно-генетичних студій слід визнати типологію, складену болгарським археологом І. Вайсовом. Типологія Вайсова майже вичерпно враховує всі відомі ножі та кинджали 4 тис. ВС (всього дослідник каталогізував та картографував понад 70 виробів які походять із 50 пам'яток) та пропонує схему їхнього хронологічного розвитку (Vajsov 1993, 34). Найдавнішими зразками металевої клинкової зброї в Європі Вайсов вважав ножі типу *Бодрогкерештур*, – прості, виготовлені із чистої міді, леза видовженої листоподібної форми без зарубок або заклепок, та без нервюри. Похідними від бодрогкерештурських виробів є ножі типу *Софіївка*, виконані із Аs-бронзи. Найдавнішими прикладами заклепкових ножів та кинджалів, на думку Вайсова, є артефакти типів *Кукутені*, *Дольне Семеровце* та *Ойцув*. Із ножів та кинджалів перерахованих типів розвивається заклепкова зброя типу *Нерушай*, *Усатово* та *Мале Леваре* (Vajsov 1993, 137–138). Таким чином, 12 виділених Вайсовим типів кинджалів та ножів можуть бути зведені до двох еволюційних ліній, відмінними рисами яких є розмір та спосіб кріплення леза зброї до руків'я. На важливості способу кріплення як типологічної ознаки наголошує В. Клочко, поділяючи усатівські та софіївські кинджали та ножі на два варіанти: *Іванівка* для якого характерні неглибокі виїмки, розташовані на п'ятці, та *Софіївка* якому властиві округла п'ятка та наскрізні отвори, підготовлені для заклепок (Клочко et al. 2020, 32).

Окрім пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, кинджали усатівського типу також зустрічаються на Правобережній Україні та у верхньому Подніпров'ї (Клочко et al. 2020, 16). Подібні вироби також відомі в Центральній і Південній Європі (Vajsov 1993, 1), (Matuschik 1998, 219, 230), та в Східному Середземномор'ї (Stronach 1957, 1, 2). Серед нових артефактів, які розширюють географію поширення кинджалів в Європі, слід згадати поки що єдину знахідку з

території Німеччини, - кинджал із Аспенштедту, земля Саксонія-Ангальт (Müller 2012), та кинджал типу Мале Леваре виявлений в фондах музею Болоньї, Італія (Zimmermann 2007).

Проблема походження та розповсюдження усатівських кинджалів є однією з найбільш цікавих і дискусійних тем останніх 80 років. Порівнюючи озброєння бронзової доби різних територій дослідники висувають на роль місця появи прототипів усатівських кинджалів два регіони: Східне Середземномор'я та Центральну Європу. *Середземноморський вектор* пошуку аналогій був заданий О. Лагодовською в 1943 р. і залишався мейнстрімним до кінця 1990-х. На думку Лагодовської, бронзові кинджали усатівської культури мають крито-мінойське походження та є прямим аналогіями до зброї з толосу Кумаси, який датується ранньомінойським III – середньомінойським II періодом (Лагодовська 1943, 60–63). Такої ж думки дотримувались Т. Пассек (Пассек 1949, 210) та Е. Патокова (Патокова 1959, 191–194). В 1966 р В. Збенович об'єднав кинджали з курганів Усатово із кинджалами із могильника софіївської культури Червоний хутір на Київщині та звузив датування цих артефактів до кінця II ранньомінойського та початку – середини I середньомінойського періоду. Спираючись на результати радіовуглецевих аналізів зразків, взятих із окремих мінойських пам'яток, абсолютний вік усатівських та софіївських кинджалів Збенович визначив в межах 2500-2300 – 2000 р. до н.е. (Збенович 1966, 44). Н. Риндіна та Л. Конькова, дотримуючись середземноморського напрямку пошуку аналогій усатівській зброї, звузили ареал можливого походження кинджалів до західного узбережжя Малої Азії. На думку дослідниць усатівські кинджали демонструють найближчу подібність із кинджалами типу 4а за Д. Стронахом (Риндіна et al. 1982, 37). Окрім типологічної подібності, вагомим аргументом на користь Середземноморської концепції походження кинджалів також є відсутність знахідок в Україні кам'яних ливарних форм доби ранньої бронзи, необхідних для відливки кинджалів.

Тим не менше, незважаючи на тривалу історію та авторитетних пропонентів, на початку 1990-х – 2000-х середземноморська концепція походження усатівських

кинджалів зіштовхнулось із суттєвою перешкодою. Масове застосування каліброваного радіовуглецевого датування відкрило майже тисячолітній хронологічний розрив між пам'ятками усатівської культури та середземноморськими кинджалами. Зокрема, за сучасними уявленнями поселення Троя II, чий культурний шар містив кинджали типу 4а за типологією Стронаха, датується в межах 2480-2360 BC cal. (Weninger et al. 2012, 16). Інша пам'ятка, яка супроводжувалась кинджалами типу 4а, - гробниця Алака-Гююк, є синхронною шару Троя II, і, відповідно, має датуватись 24-23 ст. BC (Yakar 1979, 57). Датування кремаційного урнового могильника Йортан, який також містив кинджали типу 4а, є більш проблематичним. На жаль, органічні рештки із розкопаної в 1904 р. пам'ятки не збереглись, аби можна було провести радіовуглецевий аналіз. Єдиним доступним методом датування є типологічне вивчення кераміки. Дослідник Йортанського могильника Т. Кіаміл поділяє кераміку пам'ятки на три групи. Посуд групи А дослідник датує широким діапазоном 3500-2700 pp. до н.е.; посуд групи В було продатована в межах 2700-2500 pp. до н.е.; посуд групи С – 2500-2100 pp. до н.е. (Kiamil 1980). На жаль, в польовій документації автора розкопок, П. Гауді, не зафіксовано із якою з груп кераміки пов'язані металеві вироби, зокрема кинджали. Таким чином, поява в Середземномор'ї найдавніших кинджалів, близьких до усатівських, датується другою половиною III тис. до н.е. Пам'ятки усатівської культури, натомість, згідно нових радіокарбонівих аналізів датуються в межах 3700-3000 cal. BC (Петренко et al. 2011, 2). Окреслений хронологічний розрив між кинджалами типу 4а та усатівськими пам'ятками спонукає відмовитись від середземноморської концепції походження кинджалів та шукати їхні витоки на інших землях, зокрема, в *Центральній та Південній Європі*. Серед українських дослідників одним із перших про виробництво трипільських металевих кинджалів в металургійних центрах Семиграддя висловився М. Шмаглій (Шмаглій 1967). В межах спільної центрально та південно європейської типології кинджалів артефакти усатівської та софіївської культур розглядав чеський археолог М. Куна (Kuna 1981, 64–65). Зокрема, зброю із кургану Суклея дослідник відносив до типу «*Мале Леваре*», із

кургану Усатово, №15 – до типу «Мондзее», а речі із могильника Червоний Хутір – до типологічно не визначених. Артефакти Кукутень-Трипільського кола, на думку Куни, утворюють спільний технологічний горизонт із центральноєвропейськими культурами Бодрогкерештур та Селькуца, який формується на основі давнішої металургійної традиції культур Тисаполгар, Гумельниця В та Вінча-Плочнік (Kuna 1981, 40). Подібного підходу дотримувався у своєму дослідженні болгарський археолог І. Вайсов, який також розглядав усатівсько-софіївські артефакти у зв'язці із центрально та південно європейськими матеріалами (Vajsov 1993). В 2000-х роках, ознайомившись із центрально та південно європейськими матеріалами, про місцеве, причорноморське, виробництво усатівських кинджалів пише український археолог В. Петренко (Петренко 2013, 204).

Таким чином, станом на сьогодні науковим консенсусом є розглядати безчерешкові полум'єподібні ножі та кинджали як вироби центрально та південно європейської металургійної традиції 4 тис. ВС. Водночас, постулюючи морфологічну близькість північно причорноморських та європейських виробів, дослідники звертають увагу на відмінність у складі сплаву, з якого виготовлена зброя названих регіонів. Зокрема, ножі та кинджали культури Бодрогкерештур виготовлені переважно із умовно «чистої» міді в той час, як вироби Кукутень-Трипільського світу – із As-бронзи. Як слушно зауважує В. Клочко різниця у складі металу може свідчити про різне походження ножів та кинджалів. В той час як As-бронзові вироби є імпортом, мідні вироби є місцевими наслідуваннями привезених знарядь та зброї. До того ж на обмінні зв'язки з Середземномор'ям вказують знахідки фаянсових бус та кам'яна скульптура.

Таким чином, головними рисами усатівської культури є: курганний поховальний, монументальна поховальна архітектура, рельєфна кам'яна скульптура, перевага кухонного посуду над столовим, шнуровий декор посуду, «серпики», стилізована антропоморфна пластика, розвинута мідна бронзова металургія. Генетично усатівська культура походить від культури *Чернавода I* та

тісно пов'язана із пам'ятками *вихватинського типу*. До певної міри, «двійником» усатівської культури є пам'ятки *серезліївської локальної групи* про що буде сказано далі.

2.5 Пам'ятки типу Гордінешти (3360-2900 ВС)

Хоча пізньотрипільські пам'ятки із керамікою типу Гордінешти були дослідженні ще впродовж 1920-1930х, сам гордінештський культурний тип є відносно новою таксономічною одиницею. Вперше про культурну окремішність пам'яток Трипілля СІІ верхнього Попруття заговорили на початку 1970-х, коли у 1971 р. Т. Мовша вжила поняття *Північний локальний варіант* пізнього Трипілля. Того ж року Ю. Захарук запропонував зараховувати ті ж самі пам'ятки до *Касперівського типу*. Наведені формулювання, на думку В. Дергачова, були не доречними, оскільки базувались на недостатній кількості джерел. В 1973 р., опрацювавши разом кераміку щойно розкопаного біля с. Гордінешти поселення та опубліковані в 1950 матеріали поселення Хородиштя, Дергачов створив нову таксономічну одиницю – *Пізньотрипільські пам'ятки гордінештського типу* (Sîrbu et al. 2020, 121–122). Подальші дослідження довели зручність нової одиниці як інструменту для систематизації пам'яток другої половини 4 тис. до н.е. верхнього Попруття. На сьогодні, пам'ятки типу Гордінешти представлені близько 60 поселеннями, а також 20 похованнями (рис. 1). Південна географічна межа поширення гордінештських пам'яток проходить в районі середньої течії Прута, де граничить із південним ареалом усатівської культури; західною межею є русло р. Прут, де гордінештські пам'ятки сусідять з пам'ятками типу Городиштя-Ербічень; східною межею є русло р. Дунаю, хоча окремі знахідки гордінештської кераміки трапляються значно далі – в Побужжі (Помічна 1/50 (Ivanov, Turcienko 2022), Єрмолаївка к.2), та Подніпров'ї (Білозерка, Соколово 6/9 (Ковалева 1978), Любимівка 23/4, та ін.); північна межа проходить в районі м. Єдинець, хоча окремі поселення із керамікою типу Гордінешти трапляються значно вище – на Буковині (Звенячин (Verteletskyi 2019b) та Львівщині (Винники-Жупан (Verteletskyi 2019a)).

Кераміка пам'яток гордінештського типу поділяється на дві групи: столову розписну та кухонну (рис. 3:1–15). Судячи з матеріалів найкраще дослідженої на сьогодні пам'ятки, – епонімного поселення Гордінешти II-Стинка, частка обох категорій кераміки складає приблизно 30% та 70% відповідно. Окрему нечисельну (25 фрагментів) категорію складає посуд, виготовлений із добре відмуленого керамічного тіста, прикрашений насічками. Морфологічно столовий посуд досить уніфікований і представлений лише двома типами: амфорами та амфорками, та сферичними мисками. Гордінештські амфори та амфорки, зазвичай, мають пласке дно, широкий кулястий тулуб та високу циліндричну шийку із заокругленими або відігнутими назовні вінцями. Деякі амфорки також мають вушка, - петельчасті горизонтальні та «ріжки» із вертикальним отвором. Гордінештські столові миски представлені конічними формами із гострим вінцем (Sîrbu et al. 2019, 106). Щодо столової кераміки, то морфологічно вона так само одноманітна, як і столова, хоча і представлена дещо більшою кількістю типів, - мисками, кубками, амфорами та горщиками, серед яких миски є найбільш чисельною категорією. Керамічне тісто, з якого виготовлено кухонний посуд, містить в собі домішки піску та вапняку. Незначна частка (40 фрагментів, або ж 1.47%) гордінештської кухонної кераміки містить домішку товченої раковини.

Розписне декорування столового посуду культури Гордінешти доволі монотонне та характеризуються прямолінійним монохромним візерунком, який відображає повний розпад традиційної трипільської спіралі (Овчінніков et al. 2013, 15). Найчастіше, гордінештський геометричний орнамент утворюється поєднанням тонких ліній-стрічок, розташованих на тулубі паралельно, навскіс чи сіточкою (Ларина 2003, 60).

Декорування кухонного посуду, натомість, більш різноманітне та виконане в декількох рельєфних техніках. Зокрема, вінця гордінештських мисок прикрашені крупними округлими виїмками, сіткою дрібних круглих наколів, насічками, ромбічними виїмками; вінця кубків прикрашені округлими виїмками та рядами глибоких круглих наколів. Окремо варто звернути увагу на *шнурову техніку* декорування представлену: скісними відтисками шнура, нанесеними на

верхній край вінець мисок; двома-трьома горизонтальними відтисками шнура, нанесеними на плічки та тулуб кубків; поєднанням горизонтальних та вертикальних відтисків (Sîrbu et al. 2019, 107–108); чотирма рядами відтисків шнура, нанесених на верхній край вінець миски вздовж її контура; чотирма рядами відтисків шнура, нанесених на внутрішню поверхню миски, які закінчуються петлею; хвилястими горизонтальними відтисками трьох-чотирьох шнурочків (Sîrbu et al. 2020, 123–125).

Тривалий час, типологічні студії кераміки залишались єдиним джерелом інформації для датування культури Гордінешти. Порівняння гордінештського посуду із керамікою інших трипільських локально-хронологічних груп дозволило віднести культуру до періоду Трипілля СІІ за періодизацією Т. Пассек, або до періоду Кукутень В3 (нині культура Городиштя-Ербичень) за періодизацією румунських археологів. Перші радіокарбонові дати для гордінештських комплексів були опубліковані лише в 2019 р. Згідно даних 14 радіокарбонівих проб пам'ятки типу Гордінешти існували в межах 3360-2900 ВС (Sîrbu 2019), що робить їх синхронними із такими культурами та культурними типами як Усатово, Софіївка, лійчастих кубків, кулястих амфор, Серезліївка, та ранніми пам'ятками ямної культури.

Поховальний обряд населення культури Гордінешть тривалий час був загадкою для науковців. Перші гордінештські поховання були розкопані лише на початку 1970-х. Це були підкурганні комплекси біля сіл *Костешть* та *Думень* в Молдові. Впродовж наступних тридцяти років було дослідженні поховання біля с. *Обілень*, ґрунтові поховання на поселеннях *Мерешковка-Четецуе* та *Тетереука-Ноуе XV*, екстратуральне поховання *Гордінешти-мис*. За підрахунками О. Ларіної, станом на 2003 р. було відомо 18 поховань культури Гордінешть (Ларіна 2003, 62). До цього списку слід додати могильник гордінештського часу *Кунічі* (Топал et al. 2010) та поховання могильника *Придністрянське* розкопаного в районі Ямполья в 2014 р. (Klochko et al. 2015).

За місцем розташування могил та наявністю наземних конструкцій поховальний обряд культури Гордінешти надзвичайно різноманітний і складно піддається уніфікації. Серед поховальних пам'яток гордінештського типу відомі:

- ґрунтові поховання на поселеннях (Мерешковка-Четецуе, Покровка V та Тетереука-Ноуе XV);
- ґрунтові поховання за межами поселень (Гордінешти-мис, Теура Ноуе, Кунічі);
- підкурганні поховання (Костешть 1/2, Думень, Обілень, Серетнь 2/11, Придністрянське 1/1, 2, 3/1, 3/3 4/10, Варатік 2/1, Дуруіторая Ноуе 6/4, Кубей 23).

Таку строкатість поховального обряду частково можна пояснити методологічним рішенням археологів атрибутувати як гордінештські всі поховання, що супроводжувались керамікою відповідного типу. Водночас, багатоманіття способів поховання не є чимось незвичним для доби пізнього енеоліту/раннього бронзового віку і властиве, зокрема, описаній вище усатівській культур.

Окрім розмаїтості, характеристику поховального обряду культури Гордінешти додатково ускладнює поганий стан збереження скелетів небіжчиків, – більшість з відомих гордінештських могил зруйновані. На думку О. Ларіної пошкодження гордінештських поховань є результатом давнього пограбування могил (Ларина 2003, 66). З озвучених причин зафіксувати позу похованого вдалось лише в п'яти випадках. Усі з відомих гордінештських небіжчиків лежали слабо скорчено на правому (4 випадки), або лівому боці із зігнутими в колінах ногами. Руки похованих також зігнуті і розташовані або разом перед обличчям (група III-C за Ю. Рассамакіним), або одна рука перед обличчям, інша перед грудьми (група III-A за Ю. Рассамакіним). Частим є використання вогню та його символів: золи та сажі, вугілля, перепаленої глини, вугілля, обпалу стін ям, обпалом кісток небіжчика. Окрім цього, неподалік кургану Обілень розташовувалось велике поховальне вогнище із залишків якого і було складено насип кургану (Ларина 2003, 65). Така любов гордінештського населення до

полум'я, на думку М. Відейка, є проявом впливів Центральноєвропейської культури баден та свідчить про початок «баденізації» трипільської культури в другій половині 4 тис. ВС (Videiko 2000).

Дискусійною є культурна атрибуція поховань з курганних могильників *Тараклія* та *Казаклія*. На думку авторів публікації згадані поховання належать до животилівської-волчанської групи, поширеної переважно в Подніпров'ї (Сава et al. 2019, 174–179). Головною діагностичною ознакою, на думку авторів є скорчене на боці положення кістяків із випростаними перед обличчям руками (група III C за Ю. Рассамакіним). Водночас, присутність гордінештської кераміки, а також подібність пози похованих дозволяє зарахувати їх до пам'яток кола Гордінешти, про що також пише Т. Демченко (Демченко 2016, 88)

Озброєння (рис. 3:16–17) та знаряддя праці (рис. 3:18–20) культури Гордінешти наразі представлені кам'яною сокирою-молотом із виділеними боковими гранями знайденою в похованні Тараклія 10/16 (Агульников 2008, 3:2), подібною сокирою знайденою в похованні Придністрянське III/3 (Klochko et al. 2015), вислообушною сокирою з білого каменю знайденою в похованні Теура Ноуе (Ларина 2003, 62) та декількома крем'яними плоскими сокирами з культурного шару поселення Гордінешти II-Стинка (Sîrbu et al. 2019, 14) та згаданого поховання Теура Ноуе.

Антропоморфна пластика культури Гордінешти представлена двома цілими та трьома фрагментованими людськими фігурками, знайденими на поселенні *Трінка-Изворул луй Лука*, які за рівнем стилізації нагадують усатівську та серезліївську антроморфні пластики. Корпус цілих статуєток оформлено у вигляді циліндра із розширеною, дещо увігнутою основою. Верхня частина, яка зображає голову статуєтки, оформлена у вигляді пташиного клюва. Руки статуєток також мають конічну форму. Керамічне тісто, з якого виготовлені статуєтки, має високу якість та включає дрібний шамот, хоча відомі також екземпляри виконані із дещо гіршого тіста із домішками піску та шамоту. Декорування поверхні статуєток, окрім сірого ангобу, відсутнє. Виключенням є

фрагмент однієї статуетки вкритої мережею хаотичних круглих наколів (Levički et al. 2016, 263).

2.6 Висновки

Таким чином, станом на сьогодні в межах пізнього етапу трипільської культури виділяють близько 13 локальних варіантів та культур (Videiko 2011) із яких найбільш значимими для розуміння культурних процесів в степу є б: софіївська, усатівська, гордінештська та серезліївська культури, косенівський та городсько-волинський локальні варіанти. За рівнем культурно-генетичної спорідненості згадані культурні групи тісно переплетені між собою та можуть бути об'єднані в декілька ліній розвитку: софіївсько-городську, гордінештсько-косенівську та усатівсько-серезліївську. Ступінь вивченості згаданих пам'яток різний. На сьогодні, найкраще вивченими є усатівська культура, яку старанно досліджував Владислав Петренко (Петренко 2013), софіївська культура, якій присвячено нещодавнє кандидатське дисертаційне дослідження Олександра Кириленка (Кириленко 2017), культура Гордінешти, якій присвячено PhD дослідження молдавського археолога Генадія Сирбу. Дещо гірше опубліковано та опрацьовано матеріали городсько-волинського та косенівського локальних варіантів пізнього Трипільля, в той час як пам'ятки серезліївської культури залишаються відірваними від трипільського світу та розділеними на низку пізньонеолітичних культур: квітянську (Рассамакин 2000), або ж постмаріупольську (Ковалева 1984), животилівську (Ковалева 1978), (Ковалева 1991), рогачицьку (Спіцина 2002), (Спіцина 2016), (Спіцина 2017) та давньоямну (Шапошникова et al. 1986). Таке нагромадження назв, якими часто позначають одні і ті самі пам'ятки, не безпідставне та вказує на складні культурні процеси, що протікали в правобережному степу в другій половині 4 тис. ВС. Відсутність єдиної точки зору на склад учасників цих культурних процесів спонукають мене повторно звернутись до археологічних джерел та упорядкувати їх наново, що я і спробую зробити в наступних розділах.

РОЗДІЛ III. ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 4 ТИС. ВС БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Як було сказано у розділі I, вперше пам'ятки пізньотрипільського та пізньоенеолітичного часу були дослідженні ще на початку ХХ ст. За понад столітню історію археологічних розкопок в Україні науковцям вдалось зібрати інформацію про понад 1000 поховань, які можуть бути датовані періодом пізнього енеоліту. Найбільш повний каталог цих пам'яток був складений і опублікований Ю. Рассамакіним в 2004 р. (Рассамакин 2004).

За станом вивчення археологічні джерела доби енеоліту можна поділити на дві групи. Першу групу складають пам'ятки дослідженні впродовж 1900-х – 1960-х. Ці джерела широко залучені до наукового обігу і їх часто цитують в узагальнюючих працях з історії пізньотрипільських племен Правобережної України (Пассек 1949), (Лагодовська 1953), (Мовша 1960), (Збенович 1974), (Дергачев 1980), (Дергачев et al. 1991). Мова йде про такі пам'ятки як Колодисте, Серезліївка, Вільшанка, Єрмолаївка, Баратівка, Кривий ріг, Сушківка, Долинка, Білозерка, Соколово, Широке тощо. Другу групу складають пам'ятки розкопані впродовж 1970-х – 1990-х. Вперше опубліковані після 2000-х, ці джерела цитують рідше. Маються на увазі такі пам'ятки як Помічна, Чечеліївка, Прибужани, Виноградний Сад, Велика Олександрівка, хут. Шевчекно (Шахтар). Декілька яскравих знахідок трапилось на початку 2000-х, - поховання в курганах Зелений Гай та Дубова Могила, та в 2010-х, - ґрунтовий могильник Гард.

За роки дослідження енеолітичних пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя в історіографії намітилось два підходи до систематизації здобутого археологічного матеріалу. В центрі уваги першого підходу опинився яскравий інвентар трипільського та «майкопського» типу, поміщений до поховань. Згідно цього підходу побудовані роботи таких знавців пізньотрипільської культури, як О. Лагодовська, В. Збенович, Т Мовша, В. Дергачов а також роботи дослідниці курганної археології І. Ковальнової. На думку цих авторів поховання із

трипільським та «майкопським» інвентарем слід розглядати в межах трипільського культурного кола. Зокрема, О. Лагодовська розглядала енеолітичні поховання Буго-Дніпровського межиріччя як прояв *усатівської* культури (Лагодовська 1953, 106). Так само Т. Мовша разом із тощо включала до каталогу трипільських поховальних пам'яток буго-дніпровські кургани біля сіл Серезліївка, Вільшанка та Білозрека, які вважала близькими могильникам Усатово, Садове (Шабалат) та Тираспіль (Мовша 1960, 67–69). Дещо іншу позицію займав В. Збеневич, який звертав увагу на такі відмінні риси пам'яток Побужжя від усатівських як рідкість кромлехів та інших кам'яних конструкцій, відсутність кенотафів та культових ям, а також бідність поховального інвентарю. На думку Збеневича буго-дніпровська група енеолітичних поховань репрезентує особливий варіант трипільської культури, що склався на основі пам'яток типу Сушківка та Томашівка (Збеневич 1974, 156). Ідею Збеневича розвинули В. Дергачов та І. Манзура, які виділили пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя в окрему *серезліївську* групу Трипільля СІ у формуванні якої взяли участь племена усатівської, гордінештської та частково софіївської культур (Дергачев et al. 1991, 14). Власний погляд на культурну атрибуцію поховання із майкопськими та трипільським «імпортами» Оріль-Самарського межиріччя має І. Ковальова, яка в 1978 р. запропонувала виділяти згадані пам'ятки в *животилівську локальну групу* (Ковалева 1978), яка станом на 1991 р. нараховувала 15 поховань (Ковалева 1991). Характеризуючи особливості поховального обряду та матеріальної культури живитолівської групи, дослідниця звертає увагу на спорідненість із усатівською культурою. На думку Ковальнової спільних рис занадто багато, щоб вважати «усатівські прояви» в Присамар'ї наслідком випадкових контактів степового населення із трипільським світом. Скоріш за все, поява животилівських пам'яток це результат прямого переселення окремих усатівських племен до чужої для них території Лівобережжя (Ковалева 1978, 48). У якості окремої локальної групи пізнього трипільля животилівські пам'ятки також фігурують в енциклопедичній статті В. Дергачова 2003 р. (Дергачов 2004). Недоліком такого

підходу є ігнорування безінвентарних поховань, які випадають із загальної картини культурної ситуації в регіоні.

Іншої позиції про культурну атрибуцію пам'ятки із артефактами трипільського типу, зокрема серезліївськими статуетками, дотримуються дослідники, які побудували свою наукову кар'єру навколо розкопок степових курганів та ґрунтових могильників. У роботах цих дослідників поховання із серезліївськими статуетками розглядаються як частина степових автохтонних скотарських культурних утворень, генетично пов'язаних із ямною культурою, а самі статуетки, - як трипільські імпорти. Зокрема, Д. Телегін зараховував такі комплекси Побужжя із серезліївськими статуетками як Широке, Баратівка та Серезліївка до пам'яток другого періоду *нижньомихайлівської* культури, який, на думку дослідника, синхронний ямній культурі (Телегін 1971, 15). Погляди Телегіна підтримали О. Шапошникова, В. Бочкарьов та І. Шарафутдінова, які доповнили список нижньомихайлівських поховань із статуетками комплексом Петропавлівка 1/6 із власних розкопок (Шапошникова et al. 1977, 9). Обговорюючи питання походження серезліївських статуеток дослідники вважали їх запозиченням від усатівської культури, в той час як поява чорнолощеного посуду (також характерний для куро-аракської культури) та мегалітичних споруд в Дністро-Бузькому межиріччі є свідченням культурного впливу у зворотному напрямку: від нижньомихайлівських племен до усатівських. Звертаючись до поглядів Телегіна на атрибуцію поховань із серезліївськими статуетками варто зазначити, що з часу виходу цитованої статті наповнення поняття «*нижньомихайлівська культура*» суттєво змінилось. До складеного дослідником каталогу нижньомихайлівських поховань потрапили пам'ятки, які нині відносять до різних культурних груп, - власне нижньомихайлівської, квітянської, животилівської та кемі-обинської, - які мають відмінне датування та походження (Рассамакин et al. 2009, 23).

Дещо інакшу культурну атрибуцію випростаних поховань, що супроводжувались серезліївськими статуетками запропонувала І. Ковальова.

Розкопавши в Оріль-Самарському межиріччі понад 100 нових поховань із покладеними випростано на спині кістяками, дослідниця виділила нову археологічну культуру, - *постмаріупольську* (Ковалева 1984, 4–53). Як можна здогадатись із назви, на думку Ковальнової, постмаріупольська культура сформувалась на основі пам'яток маріупольського типу раннього енеоліту, які зазнали трансформацій під впливом культур скорчених поховань хвалинсько-середньостогівської, а пізніше, - давньоямної культурно-історичної спільнот (Ковалева 1984, 51). Наголошуючи на спадковості між випростаними степовими похованням раннього та пізнього енеоліту, Ковалева також обережно висловлювалась про важливий вплив кавказького та трипільського імпорту на формування матеріального комплексу постмаріупольської культури (Ковалева 1984, 53). Впродовж наступних двадцяти років, завдяки розкопкам яскравих курганів Зелений Гай та Дубова Могила впевненість дослідниці зростає. В статті 2003 р., присвяченій публікації матеріалів зі згаданих курганів, Ковалева прямо пише про *«злиття декількох культурних ліній при економічному, соціальному та ідеологічному домінуванні пізньотрипільської [лінії]»* (Ковалева 2003, 62).

Власний термін, – *квітянська культура*, на позначення середньо- та пізньоенеолітичних поховань використовує Ю. Рассмакін (Рассмакин 2000), (Рассмакін 2013). На думку дослідника така назва є більш слушною, оскільки асоціює випростані поховання із особливим типом кераміки, вперше виявленій в 1951 р. в похованнях під кам'яними закладами, розкопаними А. Бодянським неподалік балок Квітяна та Куценька на Запоріжжі. Характерними рисами «квітянської» кераміки є використання різноманітних гребінчатих штампів для декорування поверхні посуду, гостре дно посуду та s-подібний профіль.

На окрему увагу заслуговує історія використання терміну *«давньоямна культура»*. Вперше виділена В. Городцовим у 1905 р. (Городцов 1905), (Городцов 1907) на основі обмеженої кількості курганних пам'яток Сіверського Дінця ямна культура поступово розрослась до неймовірних масштабів. Найширше хронологічне та географічне наповнення ямна культура отримала на початку

1970-х коли російський археолог Н. Мерперт виділив в історії «давньоямної культурно-історичної області» чотири етапи (Мерперт 1974):

- 1) Пам'яток типу Бережнівки I 5/22 в Поволжі та пам'яток типу згаданої вище балки Квітяної в Подніпров'ї;
- 2) Пам'яток типу Биково II 2/3 в Поволжі, хут. Рєпін на Дону та Середній Стіг II в Подніпров'ї;
- 3) Пам'яток типу Михайлівки II з її аналогами на Волзі та Дніпрі;
- 4) Пам'яток типу Михайлівка III та звичайні давньоямні поховання; (Мерперт 1974).

Подібна періодизація «давньоямної культури» була запропонована В. Даниленком всередині якої дослідник виділяв три періоди розвитку, кожен з яких розпадався на декілька фаз: квітянський період, середньостогівський та михайлівський (Даниленко 1974, 61–84). Таким чином, за хронологією Н. Мерперта та В. Даниленка більшість історії «давньоямної культури» або ж «культурно-історичної області» протікає впродовж епохи енеоліту, в той час як на епоху бронзи припадає лише останній період розвитку «давньоямної культури».

Близькою до періодизацій Н. Мерперта та В. Даниленка є періодизація курганних хвиль, розроблена литовською дослідницею М. Гімбутас. Описуючи процес «індоєвропеїзації» Старої Європи Гімбутас виділяє три хвилі переселення племен «курганної культури» у західному напрямку. Перша хвиля, давньоямна, на думку Гімбутас датується 4400-4300 BC; друга представлена пам'ятками типу Михайлівка I та Майкоп і датується 3500 BC; третя, пізньоямна, датується 3000 BC (Gimbutas 1993, 206–207).

Інші погляди на хронологію та періодизацію ямної культури мала О. Шапошнікова. Апелюючи до стратиграфії поселення Михайлівка на середньому Дніпрі, розкопане впродовж 1953-1961 років, Шапошнікова поділяла історію ямної культури лише на два етапи. Вже в перших публікаціях матеріалів дослідження Шапошнікова та співавтори зараховували середній шар поселення Михайлівка до раннього етапу розвитку «давньоямної» культури, а верхній – до

пізнього (Лагодовская et al. 1959, 27). Також, автори відмічають своєрідність кераміки нижнього шару, що вказує на відсутність генетичного зв'язку із керамікою середнього та верхнього шарів (Лагодовская et al. 1959, 22) (Лагодовская, Шапошникова, and Макаревич 1959, 22). Такої інтерпретації автори розкопок дотримуються і в подальшому (Лагодовська et al. 1962), в т.ч. інтерпретуючи курганні матеріали нижнього Побужжя та Поінгулля (Шапошникова et al. 1986, 51). Наступні покоління археологів, підваживши слушність поєднання настільки хронологічно віддалених культурних явищ як кераміка Бережнівського та Михайлівського типу у єдиний ланцюжок розвитку ямної культури та переконались у доцільності двочасної періодизації. Як свідчить виконаний Д. Тесленком історіографічний аналіз робіт опублікованих між 1982-2004 роками, станом на початок 2000-х такі дослідники як А. Ніколова, З. Маріна, Н. Шишліна, М. Турецький, Н. Моргунова та інші, солідарно вважають найдавнішими ямними пам'ятками поховання, що характеризується скорченою на спині позою похованого із східною орієнтацією та керамікою типу хут. Репін та Михайлівка II (Тесленко 2006). Таким чином, нижньою хронологічною межею існування ямної культури є друга половина 4 тис. ВС.

Поза історіографічним аналізом Д. Тесленка залишилась кандидатська дисертація Л. Спіциної (Спіцина 2002), в якій дослідниця обґрунтовує виділення пам'яток із керамікою типу Михайлівки II в окрему *Рогачицьку культуру*. У своїх міркуваннях Л. Спіцина розвиває думку, висловлену іншими дослідниками, про кардинальну відмінність кераміки середнього та верхнього шарів Михайлівки. Орієнтуючись на керамічний поховальний інвентар, Л. Спіцина також виділяє *рогачинський горизонт поховань*, що характеризуються поєднанням випростаної, зібганої на боці та зібганої спині поз похованого, наявністю невеликих кромлехів під курганним насипом та формованих шматочків вохри серед інвентарю (Спіцина 2016).

Таким чином, станом на початок 2000-х в археологічній літературі фігурувало аж дев'ять (!) різних назв на позначення культурних груп, що

населляли Буго-Дніпровське межиріччя в епоху пізнього енеоліту та пізньотрипільський час, що створювало плутанину та незручності.

Завдання по-новому впорядкувати строкатий археологічний матеріал доби пізнього енеоліту взяв на себе Ю. Рассамакін. Абстрагувавшись від існуючого таксономічного поділу дослідник розробив і успішно застосував власну систему класифікації давніх поховань. Звертаючись до відмінностей у позі похованих, Рассамакін поділив усі поховання доби енеоліту на 4 ритуально-обрядові групи. В середині кожної з груп в залежності від положення рук та ніг Рассамакін виділяє різні варіанти. Особливості поховального інвентарю при виділення поховальних груп не враховувались і не впливали на класифікацію поховань.

- I. Поховання із випростаними та покладеними на спину кістяками. Поширені, головним між суч. с. Михайлівка на півдні та р. Псел і Тясмин на півночі. Найбільша концентрація випростаних поховань (близько 100, що походять із 60 курганів) зафіксована на території між правою притокою Дніпра, - р. Базавлук, на півдні та лівою притокою, - р. Ворскла на півночі (Rassamakin 2004, 16).
- II. Поховання із покладеними на спину кістяками, чії ноги були зігнуті в колінах. Поховання цієї групи є найбільш чисельними серед усіх енеолітичних пам'яток та налічують 472 комплекси. Таку значну кількість поховань групи II в каталозі можна пояснити включенням до переліку ґрунтових могильників, які часто налічують декілька десятків поховань. Географічно поховання II групи займають дещо іншу нішу, ніж поховання групи I. Поширені на значних степових та лісостепових територіях від Волги на сході до Дунаю на заході, поховання групи II концентруються головним чином вздовж Південного Бугу, Інгулу, Інгульця та Дніпра (Rassamakin 2004, 17–20)
- III. Поховання із покладеними на бік кістяками та зігнутими в колінах ногами. В межах цієї групи Ю. Рассамакін виділяє три варіанти, останній з яких слід розглядати як окрему групу. До варіантів III-A та III-B дослідник відносить

поховання із однією випростаною в напрямку до колін рукою, та однієї зігнутою в лікті та поховання із обома випростаними руками відповідно. Обидві групи разом налічують близько 100 комплексів. Ареал поширення поховань варіантів III-A та III-B частково співпадає із ареалом поховань групи II та охоплює басейни Інгула, Інгульця та Нижнє Подніпров'я. До варіанту III-C належать похованням із покладеними на бік кістками чії руки були зігнуті в ліктях та розташовувались перед обличчям. Хоча поховання цього варіанту зрідка зустрічаються і на Правобережній Україні, головним регіоном їхнього поширення є Лівобережжя, а саме басейни р. Самара на півночі та р. Молочна на Півдні. Загалом перелік поховань варіанту III-C налічує понад 100 пам'яток. За межами правобережної України поховання варіанту III-C також часто зустрічаються в середовищі усатівської культури (60% поховань з могильника Усатово (Патокова 1979, 87–90)) та культури Чернавода II (Frînculeasa 2020).

На думку Т. Демченко ідейно поховальна поза III-C пов'язана із ритуальними традиціями землеробських культур Пруто-Дністровського регіону в ареалі яких подібне положення небіжчиків зустрічається також і на ґрунтових могильниках. Окрім цього, дослідниця звертає увагу на відтворення жесту у вигляді поставлених перед обличчям рук на кам'яних антропоморфних стелах доби міді та бронзи (наталівський тип за класифікацією Д. Телегіна), що також може додатково свідчити про запозичення землеробських вірувань (Демченко 2016, 86).

- IV. Поховання із невстановленим положенням кістяків. Датування цих комплексів епохою енеоліту базується на стратиграфічному положенні в курганах, поховальному інвентарю та особливостям надмогильних споруд, наприклад кромлехів чи кам'яних закладок.

Іншим унікальним поховальним комплексом, який не вписується в класифікацію Рассамакіна, є поховання із кургану № 104, досліджене в 1898 р.

Е.А. Зноско-Боровським поблизу с. Сушки Золотоношського району Черкаської області. Під час розкопок центральної частини насипу кургану на глибині 0,8 м від поверхні дослідник виявив керамічну жіночу статуетку оточену трьома людськими черепами. На думку Н. Бурдо, згадана статуетка є грубішою аналогією інших відомих трипільських жіночих фігурок етапу С2 (Бурдо 2018, 108). На спині Сушківської статуетки стояла невелика посудина конічної форми прикрашена перлинним та ямковим декором. Склад керамічного тіста посудини та особливості декору, на думку Т. Мовши, близькі кераміці поселень типу Пивиха (Мовша 1960, 71). Нижче черепів та статуетки, на глибині 0,2 м знайдено мідний ніж, а ще нижче, на глибині 0,4 м, - зітлілий людський кістяк. Зважаючи на близьке розташування черепів та статуетки, Сушківський курган можна інтерпретувати як місце людського жертвопринесення трипільському божеству, репрезентованому антропоморфною пластикою. Хоча Сушківське поховання і не має аналогій серед інших сакральних пам'яток пізнього трипільля, особливості керамічного інвентарю, - статуетки та посудинки, дозволяють датувати комплекс саме пізньотрипільським часом.

Характеризуючи географічний розподіл енеолітичних поховань слід пам'ятати про нерівномірність дослідження Буго-Дніпровського межиріччя. До певної міри, концентрацію енеолітичних пам'яток в районі Дніпровських порогів можна пояснити кращим дослідження регіону, пов'язаним із роботою новобудовних експедицій.

РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ – РАННЬОЇ БРОНЗИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОХОВАНЬ.

Типологія кераміки енеолітичних курганів Буго-Дніпровського межиріччя дозволяє виділити щонайменше три культурні компоненти, приблизно рівномірно розподілених між всіма основними поховальними групами, виділеними Ю. Рассамакіним:

- 1) **Рогачицький.** Термін «*Рогачинська культура*» був введений до наукового обігу на початку 2000-х в кандидатській дисертації Л. Спіциної (Спіцина 2002) і позначає пам'ятки із керамікою типу поселень Михайлівка II та Нижній Рогачик. Оскільки рогачицька гончарна традиція сформувалась на основі традицій давніших степових енеолітичних культур, - нижньомихайлівської та дереївської, кераміку цієї групи можна умовно вважати «місцевою», або ж «автохтонною».
- 2) **Трипільський.** Представлений столовим розписним, а й інколи кухонним, посудом, характерним для різних локальних груп пізнього трипілля: Томашівка, Усатово, Гордінешти, Касперівці, Косенівка та Софіївка.
- 3) **Чернавода I та Чернавода II.** Наразі представлений лише двома посудинами, обидві з яких походять з розкопок початку XX ст.: горщиком з колекції А. Грдличка, знайденим на Уманщині та амфорою з колекції Г. Скадовського, знайденою в Кривому Розі.

Дещо окремо стоїть **біконічний та кулястий посуд**, чие походження більшість дослідників пов'язують із *майкопською культурою* (Шарафутдинова 1980, 76–77), (Нечитайло 1984), (Нечитайло 1991), (Рассамакин 2000, 158), (Dergaciou 2021), (Дергачев 2022, 165) в той час як я вважаю, що частина

біконічних горщиків є трипільськими, а інша частина – рогащицькими наслідуваннями трипільських форм.

Щодо загальної кількості виявлених в пізньонеолітичних курганах посудин, цілих та фрагментованих, то вона складає 66 екземплярів. Хоча більшість зразків давньої кераміки була виявлена всередині давніх поховань, дослідникам відомі випадки, коли кераміка знаходилась поза межами могил. Наприклад, в кургані Ковалівка 1, курганної групи VII фрагменти посуду знаходились в заповненні ям, що оточували поховання №2. В кургані №1 поблизу с. Привільне розвал посудини було виявлено разом із кістками бика та дрібним камінням на площі 2,2x2,0 м. В кургані №6 курганної групи I поблизу с. Новоолександрівка розвал горщика розташовувався всередині кромлеха на рівні давнього горизонту. В кургані №7 поблизу с. Августинівка фрагменти посуду розташовувались в межах ритуальної площадки разом із вугіллям, раковинами та кальцинованими кістками тварин. Вірогідно, в цих випадках давній посуд був частиною поховальної або поминальної тризни.

Щодо кількості посудин, вміщених до поховань, то в більшості випадків померлих супроводжувало не більше 1 посудини. Виключення складають комплекс *Колодисте VIII*, який налічував 12 посудин та поховання «*Завадівські могили*» 9/10, *Привільне 1/4*, *Ковалівка, к. гр. VII, 1/2*, *Прибужани 4/19* та *Дубова могила 15* які містили по 2 посудини. Таким чином, в Буго-Дніпровському межиріччі відомо лише 47 пам'яток (близько 22.3% від загальної кількості врахованих поховань), що супроводжувались керамічним посудом. Судячи із малої кількості відомих посудин, можна впевнено стверджувати, що звичай супроводжувати померлих посудом не набув поширення в Буго-Дніпровському межиріччі та не став загальноприйнятим елементом поховального обряду. Вірогідно, люди, чиї могили супроводжувались посудом, мали особливу соціальну та етнічну ідентичність. На думку Н. Котової та Л. Спіциною, епізодичні прояви цієї традиції є впливом балканських культур на степове населення, що вперше було зафіксовано на пам'ятках середньостогівської

культури першої половини 5 тис. ВС і далі успадковано носіями дереївської та рогачицької культур (Kotova et al. 2010, 181).

4.1 Кухонна кераміка рогачицького типу

Повторно обробивши колекцію поселень Михайлівка II та Нижній Рогачик, Л. Спіцина виділяє наступні риси рогачинської кераміки:

- 1) Перевага горщиків із відігнутими високими вінцями, покатими плічками та роздутим тулубом на посудом струнких пропорцій, у якого діаметри вінця та тулуба співпадають. Дно рогачинських горщиків може бути як округле, так і пласке.
- 2) Декорування шийки посуду паском «перлин», що розташовувався ближче до краю посудини. Ця риса відрізняє рогачинську кераміку від репенської, де перлини розташовуються нижче, і зближує із кухонним посудом трипільської культури етапів VI-VII, VII та CI.
- 3) Перевага шнурового декору над відтисками гребінця та іншими декоративними техніками.
- 4) Додавання до керамічного тіста домішок товченої раковини, вапняку та рослинних часточок.
- 5) Оформлення горловини посудини жолобком.
- 6) Оформлення вінця посудини комірцем.
- 7) Навскісний зріз вінець.

Описуючи кераміку поселення Михайлівка II варто зазначити, що окрім «місцевої» кераміки серед колекції поселення також зустрічаються зразки посуду культури Баден, трипільської культури етапу CI-CII та культури кулястих амфор (Спіцина 2017, 6). Таким чином, керамічний комплекс найбільшого

дніпровського поселення доби енеоліту демонструє таку ж саму суміш різних культурних традицій, що й інвентар степових поховань по обидва боки Дніпра³.

Апелюючи до наведеного вище опису кераміки поселень Михайлівка II та Нижній Рогачик, із рогачинською культурою можна співставити посуд із 18 комплексів буго-дніпровського межиріччя (38% від загальної кількості комплексів із керамікою), зокрема (рис. 4):

Ковалівка, курганна група VI, курган 4, поховання 7 (група II-C).

Біля голови похованої дитини стояв круглодонний яйцеподібний горщик (рис. 4:1) із дещо випуклими плічками та слабо профільованими шийкою та вінцем. На поверхні зафіксовано тонкі сліди від загладжування. Шийка посудини прикрашена чотирма рядами відтисків шнура. Діаметр вінця посудини складає 9 см, діаметр тулуба, - 13 см, висота, - 11,5 см (Ковпаненко et al. 1986, 13). За своїми формою та особливостями обробки поверхні ця посудина близька давнішій посудині із поховання Млинок 44/10 (Бокій 1969, с. 5).

Ковалівка, к. гр. VII, к. 1, п. 2 (група II-A).

Зі згаданим похованням було пов'язано чотири ями, всередині яких було знайдено фрагменти давньої кераміки. В першій ямі автори розкопок виявили уламок невеликого горщика з домішкою товченої черепашки в тісті. Діаметр вінця посудини складає 11 см, діаметр тулуба, - 13,5 см, реконструйована висота, - 14 см. На думку авторів знахідки, у цьому фрагменті поєднуються риси трипільської кухонної кераміки та посуду Михайлівського поселення: вертикальні смуги від гребінцевого загладжування, потовщення вінця та декорування краю вінця порожніми «перлинами». Також, на цьому фрагменті зафіксовано смугу навскісних відбитків-ямок трьохзубчастого круглого штампа, а ще нижче, - скупчення неглибоких ямок. В іншій ямі, що розташовувалось поблизу,

---

³ Прикладом степової знахідки кераміки культури кулястих амфор є посудина із поховання Богуслав к. гр. I, к. 23, п. 12 (Szymut 2013, 100). Оскільки цей комплекс знаходиться поза географічними рамками цієї роботи, я не зупинятимусь на ньому детально.

дослідники знайшли фрагмент трипільського кубка який В. Даниленко відніс до етапу ВІІ-СІ⁴ (Ковпаненко et al. 1986, 13).

Ковалівка, курганна група VII, курган 4, поховання 14 (група III-A).

Похована дитина лежала скорчено на лівому боці із руками зігнутими в ліктях під прямим кутом. За спиною похованої стояв яйцеподібний горщик (рис. 5) із слабопрофільованими відігнутими назовні вінцями (Ковпаненко et al. 1986, 12). Шийка посудини прикрашена паском порожніх перлин. Внутрішня поверхня посудини пофарбована вохрою, зовнішня – старанна загладжена. Випал нерівномірний. Колір зовнішньої поверхні світло коричневий із вкрапленнями чорного. В керамічному тісті горщика помітні домішки товченого кварцу та шамоту. Діаметр вінець горщика складає 9 см, діаметр тулуба – 11.5 см, висота – 14 см.

Привільне, курган 1 (насип).

Виявлена в кургані посудина (рис. 4:4) мала яйцеподібну форму та слабопрофільовані, відігнуті назовні вінця. Шийка горщика прикрашена чотирма рядами відтисків шнура, а плічка, - композицією, що складалась із рядів відтисків шнура та трикутників між ними. Керамічне тісто посудини містило домішки раковини та піску. Діаметр вінець складає 14 см, діаметр плічків, - 18 см, висота, - 19 см (Шапошникова et al. 1986, 11).

Привільне, курган 1, поховання 4 (група II-C).

Поховання супроводжувалось двома посудинами (рис. 4:5–6), вставленими одна в одну. Перша посудина мала яйцеподібний тулуб, округле дно та раструбні вінця. Шийка та верхня частина посудини прикрашені чотирма рядами зубчастого штампу. Діаметр вінець посудини складає 10 см, висота посудини, - 14,5 см.

Другий горщик мав яйцеподібний тулуб, пласке дно, високу шийку та відігнуті назовні вінця. Шийка посудини прикрашена чотирма рядами відтисків

---

⁴ Детальний опис фрагменту див. у розділі «Кераміка трипільського походження».

шнура. На плічках посудини розташовувались два виступи-ручки з вертикальними дірочками. Діаметр вінець посудини складає 12 см, висота посудини, – 17,5 см. (Шапошникова et al. 1980, 22).

В монографії 1986 р. (Шапошникова et al. 1986) описані посудини надруковані окремо в різних частинах: в підрозділі, присвяченому кераміці давньоямної культури, та в підрозділі, присвяченому кераміці пізнього періоду ямної культури. Причиною для такого розділення є відсутність посуду із виступами-ручками серед колекції поселення Михайлівка II. Натомість, подібна кераміка часто зустрічається серед артефактів Михайлівки III. Зважаючи на те, що однієї лише типології посуду не достатньо, аби надійно датувати цей комплекс, зазначу лише, що цей комплекс є однією із тих ланок, що дозволяє встановити спадковість між пізньонеолітичними пам'ятками та похованнями ямної культури.

Калинівка, курганна група II, курган 4, кромлех 1, поховання 8 (група III A)

Основне поховання кургану розташовувалось в центрі кромлеху діаметром 9.5 м., складеного із прямокутних грубо, але ретельно підтесаних вапнякових плит. Ще чотири кам'яні плити перекривали поховання зверху. Поховальна яма мала підовальну форму та розташовувалась на глибині 0.3-0.7 м від давнього горизонту. На дні могили археологи зафіксували рештки рослинної підстилки на якій скорчено на правому боці лежало два скелета – дорослої людини та дитини. Біля плеча дорослого лежав шматок червоної вохри та ліпна посудина.

Виявлена в похованні посудина (рис. 4:11) мала широке пласке дно та високі розташовані у верхній першій чверті корпусу плічка, які різко переходили у циліндричну високу шийку. Поверхня посудини шершава зі слідами не рівномірного випалу. В керамічному тісті посудини помітна значна домішка товченої раковини. Шийка посудини прикрашена стрічкою відтисків шнура, які утворюють зигзаг, або ж трикутники. Висота посудини складає 13 см, діаметр вінця – 8 см, діаметр тулуба – 12 см, діаметр дна – 5.5 см (Никитин 2018, 79–81).

Калинівка, курганна група II, курган 4, кромлех 1, поховання 11-11а
(поховальна група не визначена)

Поховання було впущене до насипу, спорудженого над описаним вище похованням №8. Могильна яма розмірами 0.63x0.45 м мала неправильну видовжену форму. На дні ями, тобто на глибині 0.9 м від давнього горизонту, лежав череп дитини та розкидані кістки скелета.

Біля черепа похованої стояв невеликий тюльпаноподібної форми горщик (рис. 4:12). Дно горщика широке і пласке, плічки розташовані приблизно посередині корпусу. Вінця горщика пошкоджені і не піддаються реконструкції. Поверхня горщика шершава зі слідами нерівномірного випалу. В тісті посудини помітна домішка раковини. Поверхня посудини прикрашена відтисками шнура, які утворюють композицію у вигляді скісних стрічок, утворених чотирма-п'ятьма відбитками мотузки, горизонтальної стрічки, утвореної трьома відбитками мотузочки та коротенькими вертикальними відбитками мотузочки. Висота горщика складає 7.1 см, діаметр вінця – 4.8 см, діаметр тулуба – 6.3 см, діаметр дна – 3 см (Никитин 2018, 81–82).

Верхня Тарасівка, курган 59, поховання 21 (група I)

Поховання розташовувалось всередині середнього розміру кургану висотою 3 м та діаметром 26 м та було влаштоване в кам'яному ящику. Похований лежав витягнуто на спині. Зліва біля черепа знайдено шматок вохри. Густу посипку вохрою також зафіксовано на кістках похованого та на дні могили. Поховального інвентарю в могилі не виявлено, втім неподалік могильної ями на рівні давнього горизонту археологи знайшли фрагмент вінця ліпної посудини (рис. 4:10) з рихлим крихким тістом зі значною домішкою товченої раковини. Поверхня уламку пориста та мала жовтий колір. Із внутрішньої сторони фрагменту помітні горизонтальні розчоси, а із зовнішньої – декор у вигляді двох рядів ямок (Рассамакин 2004, 47)

Орджонікідзе, гр. «Завадські могили», к. 9, п. 10 (група III-B)

Поховання розташовувалось в 32 м від центру кургану та було пов'язане із окремим насипом, зруйнованим пізніше під час спорудження досипок. Могильна яма мала овальну форму розмірами 1.4x0.7 м та була перекрита масивною гранітною плитою. В середині могили скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими ногами лежав скелет підлітка. Зліва, біля ніг похованого, стояли дві посудини, – кубок пізньотрипільської культури та ліпна посудина рогачицького типу, а також лежали шматки вохри та смоли. Справа, біля кисті похованого знайдено мідне шило.

Виявлена в похованні посудина (рис. 4:18) мала плоске дно, кулястий тулуб та відносно високу пряму шийку. Зріз вінця мав округлу форму. Поверхня посудини заглажена, шершава та пориста. В керамічному тісті помітно значну домішку товченої раковини. Шийка посудини прикрашена сімома горизонтальними відтисками шнура. Висота горщика складає 7 см, діаметр вінця – 4.5 см, діаметр дна – 4 см (Рассамакин 2004, 137).

Орджонікідзе, курганна група «Чкалівська», курган 3, поховання 25 (група I)

Поховання розташовувалось в 23.5 м на пд-зх від центру біля самого краю кургану. Могильна яма мала видовжено овальну форму та розміри 1.2x0.68 м. На дні могильної ями випростано на спині лежали скелети двох дітей із черепами повернутими один до одного. Біля черепа меншого зі скелетів зліва знайдено одну, а під черепом – дві серезліївські статуетки.. Біля черепа іншого похованого лежав фрагмент четвертої статуетки а також невелика посудина. Між скелетами біля ліктювих суглобів лежали раковини *Unio*. На дні могильної ями відмічено три плями вохри.

Виявлена в похованні посудина (рис. 4:11) мала яйцеподібний профіль із добре вираженими плічками та пригостреним вінцем. Поверхню посудини в районі плічків прикрашав декор у вигляді відтисків гребінчатого штампу та коротких скісних насічок. Поверхня посудини добре заглажена, місцями

підлощена. Склад керамічного тіста посудини близький до складу тіста статуеток. Висота горщика 6 см, діаметр вінця – 3.7 см (Рассамакин 2004, 50).

Орджонікідзе, курганна група «Чкалівська», курган 3, поховання 11 (група I)

Поховання розташовувалось в 7.5 м від центру кургану та було впущене у первинний насип. Зверху поховання перекивали дві кам'яні плити. Могильна яма мала видожено-овальну форму розмірами 1.24x0.6 м. На дні могили випростано на спині лежав скелет дитини поганої збереженості біля черепа якого розташовувались чотири шматки вохри, фрагмент серезліївської статуетки та ліпна посудина.

Виявлений в похованні горщик (рис. 4:12) мав кулясту форму, округле дно та коротку, дещо відігнуту на зовні шийку. Стінки горщика тонкі, а керамічне тісто – слоїсте та без помітних домішок. Верхня частина горщика прикрашена прокресленими лініями, які утворюють композицію із чотирьох горизонтальних ліній, ряду вертикальних ліній та ще однієї горизонтальної. Висота горщика складає 6.9 см, діаметр вінця – 5.1 см (Николова et al. 1985).

Новоолександрівка, курганна група I, курган 6, поховання 16 (група I)

Поховання розташовувалось в центрі середньої величини курганного насипу висотою 2.7 м та діаметром 17.4 м, оточеного кромлехом в північно-східній частині якого на рівні давнього горизонту лежав розвал посудини. В середині могильної ями поховального комплексу розташовувався дерев'яний каркас розмірами 2.3x1.35 м, споруджений із дошок. Скелет дорослого похованого лежав випростано на спині. На дні могили зафіксовано рештки підстилки з кори, крейду, блідо-рожеву вохру та вуглинка. За черепом похованого в зоні підстилки із крупними фрагментами вугілля знайдено шматок вохри циліндричної форми під яким лежало крем'яне знаряддя. Інший шматок вохри лежав біля лівого плеча похованого, в той час як біля правого зафіксовано лише вохряну пляму. Ще один шматок вохри лежав біля обличчя. Окрім цього, в районі шиї похованого зафіксовано 12 намистин з невідомого матеріалу.

Знайдена в межах кромлеху посудина (рис. 4:9) мала яйцеподібний профіль та рівно зрізане вінце. Поверхня горщика світло-сірого кольору та була із зовнішньої сторони дещо підлощена, а з внутрішньої – заглаженою гребнем. В керамічному тісті посудини помітні домішки товченої раковини. Верхня частина посудини прикрашена орнаментом, нанесеним дрібним зубчастим штампом, що утворюють групи відтисками, розташованих у шаховому порядку. Висота посудини складає 54 см, діаметр вінця – 34.5 см. (Рассамакин 2004, 40). Найближчою аналогією до описаної посудини ж кераміка із балки Квітяної.

Костянтинівка, к. 8, п. 11 (група III-A)

Виявлений в похованні горщик мав пласке дно, округлі плічка та зламану шийку, на вцілілому фрагменті якої помітно відтиск шнура. Поверхня горщика заглажена, в той час як в керамічному тісті посудини помітна значна домішка раковини. Висота збереженої частини 6.5 см, діаметр тулуба – 7.5 см, діаметр дна – 3.3 см (Рассамакин 2004, 130).

Осокорівка, розкоп II, поховання 7 (група I)

Поховання примикало до західної стінки кромлеха, втім, вірогідно було споруджене значно пізніше за кам'яне коло, оскільки будівничі поховання використали плити із кромлеха у якості перекриття могили. На одній із плит перекриття помітні сліди вохри. Поховання мало овальну форму та розміри 1.4x0.75 м. На дні могили випростано на спині лежав зотлілий скелет дитини, на кістках якого помітні сліди вохри. Зліва від голови знайдено розвал мисочки та бронзову підвіску виготовлену зі сплаву із 2% As.

Виявлена в похованні мисочка (рис. 4:13) мала напівсферичну форму та дещо загнуті до середина вінця. Дно мисочки не зберіглося. Поверхня темно-сірого кольору і заглажена. Діаметр вінця мисочки – 6.5 см, висота збереженої частини – 4.7 см (Рассамакин 2004, 53).

Широке, к. 1, п.18 (група І)

Поховання знаходилось в 5,4 м на Пд від умовного центру. Поховальна яма мала видовжено-овальну форму та була зафіксована завдяки світло сірому попелястому заповненню. Орієнтована яма по осі ПнСх-ПдЗх. Довжина ями складає 1,5 м, ширина, – 0,6 м, глибина, – 4,1 м від поверхні. Скелет похованого підлітка лежав випростано на спині. На лівому плечі похованого лежала посудина, а біля правого плеча, – формований шматочок вохри та глиняна антропоморфна статуетка серезліївського типу.

Виявлена в похованні посудина (рис. 4:14) мала дещо загострене дно, округлі широкі плічка, та сильно відігнуту шийку. Перехід від шийки до корпусу посудини виділено жолобком. Поверхня посудини рожева (сіро-біжева) з темно коричневими плямами, заглажена. В тісті домішки раковини. Висота посудини 12.4 см, діаметр вінця, – 9 см (Мельник et al. 2012, 432).

Думки з приводу культурної атрибуції описаної посудини різні. Свого часу А. Нечитайло висловила припущення, що вона є місцевим «наслідуванням» кераміки середнього етапу майкопської культури, а її найближчими аналогіями є посуд із Усть-Джегутисньких курганів, стоянки Ходжох І, Майкопського кургану, та поселення Ясенова Поляна (Нечитайло 1984, 132–133), (Нечитайло 1991, 25). Л. Спіцина, натомість, справедливо зауважила, що в роботах А. Нечитайло профіль посудини з Широкого переданий неправильно, а тому підстав асоціювати її із керамікою майкопської культури немає (Спіцина 2016, 16). Дійсно, якщо порівняти (рис. 6) рисунки широчанської посудини, представлені в монографії Ю. Рассамакіна, звіті авторки знахідки Л. Крилової, та роботах А. Нечитайло, то можна помітити, що останній з них викривлений та підігнаний під рисунки майкопського посуду. Зокрема, розташування плічків зміщено вниз на $\frac{1}{4}$ висоти, звужено обхват основи шийки та округлено гостроту дна посудини. Таким чином, зв'язки посудини з Широкого із майкопською культурою є ні чим іншим, як науковою містифікацією. Набагато достовірнішою є ідея про її місцеве

походження із середовища пам'яток типу Михайлівка II – Нижній Рогачик, як про це пише Л. Спіцина (Спіцина 2016, 16).

Золота Балка, кромлех 1 (група II А)

Поховання було влаштоване в кам'яному ящику, розташованому в центрі кромлеху. Розміри ящика – 1.5x0.8 м. Зверху ящик щільно закладено камінням. Похована в ящику дитина лежала скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими ногами та витягнутими вздовж корпусу руками. На шиї дитини археологи виявили мідну (?) гривну, а на рівні плечей – фрагмент стінки посудини (рис. 4:15) із домішками раковини в тісті та декором у вигляді скісних відтисків гребінчатого штамп, що утворював «паркетну» композицію. Розміри фрагменту 4x2.8 см (Рассамакин 2004, 94).

Золота Балка, кромлех 5 (група II А)

Поховання розташовувалось в середині кромлеху, складеного із подвійного ряду плит. Зверху поховання перекривав овальний кам'яний заклад. Розміри поховальної ями – 0.7x0.4 м. На дні могили скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими ногами лежав скелет підлітка біля черепа якого археологи виявили ліпну посудини. Окрім цього, в заповненні могили археологам трапився шматочок вугілля.

Виявлена в похованні посудина (рис. 4:16) мала банкувано конічний профіль, пласке дно та дещо відігнуте назовні вінце. Поверхня слоїста, сірого кольору та добре заглажена. В керамічному тісті посудини помітна значна домішка товченої раковини. Висота горщика складає 7.5 см, діаметр вінця – 7.8–8.4 см, діаметр дна – близько 4.3 см (Вязьмітіна 1961).

Мала Олександрівка, курганні група I, курган 1, поховання 7 (група II А)

Поховання розташовувалось в центрі кургану висотою 2.5 м та діаметром 27 м. Овальна поховальна яма мала розміри 1.7x0.9 м. Скелет похованої дорослої людини лежав скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими вверху ногами. Біля правого плеча похованого археологи знайшли шматок вохри, а біля

лівого – раковину Unio. Окрім цього, в похованні археологи виявили ліпний горщик (рис. 4:17) кулястої форми з заокругленим дном та прямою циліндричною шийкою. Керамічне тісто горщика пористе, рихле та містило домішки товченої раковини. Поверхня горщика коричневого кольору та була заглажена. Висота горщика 13.5 см, діаметр вінця – 8 см (Рассамакин 2004, 95)

4.2 Кераміка культур Чернавода I та Чернавода II

Питання зв'язків південноєвропейських культур Чернавода I та Чернавода II із населенням степових районів України є відносно новим напрямком культурно-історичних студій доби енеоліту. Вперше про їхній вплив на матеріальну культуру будівничих найдавніших курганів Буджацького степу написав в 2002 р. І. Манзура (Манзура 2002). Приблизно тоді ж дослідницька експедиція Одеського археологічного музею очолювана І. Бруяко розпочала розкопки укріпленого поселення Орловка-Картал (Бруяко 2020) на Одещині, яке нині археологи асоціюють із культурою Чернавода I. Отримані матеріали підтвердили ідеї Манзури та дозволили виділити в північно-західному Причорномор'ї цілий пласт поховань типу Чернавода I. Зважаючи на такі нові відкриття видається логічним очікувати щонайменше опосередкованого впливу населення культур Чернавода I та Чернавода II також і на сусіднє населення бугодніпровського межиріччя. Дійсно, окремі свідчення у вигляді двох чернаводських посудин, знайдених в курганах Правобережної України, підтверджують цю гіпотезу.

Кривий Ріг (дані про поховальний обряд відсутні)

Досліджений наприкінці XIX – початку XX ст. П.І. Сочинським курган розташовувався при злитті рік Саксагань та Інгулець. Виявлена в поховання посудина (рис. 9:1) має пласке дно, тулуб із високими округлими плічками та високу циліндричну шийку. На краях вінця розташовувалась пара горизонтальних вушок. Керамічне тісто посудини замішене із добре відмуленої глини. Сліди розпису не зафіксовані (Лагодовська 1953, 106). Тривалий час описаний горщик фігурував в літературі як "усатівський", хоча і без посилання

на конкретні аналогії (Лагодовська 1953; Збеневич 1974, 46:1). Деталізувати культурну атрибуцію цього горщика та поточнити його датування дозволили розкопки городища Картал культури Чернавода I. На мою думку, за сучасного стану джерельної бази найбільш точним відповідником горщику з Кривого Рогу є посудина (рис. 9:2), знайдена в квадраті Ж/2 в 2001 р (Бруяко 2020, 9). Враховуючи розташування знахідки на верхньому рівні енеолітичного горизонту Ів цитований горщик, вірогідно, був виготовлений наприкінці історії городища та, відповідно, може датуватись серединою 4 тис. ВС.

Колекція А. Грдличка, № А288031

Іменна археологічна колекція А. Грдличка, яка зберігається нині в Національному музеї природознавства США була сформована в 1912 р. завдяки розкопкам курганів проведеним польським археологам К. Столихво в околицях м. Умань (Hrdlicka, 1916, pp. 32–33). Серед матеріалів колекції із кухонною керамікою доби пізнього енеоліту можна асоціювати артефакт № А288031 (рис. 10:1) – ліпну посудину банкуватої форми із пласким дном та дещо відігнутими назовні вінцями. Колір внутрішньої поверхні горщика – сіро-бежевий колір із темними плямами; колір зовнішньої – сірий та чорний. Всередині поверхня була крита неглибокими розчосами від загладжування травою та мала пори; зовні – заглажена. На місця переходу плічків посудини у горло зафіксовано ряд трикутних наколів. Висота горщика 12.5–13 см, діаметр вінця – 11–11.4 см, діаметр дна – 7 см, діаметр тулуба – 13.5 см (Шалк 2015, 367). Найближчими аналогіями (рис. 10:2–4) до описаного кубка є посуд культури Чернавода II з поселень Бодешті (Bodești), Кошерені (Coșereni) та Городиштя (Horodiștea) розташованими на території Румунії (Frînculeasa 2020, 6). Із описаним горщиком його зближують загальна морфологія, фактура керамічного тіста та особливості декорування у вигляді насічок або штампів розташованих на місця з'єднання горла з тулубом. Хронологічні рамки культура Чернавода II датуються приблизно останньою чвертю 4 тис. ВС – першою чвертю 3 тис. ВС.

4.3 Кераміка трипільського походження

Кераміка трипільської культури (рис. 7) представлена 32 екземплярами, що походять з 20 поховань. Загальна частка трипільського посуду в керамічній колекції буго-дніпровського межиріччя складає 48.5%, а частка поховань, що супроводжувались трипільським посудом – 42.5% від загальної кількості поховань з посудом. Морфологічно трипільський посуд представлений амфорами (5 екземплярів), кубками (8 екземплярів), біконічним горщиком, кулястими горщиками (3 екземпляри) та мисками (2 екземпляри). Хронологічно більшість трипільського посуду буго-дніпровського межиріччя датується етапами СІІ, хоча окремі кубки можуть датуватись етапом СІ. Відповідно до локального поділу трипільської культури посуд буго-дніпровського межиріччя належить до томашівського (1 екземпляр), канівського (1 екземпляр), косенівського (2 екземпляри), гордінештського (6 екземплярів), касперівського (1 екземпляр), чечельницького (1 екземпляр) та усатівського (4 екземпляри) варіантів.

Серезліївка 4 (група ІІІ?)

На момент розкопок, курганний, що перекривав пізньотрипільське поховання, був майже непомітним. В основі насипу розташовувався кромлех діаметром 8-8,5 м. В південно-східній частині насипу, на глибині 0,6 м, було виявлено кубок (рис. 8:1). Під кубком, на глибині 0,83 м було виявлено скелет, що лежав скорчено на спині, головою на схід. Руки небіжчика лежали витягнуто вздовж тіла (Дергачев et al. 1991, 132). Думки з приводу культурної атрибуції знайденого в кургані №4 кубка різняться. В той час, як Т. Мовша співставляє посудину із керамікою косенівської локальної групи етапів СІ-СІІ (Мовша 1984, 68), Н. Бурдо асоціює її із томашівською локальною групою етапу СІ (Бурдо 2018, 97). На мою думку, остання атрибуція є більш достовірно, оскільки серезліївський кубок за формою та орнаментациєю дуже близький до кубків, знайдених на поселенні Доброводи (рис. 8:2). Хронологічні рамки існування томашівських мега-поселень Майданецьке в межах 3800-3600 ВС (Ohlrau 2020,

274) та Доброводи в межах 3800-3700 BC (Shatilo 2021, 55) дозволяють датувати комплекс Серезліївка 4 приблизно другою чвертю – серединою 4 тис. до BC.

Характеризуючи матеріали з поховання Серезліївка 4 слід звернути увагу на незначну відстань між курганным могильником та поселенням Доброводи – близько 70 км, між поселення Майданецьке та могильником – близько 40-45 км, а також на відсутність серед інвентарю могильника артефактів інших синхронних трипільській культур. Фактично, серезліївський курганный могильник розташовується *на окраїні ресурсної зони Майданецького (!)*, тобто на землях на яких мешканці поселення вирощували урожай та випасали худобу. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що дане поховання залишене населенням трипільської культури.

Помічна, курган 1, поховання 50 (група III-A)

Впускне ховання №50 розташовувалось в 5,7 м. на південь-південний-схід від репера на глибині 1,5 м від вершини кургану. В чорноземі насипу виявлено лише південно-східну частину ями. Стінка дуговидна, довжиною 1 м. Дно могили плоске. Ширина ями складає 0,85 м. На дні могили, на підстилці з кори лежав кістяк дитини 3 р. Верхня частина кістяка зруйнована (відсутні, череп, грудна кістка, плечові кістки рук). Права рука випростана у напрямку ніг, ліва, вірогідно, зігнута в лікті під тупим кутом. Кістки передпліччя лівої руки лежали ліворуч від кісток передпліччя правої, утворюючи з ними гострий кут. Ноги зігнуті колінами вправо під гострим кутом, розташовувались паралельно одна одній. Ступні відсутні. Загальний кут скорченості 110-120 градусів. Кістки тазу та берцеві кістки обох ніг були посипані вохрою малинового кольору. Вище лівого крила тазу на боці лежав невеликий кубок.

Виявлена в похованні посудина (рис. 11) мала кулястий тулуб, пласке дно, пряму, чітко виділену шийку та відігнуті на зовні вінця. Колір посудини світло-рожевий. Поверхня посудини прикрашена розписним монохромним геометричним орнаментом, утвореним прями лініями, що пересікаються і формують трикутники, ромбами та зигзагами. Висота горщика 6,9 см, висота

шийки 1,2 см, діаметр вінців 5,1 см, діаметр тулуба 7,6 см, діаметр денця 3,3 см. Найближчими аналогіями описаної посудини є кераміка пізньотрипільських пам'яток типу Гордінешть (Ivanov et al. 2022).

Орджонікідзе, група «Завадівські Могили», к.9, п.10 (група III B)

Детально контекст знахідки було описано вище, в розділі, присвяченому кераміці рогачицького типу.

Виявлений в похованні кубок (рис. 7:8) мав пласке дно та плавний S-профіль. Тулуб кубка прикрашено розписним орнаментом, утвореним скісними лініями, зигзагами та трикутниками. Висота кубка складає 7,5 см, діаметр вінця – 6 см, діаметр дна – 3,5 см (Рассамакин 2004, 137). Відповідно до розпису, описаний кубок належить до кераміки типу Гордінешти та є аналогічним до описаного вище кубку з поховання Помічна 1/50

Ковалівка, курганна група VII, курган 1, поховання 2, яма 2

Як зазначалось вище, поховання №2 в давнину оточували чотири ями, всередині яких археологи виявили фрагменти кераміки. В першій ямі було знайдено фрагмент посудини рогачицького типу, в іншій ямі – фрагмент гострореберного кубка (рис. 7:19) з жовтої глини зі слідами коричневого ангобування. На прохання авторів розкопок В. Даниленко атрибутував фрагмент і відніс його до кераміки трипільської культури етапу VII-CI (Ковпаненко et al. 1986, 13). Я, натомість, вважаю, що атрибуцію можна звузити до томашівської групи Трипілля CI.

Вищетарасівка, курган 79, поховання 13 (група I)

Поховання являло собою невелику яму глибиною 0,6 м від материкової поверхні. Кістяк похованого лежав випростано на спині, череп якого зберігся погано. Зліва від голови померлого стояв біконічний кубок (рис. 12:1) трипільського типу. Вінце посудини зламане. В керамічному тісті кубка зафіксовано багато домішок товченої раковини та рослинних волокон. Поверхня кубка не орнаментована і добре заглажена, а місцями навіть підлощена. Вздовж

ребра кубка нанесено ряд скісних насічок. Ряд таких самих насічок зафіксовано і на внутрішній поверхні дна. Діаметр дна кубка складає 6 см, діаметр тулуба – 12 см, висота вцілілої частини кубка – 8,4 см. На думку Ю. Рассамакіна цей кубок є місцевою квітчанською «імітацією» посуду трипільської культури етапу СІ-СІІ (Николова et al. 1985, 43), (Рассамакін 2013, 26). Я, натомість, вважаю що цей кубок має «чисте» трипільське походження. За спостереженням Е. Овчинникова подібний за кольором та характером обробки поверхні «сіролощений» посуд (рис. 12:2–5) присутній в керамічній колекції трипільських пам'яток етапу СІ Канівського Подніпров'я, де його частка складає не більше 5% за винятком поселення Ігнатенкова Гора, в культурному шарі якого «сіролощений» посуд переважає. За складом керамічне тісто «сіролощеного» посуду близьке до тіста кубку з Вищитарасівки і характеризується використанням у якості основи гідрослюди́стих і болотистих «бурих» або «чорних» глини із природніми домішками піску, природньо подрібнених раковин, округлих часток кровавику та органіки (Овчинников 2014, 96).

Осокорівка, розкоп II, поховання 12 (група II-A)

Поховання розташовувалось в центрі подвійного кромлеха діаметрами 8 та 6,5 м, спорудженого із прямокутних вапнякових плит. Кістяк похованого зберігся погано і лежав на спині із піднятими в колінах ногами, які впали вправо. Ліва рука випростана, права – зігнута в лікті та покладена на живіт. На кістках похованого зафіксовано вохру. У верхній частині заповнення ями поховання №9, в глині, викинутій з поховання №12, знайдено уламки невеликої посудини біконічної кубкоподібної форми. Дно посудини пласке, вінця відігнуті назовні. Випал посудини слабкий, поверхня дещо підлощена, темно-сірого кольору із коричневими плямами. В керамічному тісті посудини зафіксовано домішки товченої раковини (Рибалова 1960, 7). З однієї кубка від краю вінець і до низу проходить тріщина, по обидва боки від якої розташовувались два наскрізних круглих отвори, вірогідно, просвердлені аби відремонтувати посудину та зафіксувати тріщину за допомогою мотузки. Недалеко від описаного кубка

знайдено уламки іншої посудини, подібної за фактурою. Хоча склад керамічного тіста та особливості випалу відрізняють описаний горщик від типової трипільської кераміки, я схильний розглядати його як наслідування трипільського посуду, оскільки кубки та кубкоподібні горщики відсутні в колекції поселень Михайлівка II та Нижній Рогачик.

Прибужани, курган 4, поховання 19 (група II A)

Поховання було перекрите невеликим курганним насипом висотою всього 0,75 м та діаметром 10,5-11 м. По периметру курганний насип оточували кромлех із невеликих каменів, складених в 3-4 яруси, та рів. Могильна яма поховання мала прямокутну форму та дещо заокруглені стінки. Зверху яму перекривали шар дерев'яних жердин та дрібне каміння. Похований лежав на спині із зігнутими в ногах колінами. Біля лівої плечової кістки похованого два пізньотрипільські кубки, три зуби тварини та кістяна намистина (Гребенніков et al. 2015, 21).

Перший кубок (рис. 7:9) мав простий біконічний S-подібний профіль. Плічка кубка гострі, вінця, – відігнуті назовні. Орнаментальна композиція, яка прикрашає верхню половину кубка, поділена на чотири частини, утворені негативними напівовалами. В середині напівовалів розташовуються по дві «гусіні», в середині об'єднуючих елементів, - порожні кружечки. Край вінця прикрашено рядом частих напівовалів. Профіль другого (рис. 7:10) кубочка складний та ламаний. Плічка широкі та гострі, шийка конічна, вінця відігнуті назовні під гострим кутом. На рівні переходу від плічків до шийки розташовано чотири бугорки-наліпи. Корпус кубка прикрашено метопним візерунком, заповненим вигнутими лініями. Такий незвичний вигляд кубків став причиною помилкової первинної атрибуції артефактів. За словами авторів оригінальної публікації, посуд із поховання Прибужани 4/19 відповідають трипільській кераміці кінця етапу ВІІ – початку СІ і датуються в межах 3200-3100 рр. до н.е.⁵ (Гребенніков et al. 2015, 23). Н. Бурдо, натомість, повторно оглянувши посуд

---

⁵ Визначаючи абсолютне датування кубків, Гребенніков та Смирнов, вірогідно, користувались некаліброваною періодизаційною схемою.

співставила його із керамікою двох локальних варіантів Трипілля фіналу СІ - початку СІІ: косенівським (перший кубок) та чечельницьким (другий кубок) (Бурдо 2013, 109). В. Рудь, в свою чергу в особистому листуванні повідомив мені, що вважає другий кубок артефактом томашівської локальної групи.

Єрмолаївка 2 (поховальна група не визначена)

Невелика насип кургану мала висоту 1 м, та діаметр 10-12 м і містила в собі велику кількість каменів малих та середніх розмірів. В центрі кургану на глибині 1 м було виявлено кістяки двох людей. Положення першого похованого не зафіксовано, в той час як інший небіжчик лежав на спині із незначним поворотом в правий бік, головою на південний-захід. Ноги похованого були дещо зігнуті в колінах. Під черепом та кістками грудної клітки зафіксовано рослинний тлін. Справа від голови похованого знаходились амфора, кам'яна сокира та уламки декількох «серезліївських» статуєток (Дергачев et al. 1991, 133–134).

Виявлена в похованні амфора (рис. 7:3) мала кулясту форму, невисокі прямі вінця та пару вушок-ріжок. Тулуб амфори прикрашав розписний геометричний орнамент у вигляді сіточки, кутів, скісних та вертикальних ліній. Подібні амфори мають широке коло аналогій і походять із пам'яток типу Вихватинці (Вихватинський могильник), Усатово (курган Данчени, пох. 1 та 3), та Животилівка (Соколово 14/9, Рисове 1/20). Подібним за формою є амфори із гордінештських комплексів Придністрянське III/3 (Klochko et al. 2015, 21:1) та Кунічі (Топал et al. 2010), «животилівського» комплексу Благодатне (Рассамакін et al. 2010).

Велика Олександрівка курган 1, поховання 23 (група III С)

Поховання було впущене в оточений щільним кромлехом курган, споруджений над енеолітичними похованням №24 та №22, і не супроводжувалось власною досипкою. Могильна яма мала прямокутну форму та заокруглені кути, а її розміри складали 1.9x1.1-1.4 м. В заповнені ями прослідковано рештки дерев'яних колод покладених повздовжньо та поперечно. Зверху колоди перекривав очеретяний тлін. На дні могили скорчено на правому

боці лежав кістяк молодої жінки (?).⁶ Руки похованої були зігнуті в ліктях та лежали кистями перед обличчям. Біля колін похованої стояла столова пізньотрипільська амфорка (рис. 13). Виявлена амфорка за формою та конструкцією подібна до ермолаївської. Дно амфорки зплющене, корпус - кулястий, шийка – відсутня. Невисокі вінця амфорки дещо нахилені всередину. У верхній частині амфорки розташована пара вушок-ріжок. Тіло амфорки виліплено із добре відмуленої глини. Поверхня амфорки - ніжно оранжевого кольору, випал рівномірний. Сліди розпису чи будь-якого іншого декорування відсутні. Висота амфори складає 6,7 см, діаметр тулуба – 8,5 см, діаметр вінець – 4,3 см, діаметр дна – 3,5 см. Окрім амфорки в похованні виявлено мідне шило та чотири крем'яні знаряддя праці на відщепках (Дараган et al. 2021, 21–22).

Білозерка, курган 8 (дані про поховальний обряд відсутні)

Амфора була виявлена В. Скадовським в 1887 р. під час розкопок кургану поблизу с. Білозерка. Оскільки у якості методу розкопок кургану Скадовський обрав риття прямокутного колодязя розмірами приблизно 7.7x5.6 м, насип лишився дослідженим фрагментарно. В південній стінці розкопу археолог знайшов амфору трипільської культури. Судячи з усього поховання, якому належить амфора, залишилось за межами викопаного Скадовськими колодязя (Скадовський 1897, 118), (Збеневич 1974, 46:2). Знайдена амфора мала округле дно, кулястий тулуб та звужені нахилені до середині вінця. На рівні плічків амфори розташовувалась пара ріжок-вушок. Орнаментальна розписна композиція, яка прикрашала корпус амфори, складалась із сіточки, вертикальних стрічок та хрестів, утворених хвилястими лініями. На думку В. Збеневича описана амфора належить усатівській культурі (Збеневич 1974, 157).

---

⁶ Враховуючи відсутність фахової антропологічної освіти, визначення керівника розкопок Ю.О. Шилова слід сприймати критично.

Володимирівка, курган 4, поховання 1 (група II А)

Поховання (рис. 14–15) розташовувалось на рівні давньої поверхні в центрі кургану. Похований лежав скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими до гори ногами, а його кістки були пофарбовані вохрою. Біля черепа похованого стояла невелика пізньотрипільська біконічна посудина (Збенович 1974, 155). Серед матеріалів поховання в наукових фондах Інституту археології НАН України у колекції №462 нині зберігаються посудина, а також ліктьова кістка похованого. Судячи зі зрощеності епіфізів кістка належить людині старше 16 років. Про дорослий вік похованого також говорять великий розмір могили, про що можна скласти враження з фотографії розчищеного поховання. Щодо посудини (рис. 16), то вона має пласке дно із невеликою вм'ятиною, біконічний тулуб, середньої висоти циліндричну шийку та дещо відігнуті назовні вінця. На рівні плічків помітні симетрично розташовані чотири виступи, які ніби імітують ручки. Керамічне тісто посудини складається із добре відмуленої глини з дрібними домішками шамоту. Поверхня посудини вкрита заліскованим до блиску ангобом, який місцями осипався. Окрім, цього поверхню амфорки вкриває вицвілий біхромний розпис який складається із горизонтальних хвилястих ліній, чотирьох заштрихованих сіточкою сегментів, та перевернутих вершиною до низу трикутників, сторони яких накладаються. Всередині трикутників також присутні вертикальні хвилясті лінії. Колір ліній, які розділяють простір плічків на сегменти – червоний, а колір решта ліній – чорний або темно коричневий. Висота амфорки складає 11 см, діаметр вінець – 85 см, діаметр корпусу – 13 см, діаметр дна – 3.5 см.

Дубова Могила, поховання 15 (група II В)

Поховання було впущено в середнього розміру курган висотою 1,6 м та діаметром 13,5 м, оточений кромлехом. Зверху поховання перекривав заклад із кам'яних плит діаметром 5,3 м та товщиною 0,4 м. На дні могильної ями неправильної овальної форми в скорченому на спині положенні лежав дорослий. Ноги були зігнуті в колінах та впали одна на одну. На кістках похованого помітно

сліди вохри, зліва від черепа, - крейдянну пляму на якій лежала раковина Unio та стояв горщик трипільської культури.

Виявлена в похованні амфороподібна посудина (рис. 7:1) мала пласке дно, грушоподібний тулуб та високу пряму шийку. Вінця дещо відігнуті назовні. Плічка посудини прикрашені парою різьок-наліпів, корпус посудини, - мальованими сіточкою та опущеними вершиною до низу трикутниками, нанесеними червоною фарбою. На думку І. Ковальнової найближчою аналогією описаної амфори є кераміки *касперівського локального варіанту* трипільської культури етапу СІІ (Ковалева 2003, 58–60).

Вільшанка, курган 3 (група ІІІ)

Поховання розташовувалось в центрі кургану, оточеного кромлехом. Похований лежав у скорченому положенні. Біля ніг похованого лежали декілька шматочків вохри та невелика циліндрична посудина (рис. 7:12) сіро-коричневого кольору, виготовлена із легкого пористого керамічного тіста із рослинними домішками. Вздовж вінець та дна посудини розташовувалось по ряду наскрізних отворів. Висота посудини складає 2.7 см, діаметр вінець – 15.8 см. Навколо ший похованого лежав ряд просвердлених вовчих ікол, а біля голови, - уламки трьох посудин, дві з яких прикрашені відтисками шнура, а третя, - наколами. В середині описаний рельєфний орнамент заповнений вохрою (Щербаковський 1905, 9–10). Запропонована в 1949 р. Т. Пассек (Пассек 1949, 202) усатівська атрибуція описаної кераміки, яку в різний час підтримувала більшість дослідників (Лагодовська 1953, 106), (Збеневич 1974, 167), (Бурдо 2018, 109), залишається актуальною і до тепер.

Грунтовий могильник Гард (група ІІІ)

Станом на 2019 на території могильника було досліджено 19 поховань, які автори розкопок асоціюють із усатівською культурою, більшість з яких супроводжувалась кам'яними закладами та кромлехами (Товкайло 2019, 141). Столовий посуд трипільського походження було виявлено всередині поховання №34, також в двох поховальних тризнах.

Поховання №34 було влаштовано всередині кромлеху діаметром 3.0-2.35 м на глибині 1 м від сучасної поверхні. Скелет похованої дорослої людини зберігся погано. Судячи із вцілілих фрагментів тазової кістки, двох фрагментів стегнових кісток, хребців, частини правої плечової кістки та лопатки і кісток черепа автори розкопок припускають, що похована людина лежала скорчено на правому боці головою на захід (Товкайло 2019, 144). Перед скелетом з південного боку лежав невеликий циліндричний кубок (рис. 7:15), виготовлений з формової маси з домішками перетертої черепашки. Судячи з рисунку, діаметр кубка складає близько 8 см, а висота – близько 5,5 см. Заокруглений зріз вінець місцями місцями прикрашений поперечними насічками, нанесеними округлим предметом. Денце кубка бещо увігнуте та прикрашене трьому концентричними колами, прокресленими по сирій глині. За своєї циліндричної формою кубок із Гард дуже близький до циліндричної посудини із описаного вище поховання Вільшанка, к.3. Зважаючи на схожість посуду, а також і на інші риси, - скорчено на боці позу похованого та наявність кромлеху, обидва поховання слід розглядати як прояв спільної культурної традиції.

Тризна 1 розташовувалась за межами могильника на відстані близько 6-7м на північ від найближчого кромлеха та складалась зі складеним купкою горщика, миски, перевернутої до гори дном, половини щелепи великої тварини, уламків копит та ребер. Знайде археологами миска (рис. 7:16) конічної форми була виліплена із тонкоструктурного керамічного тіста з домішками піску та шамоту. Внутрішня поверхня посудини вкрита світло-червоним ангобом та розписана темно-коричневою фарбою. Орнаментальна композиція, нанесена на внутрішні стінки миски складається із двох овалів розділених навпіл хвилястими лініями. Простір між овалами заповнено штриховкою. Краї вінець миски прикрашені рябом зубців-трикутників. Судячи з рисунку, діаметр вінець миски складає 24 см, діаметр дна – 9 см, висота миски – також 9 см.

Культурна атрибуція описаної миски дещо дискусійна. В той час як автор розкопок співставляє її із посудом Косенівського локального варіанту Трипілья

СІ-СІІ (Товкайло 2019, 147), я хочу звернути увагу на присутність комбінації здвоєних овалів та хвилястих ліній в орнаментальній традиції пам'яток періоду СІ, – зокрема, Томашівського локального варіанту (Рыжов 2000, 3). Тим не менше, яким би не було датування миски, географічне положення місця походження залишається незмінним, - околиці Умані, розташовані за 150-160 км на пн-зх від Гарду.

Горщик (рис. 7:17), який стояв поруч із мискою, був виготовлений із крихкого керамічного тіста з домішками піску та жорстви. Дно горщика пласке, тулуб – кулястий, вінця майже прямі. Внутрішня та зовнішня поверхні горщика були заглажені та мали темно- і світлосірий колір. За спостереженнями автора розкопок подібна кераміка зустрічається як в енеолітичному шару поселення Гард, так і в колекції пам'яток Усатівської культури та Косенівського локального варіанту (Товкайло 2019, 147).

Тризна 2 розташовувалась приблизно в п'яти м на пн від на'ближчого кромлеха та складалась із перевернутої до гори дном амфори (рис. 7:18). Керамічне тісто амфори мало тонку структуру та містило домішки піску, крупинки мергелю та черепашки. Стінки амфори мали рожевий колір та були покриті зовні ангобом – також рожевого кольору. Дно амфори – пласке, тіло – кулясте, шийка – коротка. На рівні плічків амфори розташовується пара вушок-ріжок. Подібні амфори я описував вище коли мова йшла про поховання Білозерка 8, Велика Олександрівка 1/23 та Єрмолаївка 2.

Курганна група «Близнюки», курган 5, поховання 11 (кенотаф).

Поховання розташовувалось в 5.3 м на схід від умовного центру на глибині 0.73 м. Могильна яма розмірами 0.92x0.58 м мала неправильно овальну форму. В щільному чорноземному заповнені ями археологи виявили ліпний горщик (рис. 23:7) біконічної форми із широким пласким дном та дещо відігнутих назовні потовщеним вінцем. Керамічне тісто, з якого виліплено горщик, мало чорний колір та містило домішки зерен кварцу. Поверхню горщика прикрашають чотири ряди напівкруглих відтисків перевитого навколо основи шнура. Діаметр

вінця горщика складає 13 см, діаметр дна – 8 см, висота горщика – 12 см. Скелет похованого в ямі відсутній, що завадило керівнику розкопок культурно атрибутивувати поховання (Мельник et al. 2012, 87). Я, натомість, вважаю що комплекс пов'язаний із усатівською культурою на що вказують чорний колір керамічного тіста виявленого в похованні горщика, а також особливість декорування, – застосування «серпувато-мотузкової» техніки. Для усатівської культури подібна декоративна техніка є типовою і зустрічається щонайменше на 700 фрагментах посуду, знайдених в культурному шарі епонімного поселення (Болтенко 1926, 17). Для курганних культур, – рогачицької, квіт'янської, ямної, катакомбної та шнурової кераміки, серпуватий декор не властивий і не зафіксований на жодній посудині, що виключає їх зі списку можливої атрибуції.

Микільське (поховальна група не визначена)

Рештки поховання під кам'яним закладом були виявлене в обриві правого схилу Дніпра. Кістки похованого пофарбовані вохрою. Поруч із кістками було виявлено 4 фрагменти посудини ямного типу, уламки посудини катакомбного типу та невеликий уламок верхньої частини трипільської посудини виготовленої із слоїстого тіста світло-червоного кольору (Рассамакин 2004, 170).

Баратівка, курган 1, поховання 5 (кремація на стороні)

Основне поховання кургану було здійснено в овальній ямі розмірами 1.25x0.7 м. На глибині 4.5 м від вершини кургану, загальна висота якого складала 5 м, археологи зафіксували кам'яну плиту розмірами 0.8x0.7 м, яка перекривала могилу. Декілька плит також було виявлено вздовж стінок могили: дві вздовж північної та одну вздовж південної стінки. Всередині могильна яма була заповнена попільом із домішками вуглинок, кальцинованими кістками та зерном. Окрема купка чистого попільу розташовувалась по центру могили. Також, біля північної стінки могили археологи знайшли великий шматок вохри, а біля західної, – уламки керамічної посудини (рис. 7:13). Дно знайденого горщика пласке, в керамічному тісті, – чисельні домішки товченої раковини. Шийка посудини прикрашена трьома горизонтальними відтисками шнура, корпус

посудини, - трьома рядами відтисків вигнутої «гусіні». Діаметр вінця складає приблизно 10,5 см, товщина стінок – 0,6 см (У. У. Rassamakin 1996, 121–122). На думку В. Петренка описана посудина близько до знахідки із поховання Катаржино 1/10 умовно «постстогівського» типу, пізньотрипільського поселення Вільховець та поселення Молюхів Бугор. В 2002 та 2004 роках зразки кістки та вугілля із поховання Катаржино 1/10 були датовані радіовуглецевим методом, завдяки чому дослідники отримали такі результати: Ki-9523 = 4950±70 ВР, Ki-11205 = 4510±60 ВР, Ki-11376 = 4970±110 ВР. Як можна помітити, результати аналізу відрізняються на 500 років ВР. За словами М. Ковалюха причиною омолодження однієї із дат може бути сусідство одного зі зразків в музейному сховищі із радіоактивними кістками поховання катакомбної культури Катаржино 1/3. Таким чином, найбільш вірогідною датою спорудження комплексу Катаржино 1/10 є проміжок 3800-3650 ВС (Иванова et al. 2005, 110). Результати датування поселення Вільховець також виявились «омолодженими» і помістились в проміжку 2800-2400 ВС. Вірогідно, на результати датування вплинуло розташування поселення на території Українського кристалічного щита що впливає на підвищення вмісту радіоактивних речовин в ґрунтах. На думку автора розкопок, М. Відейка, поселення є значно старшим. Відповідно до результатів радіовуглецевого датування іншої пам'ятки косенівської локальної групи пізнього трипільля, - поселення Шарин III, більше вірогідним часом існування Вільховця є час перед 3500 ВС (М. Videiko 2020, 79). Таким чином, типологічна подібність посудини із Баратівка 1/5 із керамікою із поховання Катаржино 1/10 та поселення Вільховець дозволяють датувати комплекс серединою 4 тис. ВС.

Августинівка, курган 7, ритуальна площадка (група II А)

Поховання 3–4 розташовувалось в центрі оточеного дерев'яним колом кургану. Похований лежав скорчено на спині із зігнутими в колінах та піднятими ногами. Зліва від черепа похованого лежав шматок вохри.

Із заходу до поховання примикала площадка розмірами 1.8x1.4 м зі слідами дії вогню на якій зберігся шар попелу товщиною 3–4 см. Інша ритуальна площадка розмірами 2.5x1.8 м розташовувалась в 7 м на Пд від поховання та містила вугілля, раковини, кальциновані кістки тварин та 70 фрагментів ліпною посудини (рис. 49:1), яка являла собою великий горщик із S-подібним плавно відігнути профілем. Форма краю вінця – прямокутна, кути краю чітко артикульовані. Зовнішня поверхня посудини заглажена та підлощена, а внутрішня – шершава із горизонтальними розчосами вздовж вінця. В керамічному тісті посудини помітна значна домішка товченої раковини. Реконструйований діаметр посудини не менше 27-28 см (Рассамакин 2004, 92).

За наведеним описом згадана посудина дуже близька до одного з фрагментів посудини (рис. 49:2) пізньотрипільської культури, знайденого в культурному шарі поселення Солгутів Острів на Гайворонщині, який так само мав добре заглажену і підлощну зовнішню поверхню, плавно відігнутий S-подібний профіль та домішку раковини в керамічну тісті.

Виноградний Сад (група не визначена)

Поховання було здійснене в центрі кургану, оточеного подвійним кромлехом та ровом. Встановити положення кістяка похованого, на жаль, не вдалось, оскільки він був на 3/4 зруйнований носіями ямної культури, коли ті працювали на д спорудження в кургані власної могили. В засипці основного пізньоенеолітичного поховання археологи знайшли уламок кухонного горщика прикрашеного «перлинами», розташованими трохи нижче вінець (Гребенніков et al. 2015, 21). Хоча на думку авторів оригінальної публікації знайдений в засипці уламок близький до кухонної кераміки трипільської культури, за відсутності детального опису складу керамічного тіста та рисунку профіля посудини, точно атрибуувати фрагмент складно. Як я писав вище, окрім трипільської кераміки «перлинний» декор також характерний і для посуду рогащицької культури.

Колодисте VIII (біритуальне: інгумація та кремація)

Як зазначено в детальному описі поховання, наведеному вище⁷, комплекс Колодисте VIII містив 12 посудин пізньотрипільського часу.

- 1) Великий горщик із сірої глини.
- 2) Горщик великих розмірів із «ніби розписаним фарбою горлом».
- 3) Горщик із плічками, прикрашеними наліпними бугорками, згрупованими по п'ять. Під краєм вінця знаходився наскрізний отвір.
- 4) Горщик із пластим, чітко вираженим піддоном, кулястим тілом, високою циліндричною шийкою, та дещо відігнутими вінцями. Перехід від тулуба до шийки чітко виділений жолобком. Вздовж жолобка розташовують групки бугорків-наліпів, скомбінованих по п'ять.
- 5) Конічна миска
- 6) Куляста амфора із пласким дном, високими плічками та високою циліндричною шийкою. На рівні плічків розташовується пара петельчатих вушок.
- 7) Горщик.
- 8) Горщик.
- 9) Невеликий горщик висотою 16 см із пласким дном, кулястим тілом та s-подібним профілем. Плічка прикрашені трьома бугорками-наліпами та відтисками шнура.
- 10) Велика куляста амфора.
- 11) Горщик із пласким дном, кулястим тілом та s-подібним профілем. Плічка прикрашені трьома бугорками-наліпами.
- 12) Горщик, подібний на попередній.

Поверхня описаних горщиків чорно-червона. В керамічній масі горщиків помітні домішки товченого кварцу, інколи зі золотистими блискітами. Стінки

---

⁷ Див розділ «Поховальний обряд населення другої половини 4 тис. ВС Буго-Дніпровського межиріччя».

посуду тонкі. На думку В. Дергачова та І. Манзури посуд із поховання Колодисте VIII належить до кераміки *софіївського типу* (Дергачев et al. 1991, 131).

4.4 Знахідки трипільської кераміки із сумнівним контекстом

Окрім надійно задокументованих поховань, що супроводжувались трипільським посудом, серед археологічних матеріалів буго-дніпровського межиріччя відомо декілька умовно трипільських комплексів, чий археологічний контекст викликає сумніви. Хоча інформативна цінність таких комплексів низька про них все одно варто згадати в рамках даного дисертаційного дослідження.

Колекція Алеся Грдличка, № A288032

Серед археологічних матеріалів здобутих під час розкопок курганів Уманщини, проведених К. Столихво із трипільською культурою асоціюється кубок № A288032 (рис. 17:2), помилково віднесений авторкою публікації до ямної культури (Шалк 2015, 368). За описом авторки публікації, поверхня кубка ширшава без слідів загладжування. В керамічному тісті кубка присутня домішка дрібних камінців, крупниць мінеральних домішок та слюди. Також помітні порожнини від вигорілих органічних включень. Колір внутрішньої та зовнішньої поверхонь сіро-біжевий. Висота кубка складає 7.5-8 см, діаметр вінця – 7 см, діаметр плічків – 9,5 см.

За словами М. Відейка, судячи із округлого контуру плічків кубка та географічного походження знахідки, описана посудина належить до небелівської групи трипільської культури етапу ВІІ. Таке раннє датування артефакту, виявленого в кургані особливо цінне, оскільки підтверджує запропоновану нещодавно І. Манзурою гіпотезу про появу найдавніших курганів Євразії близько 3900-3800 ВС та їхню локалізацію в західних районах українського та молдовського степу (Манзура 2017, 116), а не в східних, як прийнято в російській історіографії. Водночас, інтерпретуючи значення кубка з колекції А. Грдличка слід зауважити, що посудина могла потрапити до курганного насипу випадково, як це трапилось із фрагментом кубку з Доброводів. Детальні відомості про

контексті знахідки, які б могли пролити більше світла на проблему, на жаль, не збереглись.

4.5 Біконічний та кулястий посуд: кавказька атрибуція vs трипільська

Особливу групу керамічного посуду знайденого в курганних похованнях Буго-Дніпровського межиріччя представляють біконічні та кулясті горщики із високою прямою, або короткою відігнутою шийкою. Вперше увагу на згадану категорію посуду звернула увагу О. Лагодовська, яка зарахувала горщик із кургану *Животилівка* в Присамар'ї до старожитностей кола усатівської культури (Лагодовська 1953). Дещо пізніше в 1984 р. А. Нечитайло на основі власного досвіду розкопок поселень майкопської культури в Прикубанні запропонувала іншу – майкопську атрибуцію біконічного посуду (Нечитайло 1984). Погляди Нечитайло в наступні роки підтримали Ю. Рассамакін (Рассамакин, 2000, р. 158) та В. Дергачов (Dergaciou 2021, 176).

В травні 2022 та травні 2023 мені пощастило відвідати *Кіровоградський обласний краєзнавчий музей* та *Наукові фонди Інституту археології НАН України* та скласти власне враження про пізньоенеолітичний біконічний посуд. На мою думку, майкопська атрибуція цього типу посуду не виправдана. За моїми спостереженням із культурами Кавказу надійно можна пов'язати лише одну посудину – з поховання *Дубова Могила 15*. Щодо решти біконічних горщиків, то за фактурою тіста та характером обробки поверхні одна частина з них близька до посуду трипільської культури, а інша – до посуду рогачицької. Щоб аргументувати таку інтерпретацію наведу детальний опис кожної з біконічних посудин та проілюструю його кольоровими фотографіями.

Чечеліївка курган 1, поховання 3 (група I).

Курган висотою 0.8 м та діаметром 30 м було споруджено над похованням №3. На відстані 5–7 м на південь від центру на глибині 0.5–0.6 м зафіксовано 6 каменів, що лежали півколом. Можливо, ці камені є рештками кромлеха.

Поховання №3, що розташовувалось в центрі кургану, вдалось зафіксувати завдяки решткам дерев'яних плах, що перекривали могилу повздовжньо. Могильна яма мала видовжено-прямокутну форму та була орієнтована довгою віссю вздовж лінії ПнПнЗх-ПдПдСх. Довжина ями 2.5 м, ширина – 0.7-0.8 м, глибина – 0.8 м від давнього горизонту. В заповненні ями, особливо в північній частині, зустрічаються багато комочків рожевої вохри. Скелет дорослого лежав витягнуто на спині головою на ПнПнЗх. На дні поховальної ями зафіксовано коричневий тлін від підстилки. Справа біля черепа стояв біконічний горщик (рис. 19), (Рассамакин 2004, 56). Згідно опису, який активно циркулює в науковій літературі *«Це червоноглиняна біконічної форми посудина з ребром дещо нижче центральної частини тулуба та з лощеною поверхнею. В ній ніби поєднуються майкопські та трипільські риси»* (Нечитайло 1984, 134). Втім, такий опис не точний. По-перше, справжній колір горщика не цегляний, а жовтий. По-друге, поверхня посудини не стільки залощена до блиску, як заглажена. Також, пропущено декілька важливих деталей: покриття поверхні горщика товстим шаром ангобу з такого ж керамічного тіста, що й каркас посудини; наявність жолобка в місці з'єднання шийки горщика із корпусом посудини; домішки піску та дрібного шамоту до керамічного тіста. Також, не вказані розміри посудини: висота – 14 см, діаметр вінця – 9 см, плічків – 19 см, дна – 4.6–5 см.

Таким чином, горщик з Чечеліївки за своїми морфологією та фактурою керамічного тіста дуже близький до описаного вище біконічної посудини з поховання Володимирівка 4/1. Єдиною відмінною рисою є відсутність розпису, втім, враховуючи поганий стан збереженості чечеліївського горщика, розпис міг просто не зберегтись. З огляду на озвучені факти, я вважаю горщик та поховання належать пізньотрипільській культурі.

Соколовка к. 1, п. ба (зруйноване).

Цікава для нас посудина була виявлена в засипці південно-західної частини кромлеха, що оточував зруйноване поховання ба. Посудина мала кулястий тулуб та коротке вінце, яке звужувалось до краю. Поверхня посудини мала червоний

колір, злам стінки, - рожевий. Керамічне тісто, з якого було виліплено посудину, було добре відмучене та мало щільну масу. Випал посудини рівномірний. Зовнішня поверхня посудини підлощена. Висота посудини складає 12.4 см, діаметр вінця – 11.5 см, діаметр тулуба – 16 см.

Там же в засипці кромлеху знайдено фрагмент шийки та плічків маленької тонкостінної посудини, прикрашеної трьома рядами відтисків шнура із домішками раковини до пористого керамічного тіста та сірою, дещо підлощеною поверхнею (Шарафутдінова 1980, 76–77).

На думку авторки розкопок І. Шарафутдінової найближчими аналогіями до описаної куляста посудина є кераміка майкопської культури з Усть-Джигутинського могильника, кургани №11 та 13. Подібну інтерпретацію пізніше підтримала А. Нечитайло розширивши коло аналогій до посуду з таких пам'яток як Майкопський курган, Усть-Джегутинський курган №45, поселення Галюгаєвське та Усть-Джегутинське (Нечитайло 1991, 23). Я, натомість вважаю, таку інтерпретацію невиправданою. На мою думку, за своїми характеристиками посудина з Соколовки цілком відповідає посуду трипільської культури для якої також характерні як червоний колір кераміки, так і лоціння.

Орджонікідзе, курганна група «Чкалівська», курган 3, поховання 32 (група III-A).

Поховання розташовувалось в 6,7 м від центру кургану та було зафіксовано на глибині 3,9 м від 0. Могильна яма мала овальну форму та була орієнтована по вісі Пд-Пд-Сх – Пн-Сн-Зх. В заповненні ями знайдено зотлілі фрагменти челюсті бика (?). На дні могили скорчено на правому боці лежав кістяк дитини, права рука якої була витягнута в напрямку колін, а ліва лежала на корпусі. Скелет та дно могили пофарбовані вохрою (Рассамакин 2004, 125), (Пустовалов 1999b, 148).

За спиною похованого археологи виявили біконічний горщик (рис. 20) із округлим дном та циліндричною вигнутою шийкою. При переході від шийки до корпусу посудини помітно жолобок, який, вірогідно, є технологічним елементом,

який виник під час приєднання різних конструктивних елементів посудини. Краї вінець зкришині. Поверхня посудини вкрита ангобом, що чітко видно на зламах, та залощена. Місцями помітно пори та неглибокі нерівності. Колір внутрішнього шару керамічного тіста посудини – чорний, колір зовнішнього – коричневий. В складі керамічного тіста внутрішнього шару помітна домішка раковини, в складні зовнішнього – домішка шамоту. Випал не рівномірний. Висота горщика складає 15.5 см, діаметр тулуба, – 14 см, діаметр вінець, – 9,5 см. Як впливає із наведеного опису технологічно горщик з Чкалівської групи близький до кухонного горщика рогачицького типу з поховання Ковалівка к. гр. VII, 4/14, а з іншої – морфологічно близький до біконічного горщика пізньотрипільської культури з поховань Володимирівка 4/1 та Чечеліївка 1/3. Якщо це дійсно так, тоді горщик з Чкалівської групи є тією важливою ланкою, що сполучає між собою пізньотрипільську та рогачицьку керамічні традиції.

Широке, к. 1, п. 3 (група II-A).

Поховання знаходилось в 5.2 м на Сх-Пд-Сх від умовного центру на глибині 4.3 м. На рівні давньої поверхні могилу оточував суглинистий викид товщиною до 0.2 м. Яма мала овальну форму та була орієнтована по вісі Пн-Сх – Пд-Сх. Заповнення могили складалось із світло-сірого чорнозему із домішкою попелу, білого рослинного та коричневого деревного тліну. Скелет дорослої людини лежав на спині із підігнутими в ногах колінами та випростаними вздовж тіла руками головою на Пн-Сх. На правій плечовій кістці дорослого скорчено на лівому боці лежав кістяк дитини. Справа від тіла дорослого стояв горщик та лежав шматок формованої вохри.

Виявлена в похованні посудина (рис. 18:5) мала кулястий тулуб та виділену жолобком раструбну високу шийку. Із іншим біконічним посудом цей горщик зближують властивості зовнішньої поверхні – жовтий колір та лощіння. Унікальною рисою широчанського горщика, натомість, є декорування у вигляді трьох кутів утвореними 5-6 паралельними прокресленими лініями, один з яких був не закінчений; простір між кутами заповнений паралельними прокресленими

вертикальними лініями, згрупованими по 5 шт. В керамічному тісті горщика зафіксовано велику кількість товченої раковини. Висота горщика складає 17.5 см, діаметр корпусу – 20.0 см, діаметр вінця – 12 см, діаметр шийки – 10.2 см, висота шийки – 3.2 см (Мельник et al. 2012, 431).

Олександрівка, к. 1, п. 17 (група III-C).

Поховання розташовувалось в 4,5 м на Пн-Зх від реперу та було зафіксовано на глибині 1,13 м завдяки закладу, що складався із двох великих плит та дрібного каміння. Під закладом на глибині 1,45 м зафіксовано яму овальної форми, орієнтовану по вісі Сх-Пн-Сх. Похований лежав скорчено на правому боці головою на Сх-Пн-Сх. Руки похованого були зігнуті і ліктях і розташовувались перед грудьми. На фалангах кистей зафіксовано червону вохру. За черепом похованого стояв горщик.

Виявлена в похованні посудина (рис. 18:6) мала кулястий тулуб та зламане в давнину горло. Поверхня посудини сіра, добре заглажена, з дрібними порами, щільним тістом та домішками дрібної товченої раковини. Висота горщика складає 7,9 см, діаметр горла, - 6 см, діаметр тулуба, - 10,1 см. Особливий інтерес викликає декорування посудини: в основі горла в один ряд розташовувались сім великих просвердлених після випалу отворів. В одному місці помітно дрібні насічки (Ю. Рассмакін 2004, 152). Подібне оформлення стінок посудини є унікальним і не зустрічається на жодній іншій посудині доби енеоліту-ранньої бронзи.

Олександрівка, к. 1, п. 45 (група III-C).

Поховання розташовувалось в 5,5 м на Пн від репера та було зафіксовано на глибині 1 м завдяки закладу, що складався із однієї плити та декількох невеликих каменів. Під закладом на глибині 1,41 м від 0 виявлено рештки погано збереженого скелета, що лежав скорчено на правому боці із зігнутою в плечі рукою. Біля променевої кістки правої руки виявлено посудину.

Знайдена в поховання посудина (рис. 18:7) кулястий тулуб та широке раструбне горло із округлим вінцем. Стінки посудини тонкі. В легкому керамічному тісті посудини зафіксовано домішки товченої раковини. Поверхня горщика сірого кольору з темними плямами, заглажена, а місцями навіть підлощена. Висота горщика складає 6,4 см, діаметр вінця, - 6,4 см. (Ю. Рассмакін 2004, 152).

Дубова Могила, п. 15 (група II В)

Поховання було впущено в насип II, який перекривав цитоване вище умовно «пізньотрипільське» поховання 10. Зверху могильну яму по периметру стін перекривали кам'яні плити. Нижня половина поховання зруйнована. Судячи зі збережених решток, похований лежав скорчено на лівому боці із зігнутими в ліктях руками, кисті яких розташовувались перед обличчям. На кістках похованого збереглися відбитки головного убору у вигляді очілья зі стрічками. За спиною похованого в плямі органічного тліну знайдено бронзове шило. Біля рук поховано знайдено біконічний горщик (рис. 18:8) «кавказького» типу (Ковалева 2003, 60–61), (Ковальова 2004). Дно посудини округле, плічка гострі, перехід від тулуба до шийки чітко артикульовано за допомогою жолобка, шийка коротка, вінця широкі і прямі. Поверхня горщика до блиску залощена та має червоно-цегляний колір.

4.6 Висновки

Як показав проведений вище аналіз керамічна колекція пізньоенеолітичних поховань буго-дніпровського межиріччя складається із двох приблизно рівномірних частин перша з яких представлена пізньотрипільською столовою керамікою семи локальних варіантів, а інша – кухонною керамікою типу Михайлівка II – Нижній Рогачик, яка продовжує місцеву гончарну традицію дереївської культури. Така структура керамічної колекції зближує пам'ятки правобережної України із похованнями усатівської культури, на матеріалах яких спостерігаємо той самий розподіл: 30% кераміки, знайденої в похованнях, є трипільською, а решта – 70% це місцевий кухонний посуд, який генетично

пов'язаний із посудом культури Чернавода І. Іншими спільними рисами, що об'єднують буго-дніпровські та усатівські пам'ятки є наявність кромлехів, застосування відбитків шнура для декорування поверхні посуду, схематизована антропоморфна пластика, спільні типи зброї – обушкові сокири самарського типу та кинджали усатівсько-софіївського типу, поховальний обряд у вигляді груп II, III-A, III-C та повної кремації на стороні, монументальна кам'яна архітектура на поселеннях – Усатово, Маяки та Михайлівка II. Таким чином, зважаючи на результати проведеного вище аналізу я вважаю доцільним відродити запропоновану О. Лагодовською модель, згідно якої пам'ятки буго-дніпровського межиріччя включені до пам'яток **трипільського кола**. Втім, щоб підкреслити певну самобутність буго-дніпровського межиріччя пропоную використовувати на їх позначення термін **«серезліївська культура»** на честь унікальної антропоморфної пластики правобережної України. Найбільш східною межею поширення пам'яток серезліївської культури зі знахідками трипільського посуду є район річки Кальміус де знахідки трипільського посуду зафіксовані в районі урочища Зор-Тау (Усачук et al. 2014), смт. Благодатне та с. Вишневате (Рассамакін et al. 2010), найбільш північною – оріль-самарське межиріччя.

РОЗДІЛ V. СЕРЕЗЛІЇВСЬКІ СТАТУЕТКИ ТА ІНША АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ

Говорячи про артефакти «трипільського» походження слід згадати про такі непересічні вироби як **«серезліївські» антропоморфні статуетки**. Оскільки згадані статуетки належать до одних із перших артефактів, виявлених в підкурганних похованнях (першу статуетку Д. Щербаківський знайшов в 1904 р.), історіографія їхньої інтерпретації доволі обширна. Найбільш повно серезліївські статуетки каталогізовано та проаналізовано в статтях Ю. Рассамакіна (Rassamakin, 2004), (Rassamakin, 2021) та Н. Бурдо (Бурдо, 2018). Підрахунки дослідників загальної кількості відомих статуеток різняться. В той час як Бурдо нарахувала 34 екземпляри статуеток (Бурдо, 2018, fig. 1), Рассамакін налічив лише 29 (Rassamakin, 2004, fig. 1). Причиною відмінностей в підрахунках є різна інтерпретація фрагментованих статуеток. Зокрема, 9 фрагментів із поховання Єрмолаївка к.2, які Бурдо розглядає як окремі екземпляри статуеток, Рассамакін інтерпретує як частини лише чотирьох статуеток. В 2019 р. каталог серезліївських статуеток поповнився ще одним зразком, знайденим в культурному шарі поселення псекупського варіанту майкопсько-новосвободенської спільноти «Чекон» на Кубані (Rassamakin, 2021, p. 338).

Форма серезліївських статуеток максимально проста та схематична і складається зі прямого, або зігнутого посередині циліндра та двох виступів-ручок. За формою голівки Бурдо поділяє статуетки на два типи: із циліндричною головою та із округлою (Бурдо, 2018, fig. 3). Рассамакін розрізняє додатковий, третій, тип: статуетки із округлою голівкою, частково вертикальним орнаментом та широким пласким постаментом (Rassamakin, 2004). Декор серезліївських статуеток також невігядливий і складається із тонких прорізних ліній: горизонтальний або скісних. В окремих випадках, різьблені лінії на корпусі статуеток заповнені білою пастою. Серед інших статуеток своїм декором вирізняється фігурка із Серезліївки 7 чий корпус прикрашено тоненькими відтисками шнурочка, які обперізують тіло статуетки хрест-навхрест, що

зближує її із пластикою типу Усатово, зокрема зі знахідкою із поховання Маяки 5/2.

Географічно серезліївські статуетки концентруються вздовж течій Південного Бугу та Інгульця, а також на Середньому Дніпрі. Найбільш західною знахідкою є статуетка із трипільського поселення етапу С2 Сандраки, найбільш південною, - статуетка із кургану №17 поблизу с. Заозерне в Криму, найбільш східною, - статуетка із поселення «Чекон». Археологічний контекст, в якому знаходять статуетки, різноманітний: культурний шар поселення (Сандраки, Чекон), заповнення курганних поховань, підкурганний простір між похованнями (Заозерне к. 17 (Попова, 2016, р. 704)). Культурна атрибуція археологічних контекстів статуєток також розмаїта: поховання групи I (18 статуєток, 7 поховань), поховання групи III (8 статуєток, 4 поховання), група I або II (1 статуетка), трипільська культура (1 статуетка), майкопська культура (1 статуетка). Поховання Баратівка 1/16 було влаштовано в кам'яному ящику. Дані про стать та вік похованих зі статуєтками, на жаль, відсутні. Серед усіх пам'яток із серезліївськими статуєтками лише поселення Сандраки було продатоване радіовуглецевим методом. Результати двох аналізів вказують на існування поселення в проміжках 2893-2622 cal BC та 2822-2663 cal BC (аналізи Ki-6746: 4175 ± 50 BP та Ki-6747: 4210 ± 45 BP (Videiko, 1999, р. 36)). Датування решти статуєток базується на типології іншого поховального інвентарю. Зокрема, статуетка із поховання Широке 1/18 супроводжувалось гостродонною посудиною рогачицького типу; із поховання Орджонікідзе 3/25, - гостродонною посудиною рогачицької культури (Спіцина, 2016, р. 19); із поховання Єрмолаївка к.2, - кулястою амфорою типу Усатово або Гордінешти.

Питання походження серезліївських проблематичне. З однієї сторони, широке використання антропоморфних статуєток населенням трипільського світу (наразі відомо понад 9 тис. трипільських антропоморфних статуєток різного часу серед яких із етапом С2 пов'язано 257 виробів (Церна, 2017, pp. 224, 238)) спонукає шукати можливі витоки серезліївських фігурок саме серед речей трипільської культури. З іншої сторони, іконографія серезліївських статуєток

кардинального відрізняється від відомої трипільської пластики, в т.ч. пластики усатівської культури, і є унікальною для Буго-Дніпровського межиріччя (Бурдо, 2018, р. 110). В той час, як Н. Бурдо припускає винахід та виробництво серезліївських статуєток місцевими культурними групами, Ю. Рассмакін звертає увагу на відмінність згаданої пластики від типової кераміки степового населення пізнього енеоліту. Керамічне тісто серезліївських статуєток краще замішане та не містить домішок товченої раковини; натомість, до керамічної маси статуєток додано дрібний пісок, що характерно для столового посуду трипільської культури. Випал статуєток якісніший та рівномірніший, ніж характерно для «степової» кераміки. Заповнення прорізного орнаменту окремих статуєток білою пастою також не властиве «степовому» посуду (Rassamakin, 2004, р. 163).

Окрім серезліївських статуєток, в підкурганних поховання Подніпров'я також зустрічається антропоморфна пластика інших типів. Зокрема, перераховуючи пластику ранньої бронзової доби, Н. Бурдо окремо виділяє фігурки із курганів Сушки 104 (Золотоношський район Черкаської області) та Долинка 29 (Монастирищенський район Черкаської області) (Бурдо, 2018, рр. 107–108). **Сушківська** статуєтка являє собою стоячу жіночу фігурку, виготовлену із озалізненої глини, близької за консистенцією до керамічного тіста традиційної трипільської пластики. Тулуб статуєтки передано схематично у вигляді пласкої фігури із перехватом на рівні талії. Нижня частина статуєтки вигнута дугою, завдяки чому фігурка може стояти самостійно на горизонтальній поверхні. Ступні фігурки передано невеликим заціпом, груди, - невеликими наліпами. Форма голови статуєтки, - дископодібна. Краї голови статуєтки прикрашені рядом круглих проколів. На думку Бурдо, подібне оформлення статуєтки вказує на подібність до антропоморфної пластики Трипільля СІ-СІІ, хоча і без повного співпадіння. Зокрема, декорування країв голови за допомогою проколів властиве статуєткам із поселень Паволоч, Майданецьке, Русяни, Костешті IV, Шарин III (Куштан, 2015, fig. 5:13) тощо. М. Макаренко припускав, що отвори у голові слугували для кріплення додаткових прикрас у вигляді пір'я

або квітів (Бурдо, 2013, р. 145). Риси обличчя *Сушківської* фігурки передані за допомогою великого носу, сформованого за щипом, гострого підборіддя та проколів на місці очей. На потилиці фігурки розташовується невеликий гребінь. *Долинську* статуетку було знайдено на початку XX ст. на поверхні кургану №29 завдяки археологічним роботам А. Бидовського. *Долинська* фігурка має десятикутну форму із широкими округлими виступами в середній частині. Корпус фігурки прикрашено тонкими відстисками шнурочка, які утворюють паралельні лінії: 2 навколо шиї, 4 в центральній частині, 5 в нижній та 4 навколо основи. За спостереженням Бурдо, *Долинська* статуетка поєднує в собі риси серезліївських та усатівських фігурок, а також риси пластики культури Чернавода I (Бурдо, 2018, р. 107).

За функціональним призначенням серезліївські статуетки та іншу антропоморфну пластику, вірогідно, слід відносити до речей магічної, обрядової та символічної ролей. Окрім цього, будучи скульптурним відображенням людського тіла, антропоморфні статуетки опосередковано виступають засобом конструювання гендерної та соціальної ідентичностей. Так само як і решта матеріальних об'єктів, статуетки перебувають у взаємовпливаючих стосунках із людьми та мають потенціал вводити в оману соціальних акторів та підтримувати, або оспорювати існуючий соціальний порядок (Mina, 2008, р. 116). Хоча за відсутністю словесних свідчень точно реконструювати уявлення давніх людей про згадані уявні сутності не можливо, порівняння серезліївських статуеток із антропоморфною пластикою інших культур дозволяє зробити деякі загальні висновки. Перше, що впадає в очі, це безстатевість серезліївських статуеток. На відмінну від традиційної трипільської пластики, чия стать чітко артикульована, серезліївські статуетки позбавленні будь-яких ознак за якими можна чітко сказати кого зображають дані фігурки. З якихось причин автори статуеток вирішили не відображати розподіл суспільства за статтю у своїх роботах. Виключенням з описаного правила є статуетки із кургану Заозерне 17 та поселення Чекон, які можна інтерпретувати як жіночі. Вірогідно, така зміна іконографії приховує за собою зміну гендерних ролей серед населення буго-

дніпровського межиріччя наприкінці енеоліту – на початку доби ранньої бронзи та кризи культу родючості, що співпадає в часі із погіршенням клімату. Оновлюючи стандарти зображення божеств автори серезліївських та інших статуеток шукали свіжих естетичних та релігійних канонів та прагнули заручитись підтримкою нових надприродних сил. Остаточна трансформація світогляду завершується в ямний час, коли на зміну невеликим особистим керамічним статуеткам приходить монументальна кам'яна скульптура.

Іншою рисою, яка відрізняє серезліївську пластику від традиційної трипільської, є вищий рівень схематизації. В той час як статуетки давніших етапів Трипільля повністю передають будову людського тіла, а деякі навіть наділені реалістичними рисами (детальніше про реалістичну пластику можна дізнатись зі спеціальних досліджень (Мовша, 1973), (Бурдо, 2013), (Бурдо, 2013), (Shatilo and Hofmann, 2021)), серезліївська пластика максимально спрощена та стилізована. Впізнати без попередньої підготовки людську фігуру в серезліївських статуетках надзвичайно складно. Одним із результатів такої схематизації є уніфікація іконографічних типів. Хоча кожна із серезліївських статуеток і є неповторною, за своїм загальним характеристиками вони доволі одноманітні та невиразні. Відрізнити статуетки одна від одної без детального покрокового порівняння майже неможливо.

Окрім зовнішнього вигляду, серезліївські статуетки від інших трипільських фігурок відрізняє контекст знахідок та стан збереження. Як зазначає Н. Бурдо, більшість трипільських статуеток є зламаними та походять із давніх жител та господарських ям. Серезліївські статуетки, натомість, в більшості випадків неушкоджені та були знайдені всередині поховань. Вірогідно, різниця в археологічному контексті позначає різницю в застосуванні статуеток: в обрядових діях на поселенні та в поховальних ритуалах (Бурдо, 2018, р. 110). Вірогідно, для населення буго-дніпровського межиріччя існував певний метафоричний зв'язок між переходом із земного світу в потойбічний, та ліпленням людського символу-фігурки з глини. На думку С. Пустовалова знахідки таких сакральних предметів, як статуетки, в контексті пам'яток різних

культурних та обрядово-поховальних груп свідчить про формування спільного магічно-релігійного простору (Пустовалов, 1999, р. 149). Дійсно, чи приносили б будівничі Сушківського кургану трипільському божеству, репрезентованого статуеткою, людські жертви, якби не поклонялись йому самі?

РОЗДІЛ VI. ІСТОРІЯ ПОШИРЕННЯ ШНУРОВОЇ ТЕХНІКИ ДЕКОРУВАННЯ ПОСУДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Показовою рисою східноєвропейського посуду другої половини 4 тис. ВС, яка дозволяє наочно прослідкувати динаміку контактів між населенням різних культурних груп, є шнурова техніка декорування керамічної поверхні. Згідно класичних уявлень шнуровий декор зароджується в середовищі т.з. «праїндоевропейських» культур, – середньостогівської, нижньомихайлівської, ямної та шнурової кераміки, а його поширення інтерпретуються як прояв розселення давніх індоевропейських народів світом. Зокрема, Д. Телегін вважав що найдавніший у Східній Європі шнуровий декор з'являється в гончарних майстернях середньостогівських поселень Олександрія та Дерейівка, звідки поширюється до середовища трипільської культури (Телегін 1973, 153). Подібної концепції також дотримувалась Т. Мовша яка, спираючись на знахідки трипільської кераміки зі шнуровим декором, писала про пряме проникнення до пізньотрипільського середовища носіїв давньоямної культури (Мовша 1970, 140). Шнуровий декор посуду культури кулястих амфор як доказ формування останньої під впливом населення нижньомихайлівської культури розглядала М. Гімбутас (Gimbutas 1993, 213).

На початку 2010х така інтерпретація напрямків культурних контактів дещо змінилась, коли світ побачив п'ятнадцятий випуск журналу *Baltic-Pontic Studies* під назвою «'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th mill. BC» (Kośko et al. 2010). Оглянувши фрагменти кераміки дереївської, усатівської, ямної культур та кераміку з культурного шару поселення Сандраки автори випуску М. Відейко, Н. Бурдо та Н. Котова обережно висловились про можливість винаходу шнурової техніки декорування в середовищі трипільської культури.

Щоб краще розібратись в проблемі походження шнурового орнаменту пропоную детальніше ніж раніше вивчити особливості його поширення в різних культурах, та порівняти різні шнурові композиції між собою.

6.1 Шнуровий декор «степових» культур раннього та середнього енеоліту

Серед пам'яток українського степу шнуровий декор вперше зафіксований на кераміці другого періоду середньостогівської культури, який датується близько 4600–4500 рр. ВС, та представлений т. з. «гусінню»: відтисками шнурочка, обмотаного навколо певної основи – твердої палички, або м'якої мотузки. Семантично, «гусеничний» декор тісно пов'язаний із гребінчатим декором на що вказує як їхня візуальна подібність, такі і ідентичність утворених за їхньої допомоги орнаментальних композицій. За частотою появи найдавніший «гусеничний» орнамент є явищем рідкісним, зафіксованим на вкрай незначній кількості фрагментів давньої кераміки. Зокрема, із 14 реконструйованих посудин знайдених у верхньому шарі поселення *Семенівка I* лише два-три були прикрашені «гусінню». Дещо частіше «гусеничний» орнамент зустрічається на кераміці пам'яток третього періоду середньостогівської культури (4350/4300–4200 ВС), – поселень *Середній Стіг* (7 з 45 посудин), *Стрільча скеля* (3 з 19 посудин) та *острів Кодачок* (1 з 8 посудин) (Kotova 2010, 78).

Характеристика «гусеничного» та шнурового декору пам'яток Дерейівської культури (4200–3800 ВС) є справою більш складною, оскільки через змішаність частини культурних шарів дерейівських поселень із матеріалами пізніших часів точно відділити середньоенеолітичну «шнурову» кераміку від «шнурової» кераміки доби ранньої бронзи буває складно, що в свою чергу може призвести до завищення оцінки частки посуду зі шнуровим декором в керамічній колекції поселення. Прикладом подібного перебільшення є ранні підрахунки Д. Телегіна, згідно яких в культурному шарі поселення *Дерейівка* 9% реконструйованого посуду було прикрашено «класичними» відтисками шнура і 0.5% «гусінню» (Телегін 1973, 92). Пізніші підрахунки Н. Котової, натомість, показали, що справжня спільна частка реконструйованого посуду, прикрашеного

«класичними» відтисками шнура та «гусінню», є вдвічі меншою та складає 5.6% (Котова 2009, 14). Окрім цього, завищеними є оцінки частки «шнурового» посуду поселення *Олександрія*, серед матеріалів якого Д. Телегін нарахував 664 фрагменти кераміки «класу А» серед якої 5.1% були прикрашені гусінню і 1.7% прикрашені класичним шнуром. Н. Котова, натомість, вважає, що із дереївською культурою можна пов'язати лише 20 горщиків, миску та 11 фрагментів вінець з яких лише одна стінка та одне вінце прикрашені відтиском перевитого шнура (Котова 2009, 22). Більш надійними є матеріали поселення *Молюхів Бугор* (3950-3700 та 3650-3550/3500 BC), які нині нараховують понад 31376 фрагменти кераміки з яких за підрахунками Т. Нераденко 66% декорованих фрагментів були прикрашені «гусінню» та 35% декорованих фрагментів були прикрашені «класичним» шнуром. У 9% випадків відбитки шнура поєднується із іншими декоративними техніками (Нераденко 2017, 202–203), що свідчить про гармонійне включення шнурової оздоби в існуючі декоративні схеми. Орнаментальні композиції Молюхового Бугра (рис. 21–22) представлені горизонтальними лініями, одинарними та подвійними зігзагами, паркетом, сіточкою, скобками та петельками. Цікавими та неповторними є відтиски мотузочки у вигляді закритих трикутників та ромбів.

Серед інших дереївських пам'яток, пов'язаних із шнуровим декором варто згадати дві посудини з ґрунтового могильника *Ігрень*, також відомого завдяки знахідці столового розписного кубка небелівської групи Трипілля ВІІ (Рассамакін 2017).

Паралельно із населенням дереївської культури, власну традицію шнурового декору розвивають гончарі *Нижньомихайлівської культури*. Зокрема, шнуровий декор було зафіксовано на 7 з 50 посудин поселення Михайлівка І, з яких 3 прикрашено короткими відтисками перевитого шнура та 4 «класичними» шнуровими відбитками (Котова 2009, 27).

6.2 Пізньонеолітична кухонна кераміка поселення Михайлівка II та пам'яток репінського типу

Для поселення Михайлівка II шнуровий декор є типовим, хоча ніхто з дослідників так і не порахував скільки з 10000 знайдених в культурному шарі пам'ятки фрагментів прикрашені відбитками шнура. Для горщиків яйцеподібного типу виліплених з керамічного тіста з домішками піску, товчених раковин та вапняку більш характерні горизонтальні композиції утворені рядами крупних відтисків шнура, які оперізують шийку та плічки посудини. Інколи, відбитки мотузочки розташовуються навскіс, звисаючи з краю вінця, а в деяких випадках можуть навіть заходити на внутрішній край вінця. Рідкісними є шнурові композиції у вигляді сітки та трикутників (Коробкова et al. 2009, 43).

Декорування плоскодонних горщиків з S-подібним профілем виліплених з керамічного тіста із включеннями кровавика є дещо складнішим та представлене поєднання відтисків шнура із порожніми «перлинами». На думку Б. Рисіна цей тип посуду має чужоземне походження та пов'язаний із гончарною традицією землеробських культур, в т.ч. трипільською (Коробкова et al. 2009, 45).

Для третього типу горщиків – мішкоподібних із пласким або гострим дном, декор у вигляді відтисків шнура є менш характерним і поступається за частотою застосування зубчатим штампам (Коробкова et al. 2009, 47).

Окрему увагу варто звернути на прикрашену відбитками шнура амфору знайдену неподалік вогнища житла №4, яка морфологічно повторює форму амфор балканського типу. Іншими цікавими керамічними артефактами є декілька фрагментів напівсферичних чаш із трьома-чотирма ніжками один з яких із внутрішньої сторони був прикрашений відтисками шнура. На мою думку, віддаленими аналогіями цим знахідкам є фрагменти чаш з пізньотрипільських поселень Сандраки та Цвіклівці також прикрашених зсередини відбитками шнура.

Щодо пізньонеолітичних пам'яток *репінського типу* розташованих у Поволжі, то за підрахунками А. Синюка шнуровим декором прикрашено не більше 1/3 від загальної кількості декорованого посуду. Зокрема, серед

керамічної колекції поселення хут. Репін частка посуду зі шнуровим декором складає 30% в той час як в складі колекції середнього шару стоянки Університетська-3 – 15% (Синюк 1981, 8–10).

6.3 Пізньонеолітична кухонна кераміка, знайдена в курганних похованнях Буго-Дніпровського межиріччя

На поверхні кухонної кераміки, знайденої в курганних похованнях Буго-Дніпровського межиріччя шнуровий декор зафіксовано на 9 з 26 відомих посудин (рис. 23), з яких дві – з поховання Баратівка 1/5 та Близнюки 5/11, пов'язані з усатівською культурою. Ще одна посудина з поховання Завадівські могили 9/10 була знайдена спільно із пізньотрипільським кубком типу Гордінешти а тому, вірогідно, теж пов'язана з трипільським населенням. Культурне походження двох інших, – Калинівка к. гр II, 4/8 та 4/11-11а проблематичне, оскільки за своєю формою вони суттєво відрізняються від гостродонної яйцеподібної рогачицької кераміки. Ще одна посудина, знайдена в похованні Привільне 1/4 і, можливо, є пізнішою ніж друга половина 4 тис. ВС та була виготовлена за часів ямної культури. Таким чином, в підсумку із умовно місцевою енеолітичною керамічною традицією надійно можна пов'язати лише три посудини – з поховань Ковалівка VI, к. 4, п. 17, Привільне к.1 та Костянтинівка 8/11. Решта ж має чужоземне походження.

6.4 Кераміка ямної культури доби ранньої бронзи

За доби ранньої бронзи шнурова техніка (рис. 24) продовжує бути головною декоративною технікою давніх гончарів «степових» культур, хоча і змінює вигляд. Зокрема, за моїми підрахунками, відтиски мотузочки можна зустріти на поверхні близько 20% усього посуду ямної культури, або ж на 50% декорованого, в той час як найбільш поширеною орнаментальною композицією ямної культури виступають ряди трикутників, які у проекції зверху утворюють сонце, або зірку. Окрім цього, на поверхні ямного посуду інколи можна побачити зигзаги, петлі, горизонтальні та скісні лінії, фестони (Ivanov 2021, 10–11).

Додаткову увагу варто звернути на традицію декорувати відтисками шнура поверхню чаш поліподів.

6.5 Шнуровий декор трипільської культури

В середовищі трипільської культури відтиски текстилю, збережені на поверхні кераміки, представлені двома категоріями: відбитками різноманітних килимків, які гончарі підстеляли під дно майбутньої посудини, та декоративними відбитками різноманітних шнурочків, нанесеними на корпус посудини. Між відтисками обох категорій, на мою думку, існує зв'язок. Ідея декоративного застосування відбитків текстилю, вірогідно, зародилась в середовищі трипільських гончарів саме як результат тривалого спостереження за технологічно обумовленими відтисками. Для «степової» кераміки подібну еволюцію простежити не вдається, оскільки гостродонна форма «степового» посуду, ліплення якої розпочинається з вінець, не передбачає використання тканин. Судячи із макро- та мікроскопічного обстеження відтисків трипільського текстилю, найчастіше для його виробництва застосовували рослинні волокна, в той час як тваринні зустрічаються значно рідше (Skrzyniecka 2020, 233).

6.6 Трипільські пам'ятки верхнього та середнього Подніпров'я (етапи ВІІ та СІ)

Вперше, серед трипільських матеріалів «класичні» відтиску шнура зафіксовані на кераміці (рис. 25) пам'яток етапів В ІІ та С І верхнього та середнього Подніпров'я. Зокрема, серед кухонного посуду поселення *Валява* (канівська локальна група трипільської культури кінця етапу ВІІ) можна знайти фрагменти прикрашені довгими відтисками шнура, нанесеними на плічка та основу шийки посудини, які у сполученні із пальцевими відбитками утворюють шеврони та зигзаги. В деяких випадках відтиски шнура поєднуються із «гусінню» та гострими або тупими наколами. (Овчинников 2014, 95). Окремі фрагменти прикрашені шнуровим та «гусеничним» декором можна також зустріти серед матеріалів поселень *Миропілля*, *хут. Незаможник*, (Овчинников 2014, 186), *Гребені* (Видейко et al. 2021), *Веселий Кут* (Котова 2009, 29) та ін. Особливу увагу

варто звернути на знахідку в межах площадки №4 поселення *Коломійщина I* фрагменту антропоморфної статуетки, оперезаної поясочком із відтисків шнура, краї якого звисають вниз (Пассек 1940, 130).

На етапі СІ орнаментальні композиції, утворенні відтисками шнура стають різноманітнішими. Зокрема, шнурові відбитки зафіксовані на кераміці поселення *Ігнатенкова гора* (Videiko 2000, 10) (Чапаївський тип трипільської культури етапу СІ) утворюють візерунок у вигляді скобок (рис. 25:1, 3), зигзагів (рис. 25:2), фестонів (рис. 25:5, 6), горизонтальних (рис. 25:7), вертикальних (рис. 25:4) та скісних (рис. 25:8, 9) ліній. Окрім цього, незначна кількість фрагментів кераміки із шнуровим декором можна зустріти серед матеріалів поселень *Чапаївка* та *Лукаші*. Надалі традиція шнурової оздоби продовжує існувати в межах гончарної традиції Софіївської культури.

6.6.1 Пам'ятки лукашівського типу та софіївська культура

На території Київщини вперше декор у вигляді відтисків шнура зафіксовано на матеріалах (рис. 26:1–5) поселень лукашівського типу Трипілья СІ-СІІ – *Євминка 1* та *2*, представлених декількома фрагментами посуду (Шидловський et al. 2016, 55, 63). Значно більша кількість «шнурових» уламків походить із хронологічно наступного бринзенсько-лукашівського поселення *Кошіївка 8*, серед матеріалів якого 28.8% уламків посуду (70 шт.) прикрашено відбитками мотузки, причому більшість з яких належать до посуду категорії В у складі якої переважають горщики (Кириленко 2017, 92). Подібне стійке поєднання морфологічного типу «горщик» із шнуровим декором зберігаються і надалі за часів софіївської культури. Зокрема, відбитки шнурочка зафіксовано на дев'яти посудинах (рис. 26:6–14) могильника *Червоний хутір* та двох посудинах з могильника *Софіївка* (рис. 26:15–16). Часто, відтиски шнурочка поєднуються із невеликими ручками-ріжками. Композиційно софіївський шнуровий декор дуже простий і складається із горизонтальних прямих або хвилястих ліній.

6.6.2 Пізньотрипільські пам'ятки центральної України та Поділля

На території центральної України шнуровий декор можна зустріти переважно на кухонному посуді (рис. 27) поселень Трипілья СІІ. Зокрема, одна з найбільш чисельних колекцій кераміки, прикрашеної шнуровим орнаментом, походить з поселення *Мошурів ІІІ* серед матеріалів якого близько 58% кухонного посуду були декоровані композицією у вигляді одного-трьох горизонтальних відтисків шнура (Ryzhov et al. 2021, 87). Також, декілька фрагментів зі шнуровим декором було знайдено поселеннях *Кочержинці-Шульгівка*, *Довжок* та *Самченці* (Рыжов 2002). Окрім цього, серед матеріалів поселення *Вільховець* косенівського локального варіанту часто трапляються фрагменти кераміки, прикрашеної «серпиками», «гусінню» та горизонтальними відтисками прямого шнура (М. Yu. Videiko 2020, 75), в той час як для косенівського поселення *Шарин ІІІ* більш характерним є декор у вигляді одного горизонтального відтиску шнура, нанесеного на плічка «рогатого» горщика (Куштан 2015, 430). Із загального правила, про декорування саме кухонного посуду відтисками шнура вибивається знайдений в культурному шарі поселення Шарин ІІІ столовий горщик, чий плічка прикрашав один відтиск мотузочки (Куштан 2015, 430).

Дещо осторонь від центральноукраїнських матеріалів стоять самобутні матеріали подільських поселень *Сандраки* (рис. 28:1–12) та *Печера* (рис. 28:13–16). Прикрашена шнуровим декором кераміка першої пам'ятки найчастіше представлена чашами, а також інколи широкогорлими посудинами та глечиками. Просторово шнуровий декор, найчастіше розташований у верхній частині чаші та на косо зрізаному вінці. В деяких випадках у чаш також декоровано і внутрішню поверхню. Композиційно відтиски шнура з поселення Сандраки утворюють схему із горизонтальних рядків, які чергуються із таким ж вертикальними рядами. У рідкісних випадках відтиски шнура утворюють сіточку. Окрему увагу варто звернути на фрагмент чаші, прикрашеної всередині композицією у вигляді вписаного у коло хреста. За словами О. Лагодовської

подібна композиція повторює розписний орнамент усатівських столових чаш (Лагодовська 1956, 127–128).

Шнуровий декор поселення Печера дещо більш різноманітний. Окрім простих прямих відтисків шнурка на кераміці з Печери можна зустріти також і «серпики», більш характерні для усатівської культури.

Із трипільської культурою також слід пов'язати знахідки кераміки зі шнуровим декором з поселення етапу СІІ *Солгутів Острів* (рис. 28:17–21) на Гайворонщині. Хоча згідно каталогу наукових фондів Інституту археології НАН України ці артефакти атрибутовано як кераміка ямної культури (Бурдо 2007, 45), на мою думку вони насправді пов'язані із пізньотрипільським культурним шаром. На це вказують щільна фактура тіста, домішки шамоту, а також цегляний та сірий кольори випалу.

6.6.3 Пам'ятки городсько-волинського варіанту Трипільля СІІ

Серед матеріалів пам'яток (рис. 29–31) виділеного М. Шмаглієм Городсько-Волинського варіанту Трипільля СІІ (Шмаглій 1966) шнуровий декор зустрічається доволі часто і є типовою рисою місцевого кухонного посуду, який переважає в керамічній колекції. Зокрема, уламки посуду, прикрашеного відбитками шнура можна зустріти в керамічній колекції таких пам'яток, як *Городськ* (Петров 1940) (рис. 30, 31:1–8), (Кричевський 1940), (Відейко 2017), *Нова Чорторія* (Захарук 1956а) (рис. 30:9–14), *Малі Вірмени* (Мовша 1971), *Цвиклівці* (Мовша 1970) та ін.

Просторово відтиски шнура найчастіше розташовуються на шийках та плічках амфор, під вінцями мисок та амфор, на верхніх гранях вінець мисок, на внутрішній поверхні мисок, а також інколи на ручках. Композиційно північнотрипільські відтиски найчастіше утворюють простий візерунок у вигляді горизонтальних ліній простір між якими заповнено короткими (рис. 29:13) або довшими відтисками шнурочка (рис. 29:11). Також, на верхніх гранях вінець мисок можна побачити скісні відтиски шнурочка (рис. 29:3), а на їхній внутрішній поверхні – сіточку (рис. 29:1, 3, 10). Цікавими є хрестові візерунки,

нанесені на внутрішню поверхню мисок з Цвиклівців (рис. 29:15, 16), які відтворюють розписний візерунок, характерний для трипільських пам'яток давніших етапів, зокрема томашівських (Рыжов 2000, 3). Рідкісними є випадки нанесення на поверхню давньої кераміки т.з. «серпиків» (рис. 31:3, 4), та «паркетного» орнаменту (Нова Чорторія). В деяких випадках гончарі північнотрипільської локальної групи доповнювали шнуровий декор іншими декоративними техніками: короткими квадратними і довгими прямокутними наколами (рис. 29:4, 8, 14, 17) або напівмісячними вдавленнями (рис. 29:5, 6). Типовим є поєднання однієї шнурової лінії із пластичним декором у вигляді вушок-«ріжок». Окремо варто звернути увагу на узор у вигляді драбинки, нанесений на ручка амфори з поселення Городськ (рис. 29:12), яка морфологічно, за словами Т. Мовши, демонструє впливи культур Полгар та Ленгель (Movsha 2000, 11:6).

6.6.4 Пам'ятки типу Гордінешти Трипілля СІІ

Для пам'яток типу Гордінешти шнуровий декор є доволі типовим і представленим різноманітними елементами та техніками. Зокрема, серед матеріалів поселення *Гордінешти II-Стинка* та *Мерешковка-Четеуца* можна зустріти:

- скісні відтиски шнура, нанесені на верхній край вінець мисок (Sîrbu et al. 2019, 107);
- два-три горизонтальні відтиски шнура, нанесені на плічки та тулуб кубків;
- поєднання горизонтальних та вертикальних відтисків (Sîrbu et al. 2019, 108);
- чотири ряди відтисків шнура, нанесених на верхній край вінець миски вздовж її контура;
- чотири ряди відтисків шнура, нанесених на внутрішню поверхню миски, які закінчуються петлею;

- хвилясті горизонтальні відтиски трьох-чотирьох шнурочків (Sîrbu et al. 2020, 123–125).

6.6.5 Пам'ятки касперівського типу Трипілля СІІ

Серед відомих пам'яток Касперівського типу Трипілля СІІ (3350/3330–3000/2900 ВС) шнуровий декор можна зустріти на матеріалах таких поселень як *Касперівці*, *Звенячин* (Захарук 1971, 183), *Жванець* (Старецький et al. 2017), *Кунисівці*, *Перебиківці* (Позіховський et al. 2021) та ін., серед яких найкраще опублікованим є третій шар печери *Вертеба* (рис. 32). За спостереження Т. Ткачука шнурова техніка декорування столового посуду є типовою для кераміки фіналу заселення печери, та зустрічається особливо часто (Ткачук 2013, 43). Горизонтальні відтиски шнура можна поміти як на корпусі амфор, сферичних і конічних мисок, так і вздовж верхньої грані вінець останніх. Часто застосування відтисків шнура поєднується із іншими декоративними техніками: накольчастою та заціпною. Як показало дослідження двох фрагментів із колекції, яке провела польська археологиня В. Скржиніцька, для нанесення шнурового декору гончарі Вертеби використали рослинне волокно, обмотане навколо якогось циліндричного об'єкта, а гладкість поверхні посуду забезпечили попередньо до нанесення оздобы (Skrzyniecka 2020, 238–239).

6.6.6 Усатівська культура

Для кухонної кераміки усатівської культури (рис. 33) найбільш характерною рисою є декорування поверхні «серпувато-мотузковою» та шнуровою техніками. Зокрема, ще в першій публікації матеріалів розкопок епонімного поселення Усатово М. Болтенко вказує, що із 915 зібраних дослідником фрагментів 700 прикрашені серпуватими відтисками шнура, намотаного навколо якоїсь основи (Болтенко 1926, 17). Пізніше, тезу Болтенка про значну частоту появи на усатівській кераміці шнурового декору пізніше підтвердив В. Збенович за чийми спостереженнями відтисками шнура прикрашено майже весь кухонний посуд, виявлений в похованнях усатівської культури в той час як на поселенні Усатово такий посуд складає 87% від загальної

кількості декорованої кераміки, а на поселенні Маяки – 42%. Просторово «серпики» та інший шнуровий декор можуть розташовуватись як на тулубі посудини (рис. 33:17, 3), так і на петельчатих ручках (рис. 33:14). Композиційно усатівські відтиски шнура утворюють доволі різноманітні візерунки, найпростішими з яких є 1-3 горизонтальні відбитки шнурочка, які оперізують шийку посудини (рис. 33:1) та вертикальні стрічки з трьох відтисків, які спускаються вниз на плічка та тубу посудини (рис. 33:2, 8). Інколи, відтиски шнура утворюють заштриховані трикутники (рис. 33:15), скісні хрести (рис. 33:6), зигзаги (рис. 33:7) та скісну сіточку (рис. 33:15) (Збенович 1974, 88). В деяких випадках відтиски шнура можуть бути заповненими білою пастою, що є унікальною рисою усатівської кераміки (рис. 33:9).

6.7 Висновки

Таким чином, як свідчать наведені вище матеріали вперше відбитки мотузочки, обмотаної навколо певної основи – палички, або іншої мотузочки, застосували гончарі середньостогівської культури в середині 5 тис. ВС. На початку 4 тис. «гусенична» техніка декорування доповнюється «класичними» прямими відтисками мотузки при чому новий спосіб оздоблення фіксується приблизно одночасно як в середовищі трипільських, так і в середовищі «степових» спільнот, які мали культурні контакти із Трипіллям. Кількість найдавніших фрагментів, прикрашених «класичними» відтисками шнура, – невелика, що говорить про маргінальне становище нової декоративної техніки. Набагато поширенішим шнуровий декор стає з середини 4 тис. ВС і вже до кінця тисячоліття оздоблення поверхні посуду різноманітними відтисками мотузочки стає ключовою рисою давньої кухонної кераміки. Зокрема, фрагменти посуду, прикрашені відбитками різноманітного текстилю, можна зустріти в керамічних колекціях майже всіх локальних варіантів пізньотрипільської культури – софіївському, косенівському, бринзенському, усатівському, городсько-волинському, касперівському та гордінештському, а також в середовищі серезліївської локальної групи та репінської культури. Ба більше, для багатьох

культурних груп шнуровий декор стає провідним способом оздоблення посуду. Зокрема, відтисками шнура прикрашено від 42 до 87% кухонної кераміки усатівської культури; близько 58% косенівської кухонної кераміки; близько 50% декорованої кераміки, знайденої в могильниках софіївської культури та близько 64% декорованої кераміки, знайденої в похованнях серезліївської локальної групи. Щодо гордінештського, касперівського та городсько-волинського локальних варіантів точні підрахунки частки кераміки, прикрашеної шнуровим декором відсутні, втім, можна впевнено сказати, що вона – значна. Окрім цього, характеризуючи, шнурові декоративні композиції другої половини 4 тис. ВС, варто зазначити, що гончарі кожної з перерахованих груп знайшли власний спосіб включити відбитки текстилю до декоративної традиції. Унікальними рисами усатівської культури є «серпуваті» відбитки мотузочки, а також заповнення відтисків шнурка білою пастою. Характерними рисами софіївської культури, городсько-волинського та косенівського локального варіантів, натомість, є застосування відтиска шнура у поєднанні із «рогатими» горщиками. Гончарі пам'яток типу Гордінешти-Сандраки-Печера-Касперівці, в свою, чергу використовують шнур для декорування мисок та розміщують відтиски на їхніх вінцях. На кераміці пам'яток дереївської культури типу Молюхів Бугор можна зустріти не властиві жодним іншими пам'яткам відтиски у виглядів закритих трикутників та ромбів. Таке різноманіття способів застосування відбитків текстилю свідчить радше про глибоку інтеграцію, ніж про епізодичне запозичення шнурової декоративної техніки до культури різних давніх суспільств.

Щодо місця першого застосування шнурової декоративної техніки, то визначити його доволі складно, оскільки з однієї сторони доступні матеріали вказують на приблизну одночасність появи «класичного» шнурового декору як в середовищі трипільської культури, так і в степовій зоні, а з іншої – говорять про незалежне походження ідеї застосування відбитків шнурка як декоративної техніки. У випадку трипільської культури шнуровий декор пов'язаний із технологічними відбитками текстилю, а у випадку «степових» культур – із

«гусеничним» декором, який в свою чергу пов'язаний із гребінчатими штампами. Таким чином, інтерпретувати зразки трипільського посуду прикрашеного відтисками шнура як прояв культурного впливу зі сторони степу, як це робили Т. Мовша, Д. Телегін, М. Гімбутас та інші, навряд чи доречно. Ба більше, враховуючи масштаби поширення шнурового декору в межах трипільської гончарної традиції, є всі підстави говорити про культурні впливи у зворотному напрямку – з боку трипільської культури в сторону «степових» культур. Дійсно, на пізньотрипільських пам'ятках шнуровий декор зустрічається значно частіше, ніж серед матеріалів середньостогівської, дереївської, молюхівбугорської та ямної культур. До того ж, трипільські шнурові орнаментальні композиції багатоманітніші та вигадливіші.

Для питання походження пам'яток серезліївської культури трипільська ідентифікація шнурового декору має ключове значення, оскільки розширює діагностичний список ознак впливу трипільської культури на «степове» населення в другій половині 4 тис. ВС. Якщо відтиски шнура дійсно є трипільською декоративною технікою, тоді до 38% усього «степового» кухонного посуду та 64% усього декорованого «степового» кухонного посуду прикрашено трипільким декором. Така значна частка трипільської оздоби разом із столовим розписним посудом є ще одним яскравим свідченням формування серезліївської культури на базі пізньотрипільської.

РОЗДІЛ VII. МЕТАЛУРГІЯ СЕРЕЗЛІЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Хоча дослідники побіжно згадували про доісторичну металургійну активність, яка відбувалась в околицях Кривого Рогу (Отрошченко 2009, 472), (Клошко et al. 2013, 14), (Бровендер 2019, 1), (Клошко et al. 2020, 15, 41) і раніше, детально комплекс металевих предметів серезліївської культури та його витoki ніхто раніше не характеризував.

7.1. Металургійний, металообробний та гірничий інструмент

Щодо металургійного, металообробного та гірничого інструменту серезліївської культури то він репрезентований ливарними формами, абразивами, ковадлами, молотами та пестами для дроблення руди. Найбільш повно перерахований інструмент представлений знахідками з поховань Маївка XII, к. 2, п. 10 та острів Самарський к. 2, п. 9 в Присамар'ї. Всередині першого поховання археологи виявили: 1) двочастинну керамічну ливарну відкритого типу призначену для виробництва сокир самарського типу; 2) розтиральник прямокутно-витягнутої форми із заокругленими кутами; 3) пести конічної форми та овальні в перетині для дроблення руди зі вм'ятинами по поверхні від ударів; 4) ковадло підквадратної форми розмірами 25x18x9 см виготовлене із порфіритового діабазу дрібнозернистої структури; 5) абразив розміром 7x6 см. Набір інструментів з другого поховання приблизно повторює набір з першого (Ковалева 1984, 32–36). Виявлені в обох похованнях керамічні багаторазові ливарні форми наразі є найдавнішими інструментами подібного типу в Європі.

Окрім цього, металообробний інструмент було виявлено в культурному шарі поселення Михайлівка II (рис. 43). Згідно трасологічних визначень Г. Коробкової металообробна колекція Михайлівки складається з 1) двох абразивів для обробки металевих предметів; 2) двох ковадел для металу; 3) трьох великих ковадел для розкатки листового металу; 4) трьох маленьких підставок-ковадел для холодної ковки металу; 5) легкого молоточка для холодного кування (Коробкова et al. 2005, 116).

7.2. Металургія центральної України часів Трипілля VI–CI

Наразі, найдавнішими металевими виробами, що походять з центральної України, є сокира типу *Відра* (рис. 34) знайдена в культурному шарі поселення Трипілля VI *Березівська ГЕС* (Рындина 1970, 19), сокира типу *Плочник* (Klochko et al. 2020, 12) знайдена неподалік відомого мега-поселення *Небелівка* (Gaydarska 2020), сокира типу *Аріушд* знайдена неподалік села *Лисянка* Оратівського району та сокира типу *Котяна*, знайдена поблизу м. *Богуслав*. Сировина, використана для відливки згаданих артефактів, найбільш вірогідно була отримана з місцевих родовищ самородної міді пов'язаних зі східними схилами Українського кристалічного щита. Згідно даних сучасних геологічних розвідок виходи самородної міді в центральній Україні концентруються в межах *Гайсинської площі* (Павлюк & Павлюк 2009), *Білокам'янської структури* (Павлюк, Кислюк, et al. 2009b), *Могильнянської ділянки* (Павлюк, Кислюк, et al. 2009a) та *Чемерпільської ділянки* (Павлюк et al. 2013). Остання має особливе значення оскільки накладається (рис. 35) на місце розташування декількох пов'язаних з металургією знахідок. Перша це загадана вище сокира типу *Відра* з поселення *Березівська ГЕС* (4600-4400 BC), – пам'ятки, відомої також підвищеною концентрацією маленьких мідних виробів: голок, булавок, рибальських крючків (Бурдо 2015, 18), а також металообробного інструменту: молотів, ковадел та абразивів (Цвек 2005). Колекція металевих предметів з поселення *Сабатинівка I* менш чисельна, втім теж важлива і включає 6 мідних голок (Бурдо 2015, 18). Ще один мідний гачок в 2023 р. Олександр Пересунчак знайшов на поверхні поселення *Кам'яне Завалля*. Місцеву відливку пласких сокир засвідчує фрагмент керамічної ливарної форми знайдений на поверхні поселення *Ташлик* (Пересунчак 2019, 160) (рис. 36). Додатковим свідченням до історичної розробки чемерпільської самородної міді є результати аналізу складу давніх сплавів. За даними Є. Черниха (аналіз №3798), згадана сокира типу *Відра* була відлита із чистої міді з мікродомішками Ag, Ni та Pb (Рындина 1970, 19). Такий самий набір

мікродмішок спостерігається і в зразках чемерпільської міді (Павлюк et al. 2013, 62). Таким чином, пам'ятки *сабатинівського мікрорегіону* (Kiosak et al. 2021) демонструють всі свідчення, необхідні для виділення металургійного осередку: місцеві поклади сировини, ливарний та металообробний інструмент, готові знаряддя. Подальші дослідження із геомагнітною зйомкою планів поселень, аналізами складу металу давніх виробів та детальнішим трасологічним аналізом металургійного інструменту проллють більше світла.

7.3. Металургія серезліївської культури

За часів Трипілля СІІ металургійні знання поширюються далі на схід та досягли берегів Дніпра, де формується **серезліївський комплекс металевих предметів**. Тут, металургійна сировина представлена виходами халькопіриту розташованими неподалік сіл *Верхівцеве, Крута Балка, Сурське*, міст *Кременчук* (Грінченко et al. 2006, 91) та *Кривий Ріг* (Berezovsky et al. 2021).

Функціонально комплекс металевих предметів серезліївської культури представлений виробами усіх основних типів, відомих на той час: прикрасами, ножами та кинджалами, пласкими та провушними сокирами.

7.3.1. Мідні прикраси

Найбільш типовою категорією металевих артефактів, знайдених басейні Дніпра є мідні прикраси зафіксовані всередині курганних поховань серезліївської локальної групи пізнього трипілля. Виготовлені за трипільською технологією та модою мідні трубочки, намистини, колечка та спіральні підвіски відігравали значиму роль в конструюванні та маніфестації особистої ідентичності найдавніших «курганних народів». На сьогодні в буго-дніпровському межиріччі відомо, 19 поховань, які супроводжувались мідними прикрасами, що складає 25% від усіх поховань, які супроводжувались інвентарем (Ivanov et al. 2022). Одне з таких поховань було особливо багатим і містило 242 мідні трубочки та колечка (Рассамакин 2004, 38) (рис. 37).

7.3.2. Плaskі сокири та тесла

Плaskі сокири та тесла центральної України часів трипiлля ВІІ-СІ представлені виробами чотирьох типів: типу *Кукутень* – чотири знахідки з Черкаської області і по одній знахідці з Ватутіного, Івахнів, Полянецького, Павлівки та Кропивницького; типу *Острів-Корбулуй* – дві знахідка з Черкаської області; типу *Нова Ушиця* – дві знахідки з Черкаської області; типу *Вінча-Альтхайм* – знахідки з Черкаської області, Холодного яру, Смілянського району та Кіровоградська область.

Сокири типу Кукутень мають видовжену трапецієподібну форму із особливо розширеним лезом. Подібною є форма сокир типу Острів-Корбулуй, втім, із вузким лезом. Тесла типу Нова Ушиця так само мають трапецієподібну форму, але їхнє лезо – округле. Характерною рисою сокир типу Вінча-Альтхайм є їхнє виготовлення шляхом лиття у закриту ливарну форму про що свідчить гладенька з обох сторін поверхня. Форма сокир типу Вінча-Альтхайм – прямокутна. У якості сировини для відливки сокир типу Вінча-Альтхайм давні металу використовували As-бронзи (Правобережна Українія), або Sn + As-бронзи (Наддніпрянина та Лівобережна Українія) (Klochko et al. 2020, 23)

7.3.3. Обушкові сокири самарського типу

Культурні трансформації, які відбулись в центральній, південній та східній Європі впродовж другої половини 4 тис. ВС та перехід до доби ранньої бронзи відобразились також і у трансформації доісторичної металургії. Важливою технологічною інновацією, яку населення серезліївської культури освоїло в цей час стала технологія виробництва обушкових сокир *самарського* типу (Klochko 2019, 69). Походячи від сокир куро-аракської культури південного Кавказу, самарські сокири відрізняються від них декількома деталями включаючи менш виділений обух (рис. 38–39). На сьогодні 21 така сокира відома, 3/4 з яких походять з території Правобережної України. В плані більшість самарських сокир має ромбічну форму із видовженою однією з половин, в той час як їхній боковий профіль має дві основні форми: трапецієподібну із прямими гранями та

трапецієподібну із дещо вигнутими. Друга форма профілю, вірогідно, є дещо пізнішою і відображає прагнення давніх майстрів зекономити метал лишивши широке лезо. Щодо леза сокир, то воно має пряму (скарб Паланочка, Балки, скарб Іваньки) або дещо вигнуту форму. В деяких випадках (Уствиця, Тернопільська обл., Черкаська обл. 1, 2, 4, 5, Харківська обл., Вінницька обл., Нові Петрівці) леза сокир мають невеликі загострення кутів, ніби були додатково проковані після відливки. Ливарні форми, у яку були відлиті більшість сокири, мали відкрите брюшко, про що свідчить наявність характерної виїмки на одній зі сторін сокир (рис. Самарські сокири 1: 6, 7, 9, 14, 15).

Метрично (рис. 40) сокири самарського типу можна поділити на три групи: довжиною від 9 до 11 см (4 екземпляри), від 12 до 14 см (6 екземплярів) та від 16 до 19 см (3 екземпляри). Щодо висоти та ширини сокир, то вони знаходяться в прямій залежності від довжини сокири: чим довша сокира, тим більшими будуть висота та ширина. Діаметр отвору для руків'я, натомість майже не змінюється і коливається в межах 2–3 см.

На особливу увагу заслуговує сокира самарського типу зі скарбу *Іваньки* (рис. 42). Відлита з чистої міді (аналіз 996 за (Klochko et al. 2020)), сокира слугує датуючим артефактом для всього скарбу, який включає також 5 бронзових мечів.

Осередком виробництва самарський сокир, вірогідно, є лісостепові райони Правобережної та Лівобережної України про що свідчать дві керамічні ливарні форми, знайдені в похованнях Маївка XII, 2/10 та Соколове 1/6 в Присамар'ї (Ковалева 1984, 36) (рис. 38:1–2), – найдавніших в Європі похованнях майстрів-ливарників. Така локалізація виробничого самарських сокир, найбільш імовірно, пов'язана із поширенням лісових ресурсів необхідних для переплавки мідної руди на метал та подальшого лиття з нього готових виробів. У якості сировини для виробництва самарських сокир давні майстри використовували місцеву криворізьку чисту мідь та сульфідні руди про що свідчать аналізи 1808 та 996 за (Klochko et al. 2020). Датування самарських сокир проблематичне. На сьогодні радіовуглецевим методом було продатовано лише два комплекси, які включали

згадані артефакти. Першим комплексом є поховання *Долинка* (Ivanova et al. 2014, 214). Враховуючи географічне розташування знахідки, – Крим – дату спорудження поховання, яка коливається в межах 3500-3300 BC cal, можна вважати *terminus post quem* для поширення самарських сокир в Україні. Спершу, технологія виробництва потрапила з Кавказу до Криму, а потім, – з Криму далі на північ до центральної України. Іншим природничо продатованим комплексом є поховання усатівської культури Олександрівка №35, яке було споруджено в межах 3640-3370 BC cal (Петренко and Кайзер, 2011, fig. 2).

За доби ранньої бронзи самарські сокири трансформувались в сокири типу *Баніабік* ямної культури.

7.3.4. Ножі, кинджали, та мечі

Категорія серезліївських ножів та кинджалів, знайдених на правобережній Україні, представлена шістьма екземплярами (рис. 41), два з яких (рис. 41:4, 6) були знайдені у випростаних похованнях групи I за класифікацією Ю. Рассамакіна, а решта є випадковими знахідками. Морфологічно всі ножі та кинджал є різними та належать до кількох типів. Два короткі ножі із виїмчастим кріпленням до руків'я довжиною 13 та 5 см, знайдені у Вінницькій та Кіровоградській областях, належать до варіанту *Іваньки* за типологією В. Клочка (Klochko et al. 2020, 15). До ножів типу *Бодроткерештур* належить екземпляр довжиною 8 см знайдений в похованні Олімпіадівка 79/1 (Тупчієнко та Собчук, 2012) (рис. 41:4). До клинків типу *Усатово* із заклепчастим кріплення до руків'я належить ніж довжиною 13 см, знайдений в Запорізькій області, та кинджал довжиною 26 см знайдений у Вінницькій області (Klochko et al. 2020, 14). Зразком черешкових ножів ямної культури є екземпляр знайдений в кургані №2, похованні №3 групи Богданівського кар'єру в Запорізькій області (Тесленко 2005, 1) (рис. 41:6). Остання знахідка є особливо цікавою, оскільки свідчить про доживання енеолітичної поховальної традиції групи I до початку – першої половини 3 тис BC та участь частини серезліївського населення у формуванні ямної культури.

Також, окрім перерахованих знахідок неподалік с. Іваньки Черкаської області було знайдено скарб мечів (рис. 42), який складався із п'яти лез довжиною 28, 34, 35, 38 та 41 см (Клочко et al. 2017, 23). Спосіб кріплення лез до руків'я – зажимний із нанесення виїмок. Про використання мечів не лише в церемоніях, а й в бою свідчать пошкодження у вигляді глибоких та дрібних насічок, помітні на трьох з п'яти лез.

Знайти аналогії описаним мечам в межах європейського континенту важко. Серед інших знахідок із Іваньківськими мечами за першість за довжиною може помагатись лише лезо довжиною 33 см італійської культури Рінальдоне (Rinaldone, синхронна культурі Ремедело, від якої знаходиться південніше) знайдене в провінції Верона (Villafranca Veronese, Prov. Verona). Щоправда, автори публікації інтерпретують веронську знахідку на підставі асиметричності розташування заклепок а також нерівномірності зношення лез як алебарду, а не меч (Horn et al. 2016, 2:В). Іншими, тепер близькосхідними, схожими до Іваньківських мечами є знахідки з «царської гробниці» могильника Арслан Тепе, що розташовується на сході Туреччини. Щоправда, морфологічно руків'я мечів з Арслан Тепе оформленні зовсім інакше, ніж у мечів зі скарбу Іваньки.

7.4. Висновки

Як свідчить наведений вище аналіз металургійні знання поширюються в центральній Україні вперше за часів Трипілля VI і пов'язані із пам'ятками сабатинівської групи в культурному шарі та на поверхні яких знайдено підвищену кількість металевих предметів у комплекті із металургійним та металообробним інструментом. У якості сировини металурги трипільської культури найбільш імовірно використовували місцеву самородну мідь чемерпільської ділянки. Найбільш типовими металевими виробами центральної України цього часу є дрібні предмети у вигляді шил та крючків, а також масивні предмети у вигляді сокир-тесел балканських типів Відра та Плочник. За часів Трипілля СII металургійне ремесло поширюється далі на схід – до Оріль-Самарського межиріччя, та далі на південь – на територію сучасного Криворіжжя.

Там на базі криворізьких покладів мідної руди формується *серезліївський осередок* давньої металургії характерними рисами якого є особливе багатство поховань на мідні прикраси, виробництво обушкових сокир самарського типу, а також поширення ножів, кинджалів та мечів усатівсько-середземноморського типу. Із трансформацією пізньотрипільської культури наприкінці 4 тис. ВС у нові культурні утворення доби ранньої бронзи металургійна діяльність на території південної України не згасає, а навпаки – продовжує розвиватись. Зокрема, безпосереднім продовженням серезліївських технологій є сокири типу Баніабік ямної культури (3200-2600 ВС) (Klochko et al. 2020, 60–62).

РОЗДІЛ VIII. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ЕНЕОЛІТУ-ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ

Оцінка демографічної ситуації є однією із фундаментальних проблем давньої історії України, оскільки її результати безпосередньо впливають на моделювання обсягів споживання, ступеню складності суспільства, напрямків міграцій тощо. Не викликає сумніву, що чисельніші суспільства потребуватимуть більше ресурсів, матимуть розгалуженішу обмінні мережі та соціальну структуру. Окрім цього, демографічне перенаселення за певних умов може стати вагомою мотивацією залишити багаті і плодючі землі, та рушити освоювати незаселені, хоча і не настільки привабливі території. Особливо оцінки демографічної ситуації важливі для реконструкції динаміки відносин між населенням трипільської культури та населенням степову зону України. На чиєму боці була демографічна перевага? Хто міг виставити чисельніше військо? Чи було «степового» населення достатньої, щоб витіснити «трипільців» з їхньої корінної території? Чия земля була менш заселеною?

На жаль, реконструкція чисельності – задача непроста і приречена на неточності, оскільки за відсутності прямих джерел, базується на свідченнях опосередкованих, кожне з яких зазнає різного впливу тафономії, має свій рівень візуальної помітності і часової роздільної здатності, свій потенціал до масштабування від локального до глобального тощо (Schmidt et al. 2021, 1). Так само складним є порівняння отриманих на основі різних свідчень результатів: у нашому випадку даних поселень трипільської культури та даних степових курганних могильників. До того ж, проблема демографії обох суспільств розроблена не рівномірно. В той час, як про чисельність та щільність населення трипільської культури написано достатньо хороших (Круц 1993) та сучасних статей (Diachenko 2012), (Harper 2013), (Harper 2019), (Harper et al. 2019), (Diachenko 2019) і навіть одна дисертація (Harper 2016), питання чисельності

степового населення майже не обговорювалось в науковій літературі (Гей 1990), (Пустовалов 1997), (Пустовалов 1999а).

Тим не менше, не зважаючи на всю складність реконструкції демографічної ситуації часів енеоліту–доби ранньої бронзи, спробувати охарактеризувати хоча б в загальних рисах структуру землекористування та чисельність населення – варто.

8.1 Чисельність та щільність населення часів енеоліту та доби ранньої бронзи степової зони України

Як було сказано раніше, наукових статей які б реконструювали чисельність населення України часів енеоліту–доби бронзи існує лише дві, – обидві написані С. Пустоваловим (Пустовалов 1997), (Пустовалов 1999а), та засновані на даних про кількість давніх курганів, позначених на топографічних картах; кількість курганів, засвідчених археологічними розвідками та кількість поховань різних археологічних культур, виявлених всередині курганів під час розкопок. Проаналізувавши топографічні карти чотирьох степових областей України, – Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, та АР Крим, складених в 1960х-1970х, дослідник нарахував 11900 курганів. Втім, як слушно зауважує автор, реальна кількість поховальних насипів, споруджених в давнину, має бути значно вищою, оскільки до 70-75% з них були зруйновані оранкою. Врахувавши цю поправку археолог оцінив загальну кількість колишніх існуючих курганів в межах 139 тис.

Щодо чисельності давнього населення, то за оцінками С. Пустовалова на території степових областей України за доби енеоліту одночасно проживало лише 1600-1900 осіб, а за часів ямної культури 28000. Загальна ж густина населення (рис. 44) за доби енеоліту варіюється від 0.01 до 0.03 осіб/1 км², а за часів ямної культури – від 0.02 до 0.38 осіб/1 км², в той час як найщільніше заселеними є райони Оріль-Самарського межиріччя та верхньої течії Південного Бугу, які межують із лісостеповою зоною, нижнього Подніпров'я, на території якого розташовують Дніпровські плавні, та передгірного Криму. Такі підрахунки

виглядають дещо заниженими, особливо ті, що вказують на безлюдність степу за доби енеоліту. Втім, інших, просторових досліджень, окрім короткого розділу в монографії Л. Черних і М. Дараган (Черных et al. 2014, 379–380) та статі М. Дараган (Дараган 2013) які б підтвердили або спростували оцінки Пустовалова, на жаль, немає. Аби перевірити достовірність запропонованої Пустоваловим моделі я вирішив здійснити власні обрахунки, звернувшись до інших даних, – триверстової карти «*Корпусу військових топографів*» 1853 р. та вужчої території, – околиць м. Кривий Ріг Дніпропетровської області.

8.2 Чисельність та щільність населення часів енеоліту та доби ранньої бронзи на Криворіжжі

Головною перешкодою, що стоїть перед сучасним дослідником палеодемографії часів енеоліту – бронзової доби є нестача надійних даних про кількість давніх поховальних насипів. Сучасні спостереження за географічним простором, на жаль, нерелевантні, оскільки за останні 120 років під впливом механізованого сільського господарства а також цивільного та індустріального будівництва історичний ландшафт суттєво змінився. Багато археологічних пам'яток, включаючи кургани були затоплені водосховищами або зруйновані. Аби сформувані достовірніше уявлення про кількість та особливості розташування могильних пагорбів я вирішив звернутись до мапи, складеної до початку активного економічного освоєння українського степу – триверстової карти «*Корпусу військових топографів*» 1853 р. відомої також під назвою «*карта Шуберта*». У якості території для аналізу я обрав Криворіжжя – один із найкраще археологічно досліджених та опублікованих (Мельник et al. 2012) мікрорегіонів України.

Уважно обстеживши лист 12 ряду XXVII карти я зміг нарахувати 1255 позначених курганів. Загальна площа обстеженої території складає 5970 км², а щільність розташування курганів – 0.21 курган/км² (рис. 45). Такий результат суттєво відрізняється від результату отриманого Л. Черних та М. Дараган, за чийми підрахунками щільність розташування курганів в межиріччі Базавлуку,

Чортомлика та Солоної складає близько 1.76 кургани/ км² (Черных et al. 2014, 380). Водночас, варто зазначити що така відмінність є очікуваною, – територія дніпровських плавнів дійсно багатша на природні ресурси і, відповідно, привабливіша для проживання.

Щодо просторового розташування курганів Криворіжжя то можна помітити тяжіння давніх насипів до долин рік другого порядку: Інгульця, Саксагані, Кам'янки та Базавлука. За моїми підрахунками в межах 5 кілометрової буферної зони (рис. 46:1, 47:1), окресленої вздовж Інгульця, розташовуються 163 кургани; вздовж Саксагані – 233 кургани; вздовж Кам'янки – 166 курганів; вздовж Базавлука – 231 курган. В межах 10 кілометрової буферної зони (рис. 46:1, 47:2), окресленої вздовж Інгульця, розташовуються 233 кургани; вздовж Саксагані – 366 курганів; вздовж Кам'янки – 279 кургани; вздовж Базавлука – 342 кургани. Таким чином, в межах 5 кілометрової буферної зони окресленої вздовж рік другого порядку розташовується 63% курганів, а в межах 10 кілометрової зони – 97% курганів.

Також, аби краще зрозуміти особливості розподілу курганів місцевістю, я поділив досліджуваний мікрорегіон на 495 шестикутники площею 12.88 км² кожен та порахував щільність розташування курганів в межах одного шестикутника (рис. 46:2). Як з'ясувалось, кількість курганів на 1 шестикутник має суттєві коливання та змінюється від 0 до 15, в той час як більшість території Криворіжжя або не вкрита курганами, або містить незначну їх кількість (Рис. 47:3). Зокрема, згідно моїх підрахунків 28% відсотків шестикутників не містять жодного кургану, 32% шестикутників містять 1–2 кургани, 20% шестикутників містять 3–4 кургани і лише решта, – 20% шестикутників 5 і більше курганів. В перерахунку на км² щільність розташування давніх могильних насипів на 80% території Криворіжжя коливається від 0.07 кургана/км² до 0.31 кургана/км², в той час як на 20% території коливається від 0.38 кургана/км² до 1.16 кургана/км².

Аби зрозуміти наскільки добре Криворіжжя досліджене археологічними роботами я вирішив порівняти кількість розкопаних курганів із кількістю

картографованих. В результаті з'ясувалось що станом на 2012 р. 51% курганів що розташовувались в межах м. Кривий Ріг та його найближчих околиць були розкопані. Зокрема, за підрахунками О. Мельника та І. Стеблини на сьогодні відомо про розкопки близько 130 курганів (Мельник et al. 2012, 4), в той час за моїми підрахунками на карті цієї ж території позначено 256 курганів. Серед досліджених курганів 35 було споруджено в скіфський час, а решта – 95 курганів, за часів енеоліту та доби бронзи. Таке співвідношення, – 1:2.7, курганів часів енеоліту–доби бронзи суттєво відрізняється від даних межиріччя Базавлука, Солоної та Чортomla де співвідношення між курганами відповідних епох складає 1:0.6. Перевага скіфських курганів над курганами попередніх епох на Нижньому Дніпрі пояснює підвищену щільність населення ямної культури в цьому регіону, обраховану С. Пустоваловим (Пустовалов 1999а, 2). Судячи з описаної дослідником методики, С. Пустовалов не розділяв кургани за часом і, відповідно, помножив суму скіфських та доби бронзи курганів на середню кількість поховань ямної культури, виявлену в курганах, що зробило розрахунки хибними.

Щодо середньої кількості поховань часів енеоліту та доби ранньої бронзи Криворіжжя, то за моїми підрахунками на 1 курган припадає близько 0.5 енеолітичних поховань та 4.1 поховань ямної культури. Окрему групу складають поховання, чію культурну атрибуцію через поганий стан збереження скелету небіжчика, визначити не вдалось. Таких поховань на Криворіжжі трапляється близько 0.5 на 1 курган. Якщо прийняти до уваги той факт, що для пізньотрипільської культури Гордінешти звичай грабувати та руйнувати курганні поховання є культурною традицією (Ларина 2003, 66), то можна припустити що і на Криворіжжі погано збережені могили насправді є свідомо зруйнованими похованнями доби енеоліту. За умови достовірності такого припущення середня кількість поховань доби енеоліту на 1 курган сягатиме 1 поховання.

Щодо орієнтовної загальної кількості поховань часів енеоліту та ямної культури то її можна обрахувати помноживши орієнтовну кількість курганів часів енеоліту–доби ранньої бронзи (73% від 1255 курганів) на середню кількість

поховань на 1 курган. Відповідно, кількість енеолітичних поховань споруджених під або в курганних насипах Криворіжжя оцінюється в межах 451-916 поховань, а кількість поховань ямної культури – близько 3728 поховань.

Обрахунок давньої чисельності населення, натомість, є більш складною науковою проблемою. По-перше, нам не відомо наскільки повно дані курганних могильників репрезентують давнє населення. Не викликає сумніву, що в силу значної трудомісткості курганний поховальний обряд є явищем елітарним і застосовувався для вшанування лише вузького прошарку давніх людей. По-друге, ми не знаємо точно як довго функціонували давні курганні могильники. Датування енеолітичних поховань в межах 3500-3000 cal. BC та поховань ямної культури в межах 3000-2500 cal. BC є зашироким і пов'язане із точністю результатів радіовуглецевого датування до ± 100 років. Щоб дещо нівелювати нестачу інформації я пропоную підрахувати чисельність населення за декількома сценаріями:

1. Оптимістичний. В давніх курганах поховано лише 10% від загальної кількості населення. Всі поховання було споруджено приблизно одночасно.

2. Найбільш реалістичний 1. В давніх курганах поховано лише 10% від загальної кількості населення. Поховання споруджені впродовж 500 років. Середня тривалість життя складає 30 років. Формула для обрахунку, запропонована С. Пустоваловим: *загальна кількість похованих * середній вік / час існування культури.*

3. Найбільш реалістичний 2. Кожен з членів давнього суспільства був гідний поховання в кургані. Поховання споруджені одночасно.

4. Песимістичний. Кожен з членів давнього суспільства був гідний поховання в кургані. Поховання споруджені впродовж 500 років. Середня тривалість життя складає 30 років.

	Енеоліт, кількість осіб	Ямна культура, кількість осіб
--	------------------------------------	--

Оптимістичний сценарій	4510-9160	37280
Найбільш реалістичний 1	271-557	2237
Найбільш реалістичний 2	451-916	3728
Песимістичний сценарій	27-55	223

Таким чином, найбільш реалістичною оцінкою чисельності населення Криворіжжя за часів енеоліту та ямної культури є 451–557 та 2237–3728 чоловік відповідно. Густина населення в свою чергу складає близько 0.08–0.09 та 0.37–0.62 особи на 1 км². Такий результат є значно вищим за отриманий С. Пустоваловим згідно чііх підрахунків густина населення на Криворіжжі за часів енеоліту складала 0.01 особу на км² та 0.12 особи на 1 км² за часі ямної культури.

8.3 Чисельність та щільність населення трипільської культури

На відмінну від курганної археології, для трипільських студій питання чисельності населення є добре дослідженою науковою проблемою в межах якої демографічні розрахунки виконані як на макро- так і на мікрорівнях.

На міжрегіональному рівні С. Круц оцінив загальну чисельність населення раннього періоду трипільської культури в межах 30 тис. осіб при загальній площі ареалу культури в 70 тис. км²; на середньому – 410 тис. осіб при загальній площі ареалу в 110 тис. км²; на початку пізнього (СІ) – 330 тис. осіб при такій же площі ареалу; на пізньому етапі (СІІ) – 100-120 тис. осіб при такій же площі ареалу. Щодо щільності населення, то на середньому етапі розвитку трипільської культури цей показник складав близько 2.5 осіб/1 км² на території Північної Молдови та 5 осіб/км² на території Буго-Дніпровського межиріччя та Середнього Подніпров'я. На початку пізнього етапу (СІ) щільність населення скорочується до 1.2–1 особи/км² в Північній Молдові, але залишається сталою на території

Буго-Дніпровського межиріччя, в той час як середній показник для трипільської культури складає 3 особи/км². На етапі СІ середня щільність населення трипільської культури скорочується ще більше і складає 1.2–1 особу/км² (Круц 1993, 33).

У порівнянні із ареалом інших землеробських культур доби енеоліту Європи, Буго-Дніпровський ареал трипільської культури є одним із найбільш густозаселених. Зокрема, в південно-східній Європі в період між 5000 і 3000 рр. ВС щільність населення коливалась від 1.25 до 0.5 осіб/км², а в центральній Європі та Скандинавії від 1.5 до 2.5 осіб/км². Водночас, висока щільність заселення ареалу трипільської культури є в рази меншою, ніж щільність заселення ареалу землеробських культур Близького Сходу, де цей показник зріс з 5.5 осіб/км² в 6500 р. ВС, до 37.5 осіб/км² в 3000 р. ВС (Müller et al. 2019).

На рівні окремих пам'яток чисельність населення підрахована як для житлових пам'яток, так і для деяких могильників, в той час як найбільш дискусійним залишається питання кількості мешканців мега-поселень. Зокрема, як показав огляд історіографії виконаний Р. Ольрау, за останні 50 років чисельність населення Майданецького оцінювали щонайменше десять разів, а отримана оцінка варіюється від 6000 до 46000 осіб (Ohlrau 2020, 37). Максимальні цифри, на думку дослідника є суттєвим перебільшенням, оскільки не враховують різночасовості будівель поселення, а також їхнього розподілу на житлові та господарські. Найбільш вірогідною максимальною кількістю мешканців Майданецького Р. Ольрау вважає 6190 осіб (Ohlrau 2020, 38). Щодо інших трипільських поселень, то найбільшими з них є Небелівка (етап ВІІ-СІ) із чисельністю населення в межах 6420–8560 осіб, Томашівка (етап СІ) із чисельністю населення близько 5955 осіб, Доброводи (етап СІ) із чисельністю населення близько 6920 осіб, Тальянки (етап СІ) із чисельністю населення близько 11000 осіб, Федорівка із чисельністю населення близько 6810 осіб, Чичиркозівка із чисельністю населення близько 8340 осіб та Васильків із чисельністю населення близько 5735 осіб. (Ohlrau et al. 2016, 5). Рушійною силою,

яка забезпечила таке високе зростання кількості мешканців трипільських мега-поселень, дослідник вважає не стільки природній приріст, як інтеграцію в межах одного суспільства мешканців декількох колишніх незалежних селищ (Ohlrau 2020, 236).

Щодо поховальних пам'яток, то репрезентативні дані про кількість населення надають лише могильники софіївської культури та могильник Вихватинці. Серед перших, найбільш чисельними є могильник Червоний Хутір, який нараховує 39 поховань, Софіївський могильник, який нараховує 30 поховань, та Чернин, який нараховує 16 поховань (Videiko et al. 1995, 254). Вихватинський могильник, натомість, є дещо чисельнішим та нараховує 63 поховання з яких 36 належали дітям молодше 14 років, та 21 – дорослим віком від 14 до 65 років (Дергачев 1978, 25). Таким чином, на одному пізньотрипільському могильнику поховано стільки ж людей, як і в 40-60 курганах.

8.4 Висновок. Порівняння чисельності населення трипільської культури та степового населення в другій половині 4 – на початку 3 тис. ВС.

Як слідує із наведених вище даних трипільське землеробське населення було значно чисельнішим, ніж синхронне населення степової зони України. Зокрема, лише на одному мега-поселенні Майданецьке площею 3.2 км² проживало стільки ж людей (6190 осіб), як і в криворізькому мікрорегіоні площею 5970 км² за найбільш оптимістичних оцінок (4510-9160 осіб). Густина населення ареалу трипільської культури, натомість, перевищує густину населення степової зони України майже в 100 разів. Не викликає сумніву, що такий розрив є наслідком неточності обрахунків. Втім, навіть якщо врахувати, що густина трипільського населення перебільшена, а «степового» – применшена, ліквідувати розрив повністю неможливо.

Чи було раннього «степового» населення достатньо, щоб інфільтруватись в середовище землеробських культур Старої Європи та вплинути на них, – навчити шнуровій техніці декорування посуду та будівництву курганів, та змінити їхній

генетичний вигляд як про це пишуть в сучасних дослідженнях палеоДНК (Allentoft *et al.*, 2015), (Haak *et al.*, 2015), (Juras *et al.*, 2018), (Scorrano *et al.*, 2021)? Навряд. Більш логічною виглядає модель згідно якої з середини 4 тис. ВС утворені шляхом інтеграції трипільські мега-суспільства розпадаються назад на дрібніші колективи, які рушають колонізувати нові землі – лісову та степову природні зони, трансформуючись у «шнурові» та «давньоямні» культури. Саме цей процес пояснює, з однієї сторони, скорочення трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя із 130 до 30-35 тис. осіб (Круц 1993, 33) при переході від етапу СІ до СІІ, а з іншої – зростання в 4-8 разів кількості поховань в курганах при переході від доби пізнього енеоліту до ранньої бронзової доби. Додатковим свідчення міграції частини трипільського населення в степ є описані в попередньому розділі зразки трипільської кераміки, а також один з результатів палеогенетичного аналізу (I1917) згідно якого в ДНК одного носія ямної культури, похованого на нижньому Дніпрі, присутня домішка геному північно-західного-анатолійсько-неолітичного походження (Mathieson *et al.*, 2018).

ВИСНОВКИ

Таким чином, накопичених наразі археологічних матеріалів достатньо щоб впевнено говорити про існування у буго-дніпровському межиріччі у другій половині 4 тис. ВС особливого варіанту пізньотрипільської культури близького усатівському. Спільними рисами є наявність кромлехів, застосування відбитків шнура для декорування поверхні посуду, схематизована антропоморфна пластика, спільні типи зброї – обушкові сокири самарського типу та кинджали усатівсько-софіївського типу, поховальний обряд у вигляді груп II, III-A, III-C та повної кремації на стороні, монументальна кам'яна архітектура на поселеннях – Усатово, Маяки та Михайлівка II. Водночас, не зважаючи на значну схожість із усатівською культурою, пам'яткам буго-дніпровського межиріччя властива певна самобутність. Наприклад, антропоморфна пластика, хоча і наслідує усатівський тренд до максимальної схематизації людської фігури, іконографічно кардинально відрізняється від усатівських статуєток. Шнурові орнаменти також різні. Кромлехи хоча і відомі, але зустрічаються рідше. Таким, аби розрізнити між собою класичні усатівські пам'ятки, та їхній видозмінений східний варіант, я пропоную використувати термін **«серезліївська культура»** або **«серезліївська локальна група»** на позначення пізньонеолітичних пам'яток буго-дніпровського межиріччя другої половина 4 тис. ВС.

Сформувались пам'ятки серезліївської культури в результаті переселення частини пізньотрипільського населення в степ, про свідчать не лише археологічні матеріали, а також поки що єдиний аналіз давньої ДНК (аналіз аналізу I1917) (Mathieson et al. 2018) яка містить неолітично-анатолійську домішку та дані моделювання палеодемографічної ситуації, згідно яких в лісостеповій зоні в другій половині 4 тис. ВС спостерігається скорочення чисельності населення, в той час як в степу навпаки – чисельність населення зростає.

Щодо впливу майкопської культури на формування пам'яток серезліївської культури, то його масштаби слід визнати переоціненими. Із шести посудин які

було прийнято вважати майкопськими імпортами або наслідуваннями насправді із культурами давнього Кавказу можна пов'язати лише одну з поховання Дубова могила 15. Можливо, ця посудина репрезентує переселення окремих громад давніх металургів, які принесли з собою технологію виробництва обушкових сокир самарського типу, яка швидко набрала популярності і набула поширення не лише в Подніпров'ї, але й далі на захід – в північно-західному Причорномор'ї та Центральній Європі.

Історична роль населення серезліївського та інших варіантів трипільської культури полягає в тому, що воно стало підґрунтям для формування населення ямної культури регіону 3 тис. ВС (рис. 48). Зокрема, трипільські пливи можна поміти в кераміці, металургії, кременеобробці та поховальному обряді. Серед успадкованих ямною культурою пізньотрипільських рис слід загадати традицію прикрашати кухонний посуд відбитками шнура та виробництво сокир типу Самара-Баніябик. Пережитком софіївської та городської керамічних традицій можна вважати два горщики із вушками-ріжками з поховань *Північний ГЗК, Першотравневий кар'єр 1/21* та *Бугське 6/3*. Окрім цього, трипільську кухонну кераміку за своєю формою нагадує горщик з поховання *Олександрівка 1/5* (Евдокимов et al. 2018, 67). Трипільське походження, вірогідно, мають «ямні» чаші-курильниці на ніжках, знахідок з поховань яких нині відомо 18 шт. (Kaiser 2013, 145) Зафіксовані вперше в середньому шарі (Коробкова et al. 2005, 64) Михайлівського поселення, фрагменти курильниць також присутні у кількості 40 шт. серед матеріалів верхнього – «ямного», шару поселення (Коробкова et al. 2005, 73). В той час як німецька дослідниця Ельке Кайзер безпідставно вважає, що курильниці ямної культури походять від чаш на ніжках культури Вучедол (Kaiser 2013, 150), я хочу звернути увагу на присутність чаш серед пізньотрипільських матеріалів поселення Цвиклівці (Мовша 1970).

Продовження трипільської зброярської традиції є використання населенням ямної культури крем'яних стріл підтрикутного обрису. Для трипільської культури виробу подібної форми є типовими та зустрічаються в

культурному шарі поселень Небелівка, Ворошилівка, Яблоана XV, Пекарі II та Майданецьке (Кіосак 2015, 67), серед інвентарю могильників Софіївської культури (Klochko & Koško 1995) тощо. Серед пам'яток ямної культури подібні стріли зустрічаються в похованнях *Валяво 3/1, родіонівка 7/2, ПнГЗК 2/1, Рибасово-2 7/2, Широке 3/7* (Мельник et al. 2013, 55), *Новопетрівка курганна група I, поховання 1/7* (Шапошникова et al. 1986, 87) тощо.

Окрім цього, спільним як для пізньотрипільської, так і для ямної культур є розробка родовищ міднорудної сировини на Криворіжжі та в Подністров'ї на що вказують аналізи складу металу, з якого вилиті вироби обох культур. Сталим залишається зв'язок ямної культури із культурами балканського кола, що особливо яскраво прослідковується на прикладі кераміки з поховань Софіївка 10/1, Ремонтирська могила 7, Новоукраїнка та кургану Білозерка (рис. 2). Окремо варто наголосити, що типово «ямна» поховальна поза – на спині із зігнутими в колінах та піднятими ногами формується саме за часів середньотрипільської культури. Ба більше, саме ця поза часто асоціюється із трипільською керамікою. Зокрема, із 10 поховань групи II, які супроводжувались посудом, 6 містили трипільську кераміку, 1 – кавказьку, та 3 – рогачицьку. За словами С. Іванової подібна ситуація спостерігається і на інших, ніж буго-дніпровське межиріччя, територіях. Таким чином, якщо «зникнення» трипільської культури можна описати як поступове витіснення столового розписного посуду посудом кухонним, то генезу ямної культури на початку 3 тис. ВС можна описати так само – як процес заміни в поховальному обряді «імпортною» столовою трипільською керамікою на місцеву кухонну, (а часами і погано випалену ритуальну), виготовлену за іншою, ніж в другій половині 4 тис ВС, технологією із додаванням піску до керамічного тіста замість товченої раковини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Allentoft, M.E. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522(7555): p.167–172.
2. Anon. 1886. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. Одесса: Типография А.Шульца.
3. Anon. 1990. *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit : Ergebnisse eines Kolloquiums [vom 16.-19.10.1985 in Mainz]*. Bonn: Habelt.
4. Anthony, D.W. 2010. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press. Available at: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/j.ctt7sjpn> [Accessed May 15, 2023].
5. Bardetskyi, A., Verteletskyi, D., Potiekhina, I., & Slobodian, T. 2019. Cremated Burial at the Trypillia Culture Fortified Settlement Myrohoshcha 15. *Archaeology* 3: p.5–18.
6. Berezanskaja, S.S., & Kločko, V.I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka (ein bronzezeitliches Kurgan-Gräberfeld am Südlichen Bug)*. Randen: Randen/Westf.: Leidorf.
7. Berezovsky, A., Pieczonka, J., & Piestrzynski, A. 2021. Silver-gold and polymetallic mineralization in the banded iron formations deposit in Kryvyi Rih, Ukraine. *Precambrian Research* 363: p.106326.
8. Bochkovskyi, S.O. 2020. Analysis of archaeological material of burial mounds of pit culture on the right bank of the Ukrainian forest steppe. *Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University, series Historical Sciences* (4): p.226–230.

9. Budziszewski, J. 1995. Flint materials from cemeteries of the Sofievka type. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.148–189.
10. Burdo, N.B., Kotova, N.S., & Videiko, M.Y. 2010. Technological study of ‘cord’ impressions on Middle and late Eneolithic pottery in Ukraine. *Baltic-Pontic Studies* 15: p.122–134.
11. Černych, E.N. 1991. Frühestes Kupfer in der Steppen- und Waldsteppenkulturen Osteuropas. In *Die Kupferzeit als historische Epoche*, 581–592. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH
12. Chapman, J. et al. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology* 17(3): p.369–406.
13. Chase-Dunn, C., & Hall, T.D. eds. 2019. *Core/Periphery Relations in Precapitalist Worlds* 1st ed. Routledge. Available at: <https://www.taylorfrancis.com/books/9780429694400> [Accessed November 22, 2022].
14. Chernykh, E. 1992. *Ancient metallurgy of USSR. The early metal age*. Cambridge University Press.
15. Chernykh, E.N. 2008. Formation of the Eurasian “steppe belt” of stockbreeding cultures: viewed through the prism of archaeometallurgy and radiocarbon dating. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 35(3): p.36–53.
16. Chernykh, E.N. 2014. Metallurgical Provinces of Eurasia in the Early Metal Age: Problems of Interrelation. *ISIJ International* 54(5): p.1002–1009.
17. Daszkiewicz, M., & Raabe, J. 1995. Technology of the Sofievka Type Pottery. Preliminary Report on Physico-Chemical Examinations. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.214–277.

18. Dergaciou, V. 2021. *Late Tripolye and Maykop*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
19. Diachenko, A. 2012. Settlement system of West Tripolye culture in the South Bug and Dnieper interfluvium: Formation problems. In F. Menotti & A. G. Korvin-Piotrovskiy (eds) *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, development and decline*, 116–138. Oxbow Books Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.2307/j.ctvh1dvmn> [Accessed September 9, 2022].
20. Diachenko, A. 2019. The Late Tripolye: Spatio-demographic frames for culture change. In A. Diachenko, M. Rybicka, D. Król, & G. Sîrbu (eds) *Between the East and the West. Dynamics of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th Millennium BC (Preliminary Study)*, 231–242. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
21. Dolukhanov, P.M. 1993. Archaeology in the ex-USSR: post-perestroika problems. *Antiquity* 67(254): p.150–156.
22. Fabritsius, I.V. 1929. Tzareva mogila. *Eurosia Septentrionalis antiqua* (4): p.126–134.
23. Friedman, J., & Rowlands, M.J. 1978. Notes Towards an Epigenetic Model of the Evolution of 'Civilisation'. In M. J. Rowlands & J. Friedman (eds) *The Evolution of Social Systems*, xiv, 562. London: Duckworth
24. Frînculeasa, A. 2020. Cultura Cernavodă II la Dunărea Inferioară. Relevanța cronologiei și a înmormântărilor tumulare. *Studii de Preistorie* (17): p.135–193.
25. Gaydarska, B. ed. 2020. *Early Urbanism in Europe: The Trypillia Megaliths of the Ukrainian Forest-Steppe*. De Gruyter. Available at: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110664959/html> [Accessed January 3, 2023].

26. Gimbutas, M. 1956. *The prehistory of Eastern Europe. Mesolithic, neolithic and copper age cultures in Russia and the Baltic area*. Cambridge: Peabody Museum.
27. Gimbutas, M. 1977. The first wave of Eurasian pastoralists into Copper Age Europe. *Journal (The) of Indo-European Studies Washington, DC* 5(4): p.277–338.
28. Gimbutas, M. 1991. *The civilization of the goddess: The World of Old Europe* J. Marler (ed). San Francisco: Harper Colins.
29. Gimbutas, M. 1993. The Indo-Europeanization of Europe: the intrusion of steppe pastoralists from south Russia and the transformation of Old Europe. *Word* 44(2).
30. Haak, W. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature* 522(7555): p.207–211.
31. Harding, A. 2013. World Systems, Cores, and Peripheries in Prehistoric Europe. *European Journal of Archaeology* 16(3): p.378–400.
32. Harper, T. 2021. The absolute chronology of Tripolye settlements in the Southern Bug-Dnieper and Middle Dnieper regions, ca. 4200–2950 cal BC. In 58–78.
33. Harper, T.K. 2013. The effect of climatic variability on population dynamics of the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the rise of the Western Tripolye giant-settlements. *Chronika* 3: p.28–46.
34. Harper, T.K. 2016. *Climate, migration, and false cities on the Old European periphery: a spatial-demographic approach to understanding the Tripolye giant-settlements*. State University of New York at Buffalo.
35. Harper, T.K. 2019. Demography and climate in Late Eneolithic Ukraine, Moldova, and Romania: Multiproxy evidence and pollen-based regional corroboration. *Journal of Archaeological Science: Reports* 23: p.973–982.

36. Harper, T.K., & Diachenko, A. 2016. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne* (68): p.81–105.
37. Harper, T.K., Diachenko, A., Rassamakin, Y.Y., & Kennett, D.J. 2019. Ecological dimensions of population dynamics and subsistence in Neolithic Eastern Europe. *Journal of Anthropological Archaeology* 53: p.92–101.
38. Horn, C., & Schenck, T. 2016. Zum Ursprung der Stabdolche und stabdolchartiger Waffen in Europa. *Praehistorische Zeitschrift* 91(1): p.16–41.
39. Hrdlicka, A. 1916. Brief Notes on Recent Anthropological Explorations under the Auspices of the Smithsonian Institution and the U. S. National Museum. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 2(1): p.32–37.
40. Ivanov, M. 2021. The proliferation of cord ornamentation during the Eneolithic and the Bronze Age. In *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021*, 8–12. Київ: Національний університет ‘Києво-Могилянська академія’
41. Ivanov, M., & Tupciyenko, M. 2022. Cultural Interactions Between the Societies of the ‘Old Europe’ and the Steppe ‘Kurgan People’ During the Last Quarter of the 4th Millennium BC: Case Study of Serezlievka Local Group. *Archaeologia Lituana* 23: p.107–119.
42. Ivanova, M., & Rassmann, K. 2014. Das spätchalkolithische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens* 20: p.207–128.
43. Ivanova, S. 2013. Connections Between the Budzhak Culture and Central European Groups of the Corded Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies* (18): p.86–120.

44. Juras, A. et al. 2018. Mitochondrial genomes reveal an east to west cline of steppe ancestry in Corded Ware populations. *Scientific Reports* 8(1): p.11603.
45. Kadrow, S. 1995. Absolute Chronology of the Sofievka Type in the Light of „Wiggle Matching” Analysis. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.141–147.
46. Kadrow, S., Koško, A., & Videiko, M.Y. 1995. Pottery Stylistics of the Sofievka Type, Genetic-Cultural Qualification. *Baltic-Pontic Studies* 3: p.200–213.
47. Kaiser, E. 2013. Import, imitation and interaction. A critical review of the chronology and significance of cross footed bowls of the 3rd millennium BC in southeastern and eastern Europe. In G. K. and V. S. Volker Heyd (ed) *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change at the Beginning of the Third Millennium BC*, 139–152. Budapest
48. Kiamil, T. 1980. The Yortan culture within the early Bronze Age of Western Anatolia.
49. Kiosak, D., & Lobanova, M. 2021. On the chronology of the Sabatynivka group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex (Central Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne* 73(2): p.25–46.
50. Klochko, V. et al. 2015. Tripolye (Gordinești group), Yanmaya and Catacomb culture cemeteries, Prydnistryanske, Site 1, Yampil region, Vinnitsa oblast: an archeometric and chronometric description and a taxonomic and topogenetic discussion. *Baltic-Pontic Studies* 20: p.183–225.
51. Klochko, V., Hoshko, T., Kozymenko, A., & Klochko, D. 2020. *The Era of Early Metals in Ukraine (History of Metallurgy and Cultural Genesis)*. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy.
52. Klochko, V.I. 1993. *Weapons of the Tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th - 10th Centuries B.C.* A. Koško (ed). Poznan.

53. Klochko, V.I. 1995. Copper Objects and Questions of 'Sofievka Metallurgy'. *Baltic-Pontic Studies* 3: p.235–242.
54. Klochko, V.I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 BC*. Poznan.
55. Klochko, V.I., & Koško, A. 1995. Weapons from Sofievka Type Cemeteries. *Baltic-Pontic Studies* 3: p.228–234.
56. Klochko, V.I., & Koško, A. 2013. The Baltic Drainage Basin in the Reconstruction of The Mental Map of Central Europe Held in Common by Northern-Pontic Early-Bronze Civilization Communities - 3200-1600 BC. *Baltic-Pontic Studies* (13): p.9–20.
57. Klochko, V.I., Koško, A., & Szmyt, M. 1999. Comparative Chronology of the Prehistory of the Area between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. *Baltic-Pontic Studies* (7): p.264–282.
58. Klochko, V. I. & Kruts, V. A. 1999. Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture "Giant Settlement" near Talyanky. *Baltic-Pontic Studies* (7): p. 72–79.
59. Klochko, V.I., Koško, A., & Szmyt, M. 2003. Comparative Chronology of the Prehistory of the Area between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. *Baltic-Pontic Studies* (12): p.396–414.
60. Klochko, V.I., & Stolpiak, B. 1995. Glass Beads from Sofievka Cemetery. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.243–246.
61. Klochko, V. I. & Kruts, V. A. 1999. Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture "Giant Settlement" near Talyanky. *Baltic-Pontic Studies* (7): p. 72–79.

- 62.Kohl, P.L. et al. 1978. The Balance of Trade in Southwestern Asia in the Mid-Third Millennium B.C. [and Comments and Reply]. *Current Anthropology* 19(3): p.463–492.
- 63.Koško, A. 1993. Editor's foreword. In *Weapons of the Tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th - 10th Centuries B.C.* Baltic-Pontic Studies, Poznan
- 64.Koško, A. ed. 1995. *Cemeteries of the Sofievka Type: 2950-2750 BC*. Poznan.
- 65.Koško, A., & Szmyt, M. eds. 2010. 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th mill. BC. Poznań.
- 66.Kotova, N., & Spitsyna, L. 2010. Ceramics in the burial rites of the Neolithic-Early Bronze Age in the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica* 37: p.179–184.
- 67.Kotova, N.S. 2010. The First 'Corded' Ceramics Ornamentation of Eneolithic Steppe and Neolithic Forest-Steppe Cultures. *Baltic-Pontic Studies* (15): p.75–109.
- 68.Kovalyukh, N., Videiko, M.Y., & Skripkin, V. 1995. Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and isotopic one. *Baltic-Pontic Studies* 3: p.135–140.
- 69.Kuna, M. 1981. Zur neolithischen und aeneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens. *Godišnjak Sarajevo* 19: p.13–81.
- 70.Levițki, O., Sîrbu, G., & Bajureanu, I. 2016. Microzona Trinca în contextul eneoliticului est-carpatic. В: С. Церна & Б. Говедарица (ред) *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры.*, 255–271. Кишинев: Университет Высшая антропологическая школа

- 71.Mace, J. 1993. Union for the Liberation of Ukraine (SVU) D. Struk (ed). *Encyclopedia of Ukraine* 5.
- 72.Manzura, I., & Govedarica, B. 2015. The Copper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine). In S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, & A. Reingruber (eds) *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BC*, 437–456. Bonn: R. Habelt
- 73.Mathieson, I. et al. 2018. The genomic history of southeastern Europe. *Nature* 555(7695): p.197–203.
- 74.Matuschik, I. 1998. Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropas. In M. Mainberger (ed) *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried*, 207–261. Staufen im Breisgau
- 75.Mileto, S. 2018. *Simona Mileto, Diet and subsistence practices in the Dnieper area of the North-Pontic region (4th - 3rd millennium BC)*. Berlin: Freie Universität Berlin.
- 76.Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Y., & Evershed, R.P. 2017. New insights into the subsistence economy of the Eneolithic Dereivka culture of the Ukrainian North-Pontic region through lipid residues analysis of pottery vessels. *Journal of Archaeological Science: Reports* 13: p.67–74.
- 77.Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Y., Whelton, H.L., & Evershed, R.P. 2017. Differing modes of animal exploitation in North-Pontic Eneolithic and Bronze Age Societies. *STAR: Science \& Technology of Archaeological Research* 3: p.112–125.

- 78.Movsha, T.G. 2000. The Tripolye-Cucuteni and the Lengyel-Polgar Cultures. *Baltic-Pontic Studies* (9): p.133–167.
- 79.Müller, J. 2012. Aspenstedt-Großer Berg: Ein spätneolithisches Grab mit kupfernem Nietdolch – Hinweis auf eine „verpasste“ Innovation. *Praehistorische Zeitschrift* 87(1). Available at: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/pz-2012-0003/html>.
- 80.Müller, J., & Diachenko, A. 2019. Tracing long-term demographic changes: The issue of spatial scales. *PloS one* 14(1): p.e0208739.
- 81.Nikolova, A., & Kaiser, E. 2009. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua* 15: p.205–236.
- 82.Ohler, R. 2020. *Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillia megasite in Central Ukraine*. Leiden: Sidestone Press.
- 83.Ohler, R., Dal Corso, M., Kirleis, W., & Müller, J. 2016. Living on the Edge? Carrying Capacities of Trypillian Settlements in the Buh-Dnipro Interfluvium. In *Trypillia Megasites and European Prehistory 4100–3400 BCE*, 207–220. Abingdon: Routledge
- 84.Otroshchenko, V. 2022. Ukrainian Archaeologists-Nonconformists of the Totalitarian Era. *Arheologia* (3): p.131–146.
- 85.Otroshchenko, V.V. 2009. The Bronze Age Communication Route System in the Northern Pontic Area. *Baltic-Pontic Studies* (14): p.462–474.
- 86.Petrenko, V., & Bejlekchy, V. 2000. Alexandrovka barrow. The burial site of the Usatovo culture elite. In *Funeral practices as forms of cultural identity (bronze and iron ages)*, 259–260. Tulcea

87. Petrougne, V.F. 1995. Petrographical-Lithological Characteristics of Stone Materials from Late-Tripolye Cemeteries of the Sofievka Type. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.190–199.
88. Pietrzak, S. 2012. *Wood Tar in the Dnieper and Elbe Communities: VI – II Millenium BC* A. Koško (ed). Poznan.
89. Rassamakin, J.Ja. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit : Gräber aus der Mitte des 5. jts. bis Ende des 4. jts. v. Chr.
90. Rassamakin, Y. 1996. On Early Elements of the Globular Amphora Culture and other Central European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region. *Baltic-Pontic Studies* (4): p.112–132.
91. Rassamakin, Y.Y. 1996. On early elements of the Globular Amphora culture and other Central European cultures in the late eneolithic of the Northern Black Sea region. *Baltic-Pontic Studies* 4: p.112–132.
92. Razumov, S. 2011. *Flint Artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200 – 1600 BC (Based on Burial Materials)*. Poznan.
93. Rowlands, M.J., Larsen, M.T., & Kristiansen, K. eds. 1987. *Centre and periphery in the ancient world*. Cambridge [Cambridgeshire]; New York: Cambridge University Press.
94. Ryzhov, S., & Shumova, V. 2021. The Results of Archaeological Investigations Near Moshuriv Village in Cherkasy Region. *Archaeology* (2): p.80–91.
95. Schmidt, I. et al. 2021. Approaching prehistoric demography: proxies, scales and scope of the Cologne Protocol in European contexts. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 376(1816): p.20190714.
96. Shatilo, L. 2021. *Tripolye typo-chronology: mega and smaller sites in the Sinyukha river basin* J. Müller (ed). Leiden: Sidestone Press.

97. Sîrbu, G. 2019. On the chronology of the Late Eneolithic of the Prut-Dniester interfluvium basing on a series of new 14C dates. In *Connections, contacts and interactions between ancient cultures of Northern Eurasia and civilizations of the East during the Palaeometal period (IV–I mil. BC)*, 123–125. Institute for the History of Material Culture Russian Academy of Sciences
98. Sîrbu, G. et al. 2019. Preliminary results of archaeological investigations at the Gordinești II-Stînca goală settlement. The 2016 campaign. In A. Diachenko, M. Rybicka, D. Król, & G. Sîrbu (eds) *Between the East and the West Dynamics of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC. (Preliminary study)*, 103–126. Rzeszów
99. Sîrbu, G., Król, D., & Heghea, S. 2020. The Late Eneolithic Groups from the Dniester-Prut Interfluvium: Some Questions of their External Contacts and Chronology. *Baltic-Pontic Studies* 24(1).
100. Skrzyniecka, W. 2020. Textile impressions on Trypillia culture pottery from Ogród and Verteba Cave sites in Bilcze Żłote. *Sprawozdania Archeologiczne* 72(2). Available at: <http://journals.iaepan.pl/sa/article/view/1847> [Accessed March 12, 2023].
101. Ślusarska, K. 2006. *Funeral Rites of The Catacomb Community - 2800–1900 BC Ritual, Thanatology and Geographical Origins* A. Koško (ed). Poznań.
102. Spitsyna, L. 2004. Baden traditions in the Late Eneolithic cultures of the Dnieper-Don. *Internationale Archäologie - Studia honoraria Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit.*: p.369–377.
103. Stronach, D.B. 1957. The Development and Diffusion of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia. *Anatolian Studies* 7: p.89–125.

104. Szmyt, M. 1999. Tripolye Traits in the Materials of Central (Polish) Group of the Globular Amphora Culture — a Radiocarbon Perspective. *Baltic-Pontic Studies* (7): p.211–220.
105. Szmyt, M. 2010. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC*. Poznan.
106. Szmyt, M. 2013. A view from the Northwest: Interaction network in the Dnieper-Carpathian area and the people of the Globular Amphora Culture in the Third millennium BC. *Transitions to the bronze age*.
107. Tkachuk, T. 2000. The Koshylivtsy Group as Synthesis of the Tripolye and the Polgar Traditions. *Baltic-Pontic Studies* (9): p.69–85.
108. Tkachuk, T. 2013. Painted ceramics. In S. Kadrow (ed) *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye Culture from the Werteba and the Ogród Sites*, 29–44, 116–120, 226–247. Kraków
109. Turek, J. 2017. Prehistoric Ceremonial Warfare: Beginning of Institutionalized Violence. *Archaeologies* 13(3): p.535–548.
110. Turek, J. 2020. Beer, Pottery, Society and Early European Identity. *Archaeologies* 16(2): p.396–423.
111. Vajsov, I. 1993. Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas. *Praehistorische Zeitschrift* 68(1). Available at: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/prhz.1993.68.1.103/html>.
112. Verteletskyi, D. 2019a. Pottery of Gordinești group of the Tripolye culture from Vynnyky-Zhupan. Preliminary study. In A. Diachenko, M. Rybicka, D. Król, & G. Sîrbu (eds) *Between the East and the West Dynamics of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC. (Preliminary study)*, 43–90. Rzeszów

113. Verteletskyi, D. 2019b. Pottery of Gordinești group of the Tripolye culture from Zvenyachyn. Preliminary study. In A. Diachenko, M. Rybicka, D. Król, & G. Sîrbu (eds) *Between the East and the West Dynamics of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC. (Preliminary study)*, 43–90. Rzeszów
114. Videiko, M. 2011. The ‘disappearance’ of Trypillia culture. *Documenta Praehistorica* 38: p.373–382.
115. Videiko, M. 2020. The exploration at the late trypillia site Vilkhovets. 1: p.68–79.
116. Videiko, M., & Koško, A. 1995. Origins of Neolithic-Eneolithic Cremation Rites in Europe and Sofievka Type Rituals. *Baltic-Pontic Studies* 3: p.247–258.
117. Videiko, M.Y. 1995a. Cemeteries of the Sofievka Type. Field Research, State of Publication of Sources and General Position in the Systematics of Tripolye Culture. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.3–14.
118. Videiko, M.Y. 1995b. Sources. Archaeological Characteristics of the Sofievka Type Cemeteries. *Baltic-Pontic Studies* (3): p.15–96.
119. Videiko, M.Y. 2000. Tripolye and the Cultures of Central Europe: Facts and Character of Interactions: 4200–2750 BC. *Baltic-Pontic Studies* (9): p.13–68.
120. Videiko, M.Y., & Burdo, N.B. 2010. ‘Cord’-ornamented pottery of the Trypillia culture. A macro analysis. *Baltic-Pontic Studies* (15): p.110–121.
121. Videiko, M.Yu. 2020. The exploration at the late Trypillia site Vilkhovets. *Archaeology and Early History of Ukraine* 34(1): p.68–79.

122. Videiko, M.Yu. 2021. Geophysical research at the beginning of the XXIth century: «rediscovery» of the cultural complex Precucuteni-Cucuteni-Trypillia. *Archaeology and Early History of Ukraine* 39(2): p.306–317.
123. Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-system. I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York and London: Academic Press.
124. Weninger, B., & Easton, D.F. 2012. The Early Bronze Age Chronology of Troy (Periods I–III): Pottery Seriation, Radiocarbon Dating and the Gap. *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien*: p.157–199.
125. Yakar, J. 1979. Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology. *Anatolian Studies* 29: p.51–67.
126. Zimmermann, Thomas. 2007. Ein kupferzeitlicher Dolch im eisenzeitlichen Italien - die notwendige Revision einer 'sardischen' Stichwaffe aus dem Depotfund von San Francesco, Bologna. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 37,1 (2007): p.51–56.
127. Агульников, С. 2008. Археологическое наследие Буджака. *Revista de Etnologie și Culturologie* (3): с.227–243.
128. Амбургер, Н., & Білановська, Т. 1956. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів. *Археологічні пам'ятки УРСР* (6): с.115–117.
129. Антонович, В.Б. 1884. О раскопках курганов, произведенных в поречье Днестра, Буга и Ингула. *Рефераты о заседаниях VI Археологического съезда в Одессе* 7: с.14.
130. Березанская, С.С., и Шапошникова, О.Г. 1957. Т.Б. Попова. Племена катакомбной культуры. (Рец.). *Советская археология* (2): с.270–275.

131. Березовець, Д.Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР (IX)*: с.39–87.
132. Березовець, Д.Т. 1961. Курганний могильник біля с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР (X)*: с.56–63.
133. Березовець, Д.Т., та Березанська, С.С. 1961. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР (X)*: с.40–45.
134. Білокінь, С.І. 2013. Щербаківський Данило Михайлович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я*.
135. Бліфельд, Д.І. 1961. Курган епохи бронзи в с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР (X)*: с.46–56.
136. Бобринский, А.А. 1887. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича.
137. Бобринский, А.А. 1894. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы: Том второй*. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева и Ко.
138. Бобринский, А.А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы: Том третий*. Санкт-Петербург.
139. Бобринский, А.А. 1913. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1911 году. *Известия Императорской археологической комиссии* 49: с.89–100.
140. Бокий, Н. 1981. *Отчет о раскопках археологической экспедиции Кировоградского краеведческого музея в 1981 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України.

141. Болтенко, М. 1926. Кераміка з Усатова. *Трипільська культура на Україні* (I): с.8–30.
142. Болтенко, М.Ф. 1957. Стратиграфия и хронология большого Куяльника. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (1): с.24–33.
143. Брандербург, Н.Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888-1902 гг.* Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг.
144. Братченко, С. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века.* Київ: Скиф.
145. Бровендер, Ю.М. 2019. Металовиробництво Дніпро-Донського регіону в епоху раннього металу: підсумки та перспективи дослідження. В *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*, 229–236. Київ: ІА НАН України
146. Бруяко, И.В. 2016. Природный ландшафт поселения Картал в эпоху энеолита. *Stratum Plus*: с.121–132.
147. Бруяко, И.В. 2019. Феномен Картала: динамика смысла. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (14): с.245–259.
148. Бруяко, И.В. 2020. *Поселение культуры Чернавода I на городище Картал (раскопки 2001 и 2015 гг.).* Одесса: Ирбис.
149. Бруяко, И.В., и Самойлова, Т.Л. ред. 2013. *Древние культуры северо-западного Причерноморья.* Одесса: Одесский археологический музей.
150. Бузян, Г. 2004. Косенівка М. Відейко & Н. Бурдо (ред). *Енциклопедія трипільської цивілізації 2*: с.252–253.
151. Бузян, Г. 2018. До історії досліджень пам'яток трипільської культури на Лівобережжі Середнього Дніпра. *Переяславіка: Наукові записки*

- Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (13(15)):*
с.23–38.
152. Бунятян, К., & Ніколова, А. 2010. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України (3):* с.34–50.
153. Бурачков, П.О. 1877. Опыт исследования о Куманах или Половцах. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей 10:* с.111–138.
154. Бурачков, П.О. 1888. Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма (с картою). *Древности. Труды Императорского археологического общества 12:* с.7–16.
155. Бурдо, Н. 2007. Колекції первісної доби. В: *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог,* 31–106. Київ: Академперіодика
156. Бурдо, Н. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень.* Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing.
157. Бурдо, Н. 2018. Антропоморфная пластика курганных погребений раннего бронзового века в Буго-Днепровском междуречье и Поднепровье. *Tyragetia (Serie Nouă) (1):* с.97–114.
158. Бурдо, Н.Б. 2015. Место памятников сабашиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье. *Материалы по археологии Северного Причерноморья (13):* с.11–26.
159. Видейко, Михаил, Рудь, В., Гошко, Т., & Видейко, Мария. 2021. Трипольские поселение на Днепре этапа VI-II. *Tyragetia XV [XXX](1):* с.75–94.

160. Відейко, М. 2011. Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури. *Археологія і давня історія України* (5): с.53–65.
161. Відейко, М. 2017. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське). *Археологія і давня історія України* (4 (25)): с.336–342.
162. Відейко, М. 2019. Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI–IV тис. до н.е. В: Історія зброї та військової справи. Альманах., 4–135. Київ: Олег Філюк
163. Вязьмітіна, М.І. 1961. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР* (X): с.64–74.
164. Гамченко, С. 1913. *Дневник раскопок в Савранском районе в 1913 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 3, справа 34.
165. Гей, А. 1990. Опыт палеодемографического анализа общества степных скотоводов эпохи бронзы по погребальным памятникам Прикубанья. *Краткие сообщения Института археологии (КСИА)* (201): с.78–87.
166. Гершкович, Я., & Гречко, Г. ред. 2022. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України.
167. Говедарица, Б., & Манзура, И.В. 2010. Новые материалы раннего бронзового века на Тилигульском лимане. *Stratum plus* (2): с.299–308.
168. Горбул, Г. 1988. Курган ямной культуры у с. Павлыш на р. Омельник. *Древняя история Днепровского Правобережья* (1): с.49–50.
169. Горішній, П.А., Отрощенко, В.В., & Шапошникова, О.Г. 1987. Дослідження на новобудовах України. *Археологія* (57): с.67–74.

170. Городцов, В.О. 1905. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 г. *Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове I*: с.174–514.
171. Городцов, В.О. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года. *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе I*: с.211–365.
172. Гребенников, В.Б. 2016. 50 років Миколаївській експедиції. *ЕМІНАК* (3(4)): с.5–14.
173. Гребенніков, Ю., & Смирнов, Л. 2015. Початок курганного будівництва у Північному Причорномор'ї (на прикладі пам'яток Степового Побужжя): архітектурний та ідеологічний аспект проблеми. *ЕМІНАК* (3(11)): с.21–30.
174. Грінченко, О.В. et al. 2006. *Металічні корисні копалини України* В. А. Михайлов (ред). Київ: ВПЦ 'Київський університет'.
175. Даниленко, В. 1974. *Энеолит Украины*. Киев: Наукова Думка.
176. Даниленко, В., & Макаревич, М. 1956. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. *Археологічні пам'ятки УРСР* (6): с.92–98.
177. Дараган, М. 2013. Курганы степной части Украины: пространственный анализ и визуализация методами ГИС-технологий. В: *Виртуальная археология (неразрушающие методы исследований, моделирование, реконструкции): материалы Первой Международной конференции / Государственный Эрмитаж*, 76–85. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа
178. Дараган, М.Н., Полин, С.В., & Свойский, Ю.М. 2021. Chronological sequence of megalithic burial complexes of the eneolithic in the velikaya

- aleksandrovka burial mound. *Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region* (13): с.13–98.
179. Демченко, Т. 2016. К вопросу о выделении культурной группы Бурсучень в рамках Гординештско-позднемайкопского феномена. In L. Sîrbu, N. Telnov, L. Ciobanu, G. Sîrbu, & M. Kaşuba (eds) *Culturi, procese și contexte în arheologie*, 84–99. Chișinău: Garamont-Studio
180. Дергачев, В. 1978. *Выхватинский могильник*. Кишинев: Штиинца.
181. Дергачев, В. 2007. *О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
182. Дергачев, В. 2018. Топоры типа Баниабик-Майкоп-Новосвободная. Историографический обзор. *Revista Arheologică, serie nouă* XIV(1): с.13–32.
183. Дергачев, В. 2022. *Позднее Триполье - Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья)*. Кишинэу: CEP USM.
184. Дергачев, В., и Манзура, И. 1991. *Погребальные комплексы позднего Триполья. Свод источников*. Кишинев: Штиинца.
185. Дергачев, В.А. 1980. *Памятники позднего Триполья (опыт систематизации)* В. М. Массон (ред). Кишинев: Штиинца.
186. Дергачев, В.А. 2004. Пізній період трипільської культури. В: *Енциклопедія трипільської цивілізації, т.2*, 109–111. Київ
187. Дмитров, Л.Д. 1946. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. *Наукові записки інституту історії і археології України* (II): с.53–73.
188. Дмитров, Л.Д. 1950. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. *Археологія* (III): с.151–174.

189. Евдокимов, Г., Данилко, Н., & Пустовалов, С. 2018. Курганы бронзового века в низовьях Днепра (раскопки Краснознаменной экспедиции в 1991 г.). В: В. Синика и Р. Рабинович (ред) *Древности. Исследования. Проблемы*. Библиотека Stratum, 59–88. Кишинев-Тирасполь: Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, научно-исследовательская лаборатория «Археология» – Высшая антропологическая школа
190. Захарук, Ю. 1952. Софіївський тілопальний могильник (Коротке повідомлення про розкопки 1948 р.). *Археологічні пам'ятки УРСР* (4): с.112–120.
191. Захарук, Ю. 1956а. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случ. *Археологічні пам'ятки УРСР* (VI): с.130–133.
192. Захарук, Ю. 1956б. Поселення софіївського типу в околицях Києва. *Археологічні пам'ятки УРСР* (6): с.111–114.
193. Захарук, Ю. 1971. Пам'ятки касперівського типу. В: *Археологія Української РСР*, 183–185. Київ: Наукова думка
194. Збенович, В. 1974. *Позднетрипольские племена северного Причерноморья* Бибииков С.Н. (ред). Киев: Наукова думка.
195. Збенович, В.Г. 1966. Про кинджали усатівського типу. *Археологія XX*: с.38–46.
196. Иванова, С., Видейко, М., и Бурдо, Н. 2020. Металлообработка в северо-западном Причерноморье в раннем бронзовом веке. *Slovenská archeológia LXVIII* (Suppl. 1): с.273–283.
197. Иванова, С.В., Петренко, В.Г., & Ветчинникова, Н.Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: изд-во КП ОГТ.

198. Канівець, В. 1956. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині. *Археологічні пам'ятки УРСР* (6): с.99–110.
199. Качалова, Н. 1974. *Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы*. Москва: Наука.
200. Кириленко, О. 2017. *Пізняотрипільське населення київського Подніпров'я в контексті культур східної Європи*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
201. Кіосак, Д. 2015. Крем'яні вироби з поселення Небелівка. *Археологія* (1): с.61–70.
202. Клейн, Л. 2013. *Книга История российской археологии. Учения, школы и личности*. Санкт-Петербург: Евразия.
203. Климушина, А., & Тутаяева, И. 2022. Клады металлических изделий эпохи бронзы Крымского полуострова. В: С. Ланцов & Н. Куклева (ред) *Западная Таврида в истории и культуре древнего и средневекового Средиземноморья. Материалы IV научно-практической конференции, п. Черноморское, 9-11 сентября 2022 года.*, 181–195. Симферополь: ИТ 'Ариал'
204. Клочко, В. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк.
205. Клочко, В. 2019. Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України* 2: с.67–75.
206. Клочко, В.И., и Козыменко, А.В. 2017. *Древний металл Украины*. Киев: Издательский дом 'САМ'.

207. Ключко, В.І., Козименко, А.В., Гошко, Т.Ю., и Ключко, Д.Д. 2020. *Епоха раннього металу в Україні (історія металургії та генезис культур)*. Київ: Національний університет 'Києво-Могилянська академія'.
208. Ковалева, И. 1978. Погребения Животиловского типа в Присамарье. В: И. Ковалева и А. Болебрух (ред.) *Курганные древности степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.*, 46–54. Днепропетровск
209. Ковалева, И. 1991. Погребения Животиловской группы на Левобережье Днепра. В: М. Кашуба и Е. Яровой (ред.) *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в до н.э.)*, 66–67. Киев
210. Ковалева, И. 2003. Стратифицированные энеолитические курганы в Криворожском течении Ингульца. *Археологічний літопис Лівобережної України* (2–1): с.58–63.
211. Ковалева, И.Ф. 1984. *Север степного Причерноморья в энеолите-бронзовом веке*. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет.
212. Коваленко, О.Б., та Ткаченко, В.В. 1991. Археолог за покликанням (П. І. Смолічев). В: *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*, 279–283. Київ: Рідний край
213. Ковальова, І.Ф. 2004. Курган 'Дубова Могила'. *Енциклопедія трипільської цивілізації, т.2*: с.282–284.
214. Ковальова, І.Ф. 2012. Дніпрогесівська археологічна експедиція. 1927-1932 рр. *Археологія і давня історія України* (9): с.113–115.
215. Ковпаненко, Г.Т., & Фоменко, В.М. 1986. Поховання доби енеоліту-ранньої бронзи на Правобережжі Південного Бугу. *Археологія* (55): с.10–25.

216. Козир, І та Орлик, О. *Звіт про розкопки Кіровоградської охоронної археологічної експедиції біля с. Коробчине Новомиргородського району Кіровоградської області у 2010 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України.
217. Козубовський, Ф. 1933. *Археологічні дослідження на території Богесу. 1930-1932 рр.* Київ: Всеукраїнська академія наук.
218. Коробкова, Г., & Шапошникова, О. 2005. *Поселение Михайловка - эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)*. Санкт-Петербург.
219. Коробкова, Г.Ф., Рысин, Б.Н., & Шапошникова, О.Г. 2009. Проблемы изучения древнейшей культурной общности в свете исследования Михайловского поселения. *Stratum Plus* (2): с.10–267.
220. Коростильов, Т., & Єльніков, М. 2010. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927—1923 (Звіти Яворницького Д.І.). *Старожитності Південної України* (23): с.1–56.
221. Костенко, Ю. 2015. *Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя*. Переяслав-Хмельницький.
222. Костенко, Ю. 2020. *Пам'ятки пізнього Трипілля у Середньому Потрубіжжі*. Переяслав.
223. Костюченко, І.П. 1960. Могильник епохи бронзи поблизу хут. Хмельницького. *Археологічні пам'ятки УРСР* (IX): с.88–102.
224. Кот, С.І. 2003. Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК). *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*.

225. Котова, Н.С. 2009. Шнуровая орнаментация керамики степных культур эпохи раннего и среднего энеолита. *Матеріали та дослідження з археології Східної України* (9): с.7–31.
226. Кривцова-Гракова, О.А. 1962. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле. В: К. Ф. Смирнов (ред) *Памятники скифо-сарматской культуры*, 5–56. Москва: Издательство Академии наук СССР
227. Кричевський, Є. 1940. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.). В: *Трипільська культура*, 383–451. Київ: Видавництва академії наук УРСР
228. Кричевський, Є.Ю. 1950. Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури. *Археологія* I: с.9–36.
229. Круц, В. 1993. Питання демографії трипільської культури. *Археологія* (3): с.30–36.
230. Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин III. В: *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*, 429–439. Львів: Астролябія
231. Лагодовская, Е., Шапошникова, О., и Макаревич, М. 1959. Основные итоги исследования Михайловского поселения. *Краткие сообщения института археологии* 9: с.21–28.
232. Лагодовська, О. 1953. Пам'ятки Усатівського типу. *Археологія* 8: с.95–108.
233. Лагодовська, О. 1956. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках. *Археологічні пам'ятки УРСР* (6): с.118–129.

234. Лагодовська, О., Шапошникова, О., & Макаревич, М. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Видавництво академії наук Української РСР.
235. Лагодовська, О.Ф. 1943. Проблеми усатівської культури. *Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР* 1: с.53–66.
236. Ларина, О. 2003. Позднетрипольское погребение гординештского типа на Днестре. In E. Sava (ed.) *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, 57–80. Chișinău
237. Манзура, И. 2002. Проблема формирования культур раннего бронзового века на Северо-Восточных Балканах. *Stratum plus* (2): с.458–485.
238. Манзура, И. 2013. Культуры степного энеолита. В: И. В. Бруяко и Т. Л. Самойлова (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, 115–153. Одесса
239. Манзура, И. 2017. Восточная Европа на заре курганной традиции. В: Л. Б. Вишняцкий (ред.) *Ex Ungue Leonet: Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейн*, 107–129. Санкт-Петербург: Нестор-История
240. Манзура, И.В. 2018. Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае. *Stratum Plus*: с.35–48.
241. Маньковська, Р.В. 2004. Грінченко Володимир Антонович. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д*.
242. Мельник, О., та Стеблина, І. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.
243. Мельник, О., та Стеблина, І. 2013. *Ямна культура середньої течії Інгульця*. Кривий Ріг: Видавничий дім.
244. Мерперт, Н. 1974. *Древнейшие скотоводы Волго-Уральской степи*. Москва: Наука.

245. Мовша, Т. 1960. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения. В: *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики*, 59–76. Кишинев: Картя Молдовеняскэ
246. Мовша, Т. 1964. Трипільське поховання в с. Цвіклівці. *Археологія* (XVI): с.213–222.
247. Мовша, Т. 1970. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці. *Археологія* (23): с.129–141.
248. Мовша, Т. 1971. О северной группе поздне трипольских памятников. *Советская археология* (1): с.31–54.
249. Мовша, Т. 1984. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе. В: *Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э.*, 60–83. Днепропетровск
250. Нераденко, Т. 2017. *Молюхів Бугор*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А.
251. Нечитайло, А.Л. 1984. О сосудах майкопского типа в степной Украине. *Советская археология* 4: с.127–137.
252. Нечитайло, А.Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова Думка.
253. Никитенко, Д. 2017. Кічкаський мегалітичний комплекс. В: *Людина та її слід. Природа і комунікація. До 50-річчя Олега Валентиновича Тубольцева*, 108–131. Київ: Академперіодика
254. Никитин, В. 2018. *Курганы нижнего Поингулья*. Николаев: Илион.
255. Николова, А.В., та Рассамакин, Ю.Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра. *Советская археология* (3): с.37–56.

256. Ніколова, А. 2012. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я у світлі дендродат. *Археологія* (4): с.14–31.
257. Овчинников, Е. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I)*. Київ: Видавець Олег Філюк.
258. Овчинников, Е., Винагородська, Л., та Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого Замку (північний бастіон) м. Кам'янець-Подільський. В: *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 10–16. Кам'янець-Подільський: Видавництво «Медобори-2006»
259. Павлюк, О.В., Кислюк, В.В., та Павлюк, В.М. 2009а. Самородна мідь Могильнянської ділянки (Середнє Побужжя). *Доповіді національної академії наук України* (4): с.124–129.
260. Павлюк, О.В., Кислюк, В.В., та Павлюк, В.М. 2009б. Самородна мідь Білокам'янської структури (середнє Побужжя). *Мінералогічний збірник* (59): с.137–143.
261. Павлюк, О.В., та Павлюк, В.М. 2009. Мідно-благороднометалеве зруденіння Гайсинської площі (Росинько-Тікицький блок Українського щита). *Записки українського мінералогічного товариства* (6): с.100–106.
262. Павлюк, О.В., та Павлюк, В.М. 2013. Мідне зруденіння Чемерпільської ділянки (середнє Побужжя). *Записки українського мінералогічного товариства* (10): с.55–66.
263. Пассек, Т. 1940. Звіти про розкопки жител (площадок) №1, 2, 3, 4 і №11. В: *Трипільська культура*, 43–178. Київ: Видавництва академії наук УРСР
264. Пассек, Т.С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III–II тыс. до н. э.)*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

265. Патокова, Е.Ф. 1959. Металеві вироби з Усатова. *Праці Одеського державного університету* 149(7): с.89–97.
266. Патокова, Э.Ф. 1957. Изображения животных на памятниках Большого Куяльника - Усатова. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (1): с.34–40.
267. Патокова, Э.Ф. 1979. *Усатовское поселение и могильники* В. Н. Станко (ред). Киев: Наукова Думка.
268. Пашкевич, Г.О., та Відейко, М.Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ: Електронне видання.
269. Пересунчак, О. 2019. Знахідки гуртка 'Юний археолог'. *Vita Antiqua* (11): с.159–165.
270. Петренко, В., та Кайзер, Э. 2011. Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и вопросы хронологии наличных культур. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (12): с.31–61.
271. Петренко, В.Г. 2013. Усатовская культура. В: И. В. Бруяко & Т. Л. Самойлова (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, 163–210. Одесса
272. Петров, В. 1940. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.). В: *Трипільська культура*, 339–379. Київ: Видавництва академії наук УРСР
273. Плешивенко, А.Г., та Антонов, А.Л. 2000. Курган Вознесенский. *Stratum Plus* (2): с.505–515.
274. Позіховський, О., та Гавінський, А. 2021. Поселення пізнього етапу трипільської культури Кунисівці і Перебиківці у Подністер'ї. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 42: с.5–14.

275. Позіховський, О., та Самолюк, В. 2008. Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині. *Археологія* (1): с.28–41.
276. Полин, С., Николова, А., & Тупчиенко, Н. 1992. *Курганы верховьев Ингульца*. Киев: Институт археологии, НПК 'Археолог'.
277. Потехіна, І., & Слободян, Т. 2020. Трипільські кремаційні поховання на території України: перша антропологічна експертиза. *Історична антропологія та біоархеологія України* (2): с.38–45.
278. Пустовалов, С. 1997. Реконструкція чисельності катакомбного населення Степової України за матеріалами курганних пам'яток. *Археологія* (3): с.40–49.
279. Пустовалов, С. 1999а. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт - пізні кочівники). *Наукові записки. Теорія та історія культури* (13): с.17–32.
280. Пустовалов, С. 1999б. Розкопки кургану 'Бобушка' (к. 3, Чкаловська курганна група). *Культурологічні студії* 2: с.141–164.
281. Разумов, С., Смирнов, А., Смирнов, Л., & Карнаух, Е. 2015. Кургани бронзового века у села Тузлы в верховьях Березанского лимана. *Stratum plus* (2): с.329–357.
282. Рассемакин, Ю. 2000. Квятиянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus* 2: с.117–177.
283. Рассемакин, Ю.Я. 2004. *Азово-Понтийские степи в эпоху меди (Погребальные памятники середины V - конца IV тыс. до н.э.. Часть II)*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

284. Рассамакин, Ю.Я., & Евдокимов, Г.Л. 2009. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник* (13/14): с.7–29.
285. Рассамакин, Ю. 2004. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія* 2: с.3–26.
286. Рассамакин, Ю. 2017. Могильники Ігрень (Огринь) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування та культурної приналежності. *Археологія* (4): с.26–48.
287. Рассамакин, Ю., & Усачук, А. 2010. Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї. *Археологія* 3: с.55–57.
288. Рассамакин, Ю.Я. 2004. Про першу знахідку на вершні кічкаського типу (з приводу одного зауваження). *Матеріали та дослідження з археології Східної України* (2): с.5–37.
289. Рассамакин, Ю.Я. 2013. Поховання квітнянської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія* (4): с.17–41.
290. Рацибарська, Ю. 2021. Український Стоунхендж. На Дніпропетровщині знайшли стародавній кромлек: що з ним буде? *Радіо Свобода*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinskyu-stounkhendzh-na-dnipropetrovshchyni-kromlekh-kurgan/31279994.html> [Accessed February 21, 2023].
291. Рибалова, В.Д. 1960. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці. *Археологічні пам'ятки УРСР* (IX): с.5–13.
292. Роздобудько, М. 1998. Дослідження узбережжя Канівського водосховища. В: *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.*, 138–139. Київ.

293. Роздобудько, М., & Юрченко, О. 2005. Енеолітична кераміка пам'яток борової тераси Лівобережжя Дніпра. В: *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*, Київ-Фастів
294. Рыжов, С.Н. 2000. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры. *Stratum plus* (2): с.459–473.
295. Рыжов, С.Н. 2002. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья. *Stratum plus* (2): с.187–195.
296. Рындина, Н.В. 1970. Медный импорт эпохи развитого Триполья. *Краткие сообщения института археологии* (123): с.15–22.
297. Рындина, Н.В., & Конькова, Л.В. 1982. О происхождении больших усатовских кинджалов. *Советская археология* 2: р.30–42.
298. Рябков, П. 1916. *Раскопки курганов, произведённых П.З. Рябковым в мае 1916 года в Александрийском и Елисаветградском уездах*. Науковий архів Інституту археології НАН України. – фонд ВУАК, справа 109/9а. – 22 с. Типографія.
299. Сава, Е., Агульников, С., & Манзура, И. 2019. *Исследования курганов в Буджакской степи (1980-1985 гг.)*. Кишинев: Vons Offices.
300. Савицкий, Н.Ф. 1901. Раскопки Н.Ф. Савицкого в Херсонской губернии. *Записки Императорского русского археологического общества* 1/2(12): с.282–284.
301. Савчук, А. (1960). *Бузька експедиція 1960 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, справа № 1960/6а.

302. Секерская, Е.П. 2010. Особенности палеоэкономической стратегии населения Нижнего Дуная в эпоху позднего энеолита – ранней бронзы. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (11): с.141–162.
303. Синюк, А.Т. 1981. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона. *Советская археология* (4): с.8–20.
304. Скадовський, Г.Л. 1897. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседния городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровскаго лимана. *Труды восьмого археологического съезда в Москве III*: с.75–160.
305. Спицын, А.А. 1904. Раскопки курганов близ с. Колодистого. *Известия Императорской археологической комиссии* 12: с.119–126.
306. Спіцина, Л. 2002. *Археологічні культури пізнього енеоліту-ранньої бронзи дніпро-донського межиріччя (за матеріалами поселень)*. Київ.
307. Спіцина, Л. 2016. Рогачицький горизонт у степових поховальних традиціях. *Археологія* 2: с.13–29.
308. Спіцина, Л. 2017. Рогачицька та репінська культури в колі культур пізнього енеоліту ранньої бронзи Східної Європи. *Археологія* 2: с.3–12.
309. Старецький, І., Шпаковський, С., & Зайшлюк, Я. 2017. Трипільське поселення с. Жванець Кам'янець-Подільського району, епонімна пам'ятка археології – номінант на занесення до попереднього списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В: О. Заремба (ред) *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 45–54. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А.

310. Струкуленко, А.С. 2012. Новобудовні археологічні експедиції 70-90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини. *Археологія і давня історія України* (9): с.282–286.
311. Телегін, Д. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова Думка.
312. Телегін, Д.Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу. *Археологія* (4): с.3–17.
313. Тесленко, Д. 2005. О постмариупольских/квитянских погребениях в каменных гробницах. *Древности*: с.130–142.
314. Тесленко, Д. 2006. Древняя культурно-историческая область (к вопросу о содержании понятия). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* 13: с.18–34.
315. Тесленко, Д. 2022. Курган Сура-Оба. В: *Археологія України за роки Незалежності*, 448. Київ: Інститут археології НАН України
316. Товкайло, М. 2019. Нові дослідження усатівського могильника Гард. *Матеріали по археології Северного Причорномор'я* (14): с.141–148.
317. Товкайло, М., & Фоменко, В. 2013. Ґрунтовий могильник усатівського типу на Гарді. В: *Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку: Матеріали міжнар. наук. конф. до 100-річчя від дня народження В.М. Даниленка*, 85–193. Мелітополь
318. Товкайло, М.Т. 2017. Слідами Бозької археологічної експедиції 1930-1932 рр. *Археологія і давня історія України* (4 (25)): с.56–70.
319. Топал, Д., & Церна, С. 2010. Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова). *Stratum plus* (26): с.281–198.

320. Тункина, И. 2011. Современные тенденции изучения истории отечественной археологии в России и на Украине. В: *История археологии: личности и школы. Материалы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки, Киев, 5-8.10.2010*, 55–64. Санкт-Петербург: Нестор-История
321. Тупчієнко, М. 2016. Космогонічні, календарні та археоастрономічні аспекти дослідження курганів енеоліту–бронзи степової Кіровоградщини. В: *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні*, 31–44. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України
322. Тупчиенко, Н. 1988. *Звіт Кіровоградської охоронної археологічної експедиції Кіровоградського краєзнавчого музею про розкопки курганів у Долинському та Компаніївському районах Кіровоградської області у 1988 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, справа 1988/52.
323. Тупчієнко М. 1989. *Звіт охоронної археологічної експедиції кіровоградського краєзнавчого музею про дослідження курганів у Голованівському, Компанієвському та Новоукраїнському районах у 1989 році.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, справа 1989/247.
324. Тупчієнко, М. 1992. *Звіт Кіровоградської охоронної археологічної експедиції про дослідження курганів в Кіровоградському та Олександрійському районах у 1992 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, справа 1992/49.
325. Тупчієнко, М. 1995. *Звіт про охоронні розкопки курганів доби енеоліту - бронзи біля м. Новоукраїнка Кіровоградської області (1994-1995 рр.).* Науковий архів Інституту археології НАН України.
326. Тупчієнко, М. та Собчук В. 2012. *Звіт про розкопки Кіровоградської охоронної археологічної експедиції біля с. Олімпіадівка Петрівського*

району Кіровоградської області у 2011 році. Науковий архів Інституту археології НАН України.

327. Усачук, А.М., & Коваль, Ю.Г. 2014. Трипільський кубок з північно-східного Приазов'я. *Археологія* (4): с.104–109.
328. Хвойка, В.В. 1901. Каменный век Среднего Поднепровья. В: *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.*, 736–812. Москва
329. Цвек, Е.В. 2005. Новые данные об исследовании поселения у с. Березовка. В: *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.*, 314–316. Київ
330. Черних, Л.А. 2021. До питання про ґрунтові могильники доби ранньої та середньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї. *Донецький археологічний збірник* (22): с.149–183.
331. Черных, Е.Н. 1966. *История древнейшей металлургии Восточной Европы*. Москва: Наука.
332. Черных, Е.Н. 1970. О древнейший очагах металлообработки юго-запада СССР. *Краткие сообщения института археологии* (123): с.23–31.
333. Черных, Л., & Данилко, Н. 2018. Курганы эпохи бронзы у с. Владимировка на Херсонщине. *Донецький археологічний збірник* (21): с.95–154.
334. Черных, Л., & Николова, А. 2016. Курганы эпохи энеолита-бронзы у с. Первомаевка на Херсонщине. *Донецький археологічний збірник* (20): с.103–161.
335. Черных, Л.А., & Дараган, М.Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филюк.

336. Черняков, І.Т. 1974. Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя. *Археологія* (13): с.54–57.
337. Шалк, Э. 2015. Две коллекции находок из курганов на территории Украины (Национальный музей естественной истории Смитсоновского института, Вашингтон, окр. Колумбия). *Stratum plus* (2): с.361–380.
338. Шапошникова, О., Фоменко, В., & Довженко, Н. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южно-Бугский вариант)*. Киев: Наукова Думка.
339. Шапошникова, О.Г. 1961. Могильники ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. *Археологічні пам'ятки УРСР* (X): с.3–11.
340. Шапошникова, О.Г., Бочкарев, В.С., & Корпусова, В.Н. 1980. Курганная группа у с. Привольное. В: *Археологические памятники Поингуля, 17–70*. Киев: Наукова Думка
341. Шапошникова, О.Г., Бочкарев, В.С., & Шарафутдинова, И.Н. 1977. О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: О. Г. Шапошникова (ред) *Древности Поингуля, 7–37*. Киев: Наукова Думка
342. Шарафутдинова, И.Н. 1980. Северная курганная группа у с. Соколовка. В: *Археологические памятники Поингуля, 71–124*. Киев: Наукова Думка
343. Шидловський, П., Лисенко, С., Кириленко, О., Сорокун, А., & Пічкур, Є. 2016. *Первісна археологія нижнього Подесення*. Київ-Ніжин: Видавець Олег Філюк.
344. Шмаглий, Н.М. 1967. К вопросу о типологии медных кинжалов поздне трипольской культуры. *Записки Одесского археологического общества* 2: с.241–248.

345. Шмаглій, М. 1966. Городсько-волинський варіант пізньо-трипільської культури. *Археологія* (20): с.15–37.
346. Щербаковский, Д. 1905. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний. *Археологическая летопись Южной России* 1–2: с.7–19.
347. Щербаковский, Д. 1908. Отчет об археологической экскурсии в июне и июле 1904 года. В: *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе*, 104–105. Москва: Товарищество типографии А.И. Мамонтова
348. Эрдели, Б.Н. 1899. О раскопках курганов в м. Мостовое, Херсонской губ. *Археологическая летопись Южной России* I: с.212–213.
349. Ястребов, В.Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей* 18: с.63–177.
350. Ясь, О.В. 2013. Яворницький Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я*.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ivanov, M., Tupciyenko, M. 2022. Cultural Interactions Between the Societies of the ‘Old Europe’ and the Steppe ‘Kurgan People’ During the Last Quarter of the 4th Millennium BC: Case Study of Serezlievka Local Group”. *Archaeologia Litwana*, 23 (December), pp. 107–19. <https://doi.org/10.15388/ArchLit.2022.23.6>
2. Ivanov, M. 2023. Early metallurgy of Ukraine of the Late 5th – 4th Millennia BC: an Outline. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1, pp. 125–145. <https://doi.org/10.23858/SA71.2023.1.3424>
3. Ivanov, M. 2023. Reassessment of Maikop Culture Influences on the Communities of the North Pontic Region: Case Study of the Burial Checheliivka 3/1. *Arheologia*, 4, pp. 126–136. <https://doi.org/10.15407/arheologia2023.04.126>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Іванов М.С., 2021. Культурні контакти населення степового Правобережжя із давніми землеробськими центрами наприкінці 4 тис. до н.е. В: *Матеріали VI всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Світ і Україна у дзеркалі історії», 27 листопада 2020 р.* Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, С. 78–83.
2. Ivanov M. 2021. The proliferation of cord ornamentation during the Eneolithic and the Bronze Age. В: *«Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021»*, Київ: НаУКМА, С. 8–12.
3. Ivanov M., Tupciyenko M. 2021. Cultural Interactions Between Agricultural and Pastoral Societies During the Last Quarter of the 4th Millenia BC: Case Study of Serezleevka Local Group. In: *International conference “The New Old Europe”: Programme and Abstract*, Vilnius, p. 39.
4. Іванов М., Тупчієнко М. 2022. Технологія виготовлення та ремонту кам’яних сокир епохи енеоліту-ранньої бронзової доби за матеріалами

Кіровоградщини. В: *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022*, Київ: НаУКМА, С. 33–38.

5. Іванов М. 2022. Українські металургійні центри доби енеоліту – ранньої бронзи. В: *Шевченківське літо — 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 31 липня 2022 року*. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022, С. 12–16.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

1. Іванов, М.С. 2023. Оцінка структури земле-користування та демографічної ситуації на Криворіжжі за часів енеоліту–доби ранньої бронзи на основі картографування давніх курганів. В: *Простір в історичних дослідженнях*, 4. С. 22–27.

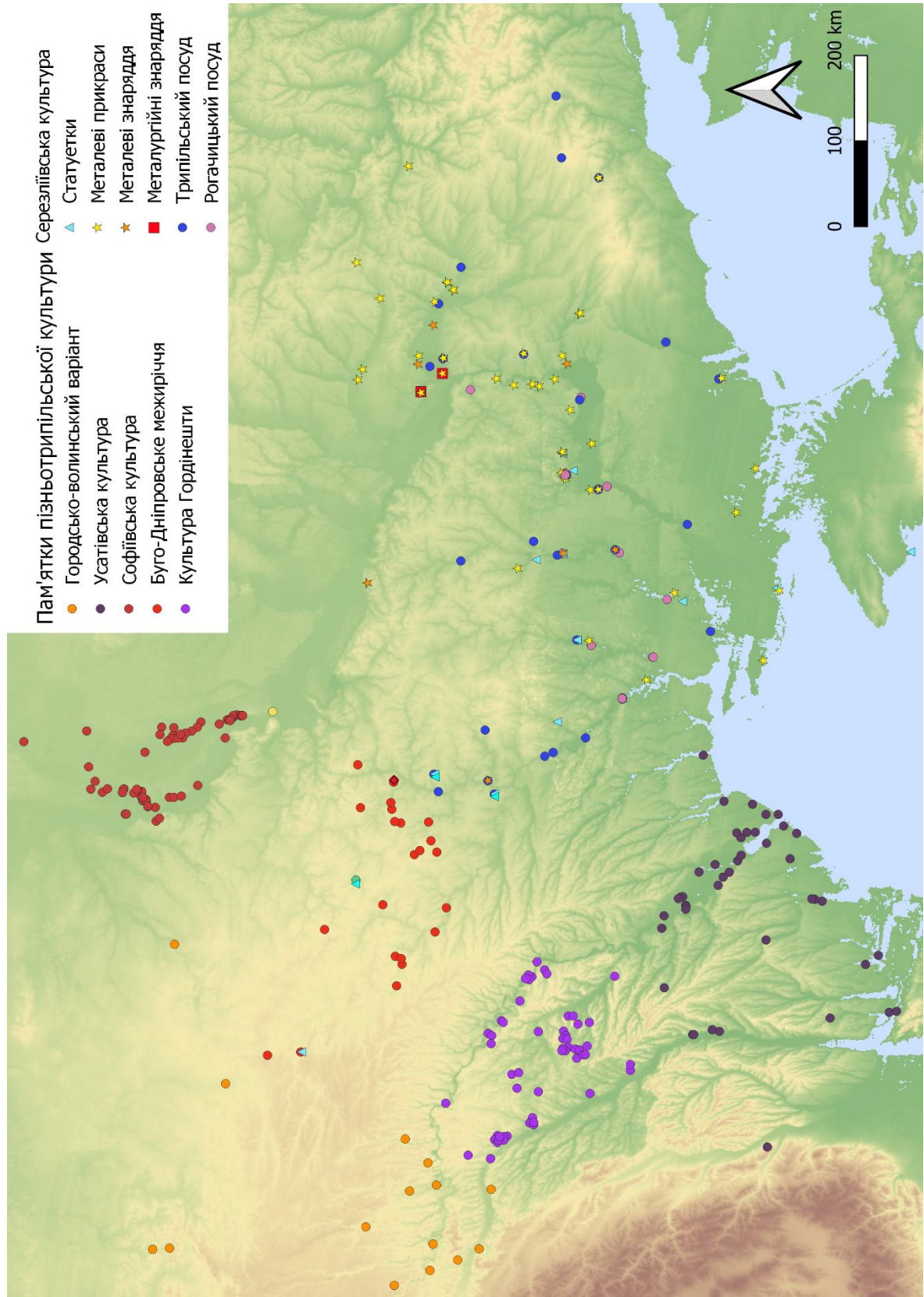

Рис. 1. Карта поширення пам'яток пізньотрипільської культури (робота автора)

ДОДАТОК 2
ІЛЮСТРАЦІЇ ДОПОМІЖНОГО ХАРАКТЕРУ

Рис 2. Зразки кераміки косенівського локального варіанту пізньотрипільської культури знайдені в культурному шарі іпонімного поселення.
1–5 – фото за (Відейко, 2004); 6 – фото за (Білоусько, 2014); 7–8 – фото за (Білоусько та Бузян, 2017); 9 – фото Музею трипільської культури в Переяславі; 10–11 – фото Державного історико-культурного заповідника "Трипільська культура".

Рис 3. Зразки артефактів пізньотрипільської культури Гордінешти. 1 - Казаклія к. 17, п. 21 (за Сава, Агульников, Манзура, 2019, с. 368); 2-5 - Гордінешти II-Стинка (за Sîrbu *et al.*, 2019, fig. 3-5); 6 - Тараклія II, к. 2, п. 14 (за Сава, Агульников, Манзура, 2019, с. 362); 7-8 - Придністряське к. 3, п. 3 (за Klochko *et al.*, 2013, fig. 21); 9-10 Гордінешти II-Стинка (за Sîrbu *et al.*, 2019, fig. 7); 11 - Гордінешти II-Стинка (фото М. Іванов); 12-15 - Мерешковка-Четецуе (за Sîrbu *et al.*, 2019, fig. 10-11); 16 - Тараклія к. 10, п. 16 (за Агульников, 2008, рис. 3:3); 17 - Придністряське к. 3, п. 3 (за Klochko *et al.*, 2013, fig. 21); 18-20 - Гордінешти II-Стинка (за Sîrbu *et al.*, 2019, fig. 14)

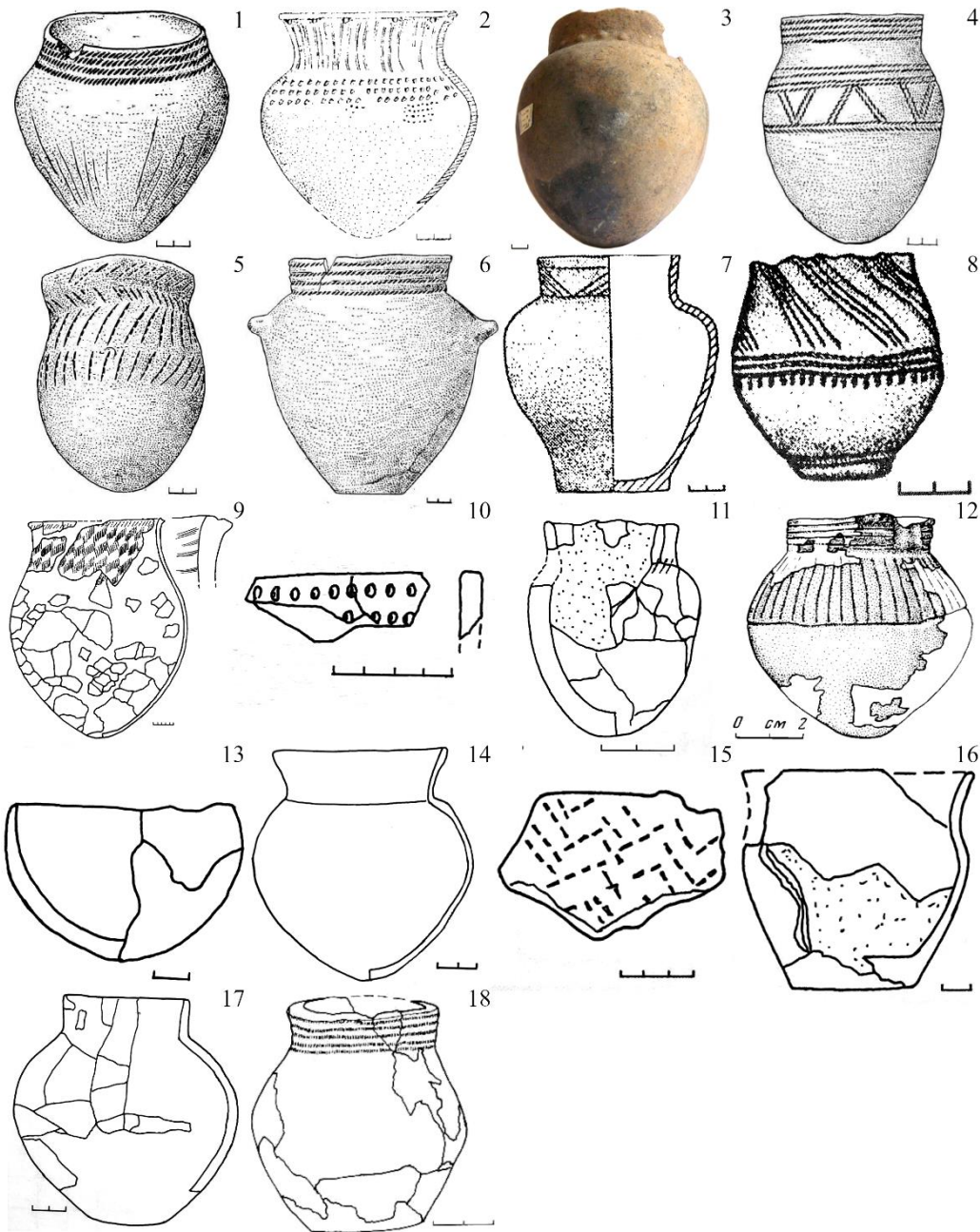

Рис. 4. Кухонна кераміка рогачицького та інших типів.

1. – Ковалівка, к. гр. VI, 4/7 (за Шапошникова и др. 1983); 2 – Ковалівка, к. гр. VII, 1/2; (за Ковпаненко, Фоменко, 1986); 3 – Ковалівка, к. гр VII, 4/14 (фото автора); 4 – Привільне 1 (насип) (за Шапошникова и др. 1983); 5 – Привільне 1/4 (за Шапошникова и др. 1983); 6 – Привільне 1/4 (за Шапошникова и др. 1983); 7 – Калинівка, к. гр. II, 4/8 (за Никитин 2018); 8 – Калинівка, к. гр. II, 4/11-11а (за Никитин 2018); 9 – Новоолександрівка, к. гр. I, 6/16 (за Рассмакин, 2004) 10 – Верхня Тарасівка, 79/21 (за Рассмакин 2004) 11 – Орджонікідзе, к. гр. «Чкалівська», 3/25 (за Рассмакин 2004); 12 – Орджонікідзе, к. гр. «Чкалівська», 3/11 (за Николова та Рассмакин, 1985) 13 – Осокорівка, розкоп II, п. 7 (за Рассмакин 2004); 14 – Широке, 1/18 (за Рассмакин 2004); 15 – Золота Балка, кромлех 1 (за Рассмакин 2004); 16 – Золота Балка, кромлех 5; 17 – Мала Олександрівка к. гр I, 1/7; 18. Орджонікідзе, к. гр. «Завадські могили», 9/10 (за Рассмакин 2004).

Рис. 5. Горщик з комплексу Ковалівка, курганна група VII, курган 4, поховання 14 (Наукові фонди Інституту археології НАН України, фото автора).

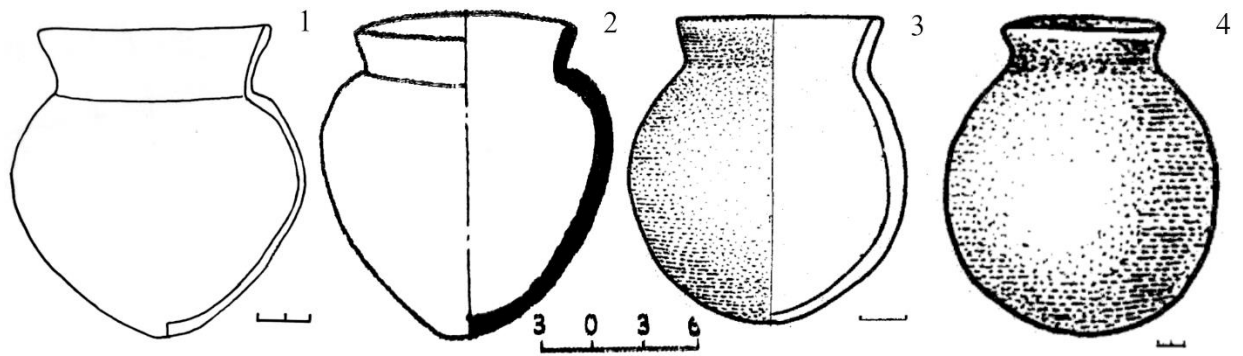

Рис. 6. Порівняння рисунків посудини з поховання Широке 1/18, виконаних різними дослідниками, із рисунком кераміки майкопської культури.
1 – рисунок Ю. Рассмакіна (за Рассмакин 2004); 2 – рисунок Л. Крилової (за Мельник, Стебліна 2012); 3 – рисунок А. Нечитайло (за Нечитайло 1991); 4 – посудина з комплексу Усть-Джегута, курган №46 (за Нечитайло, 1991).

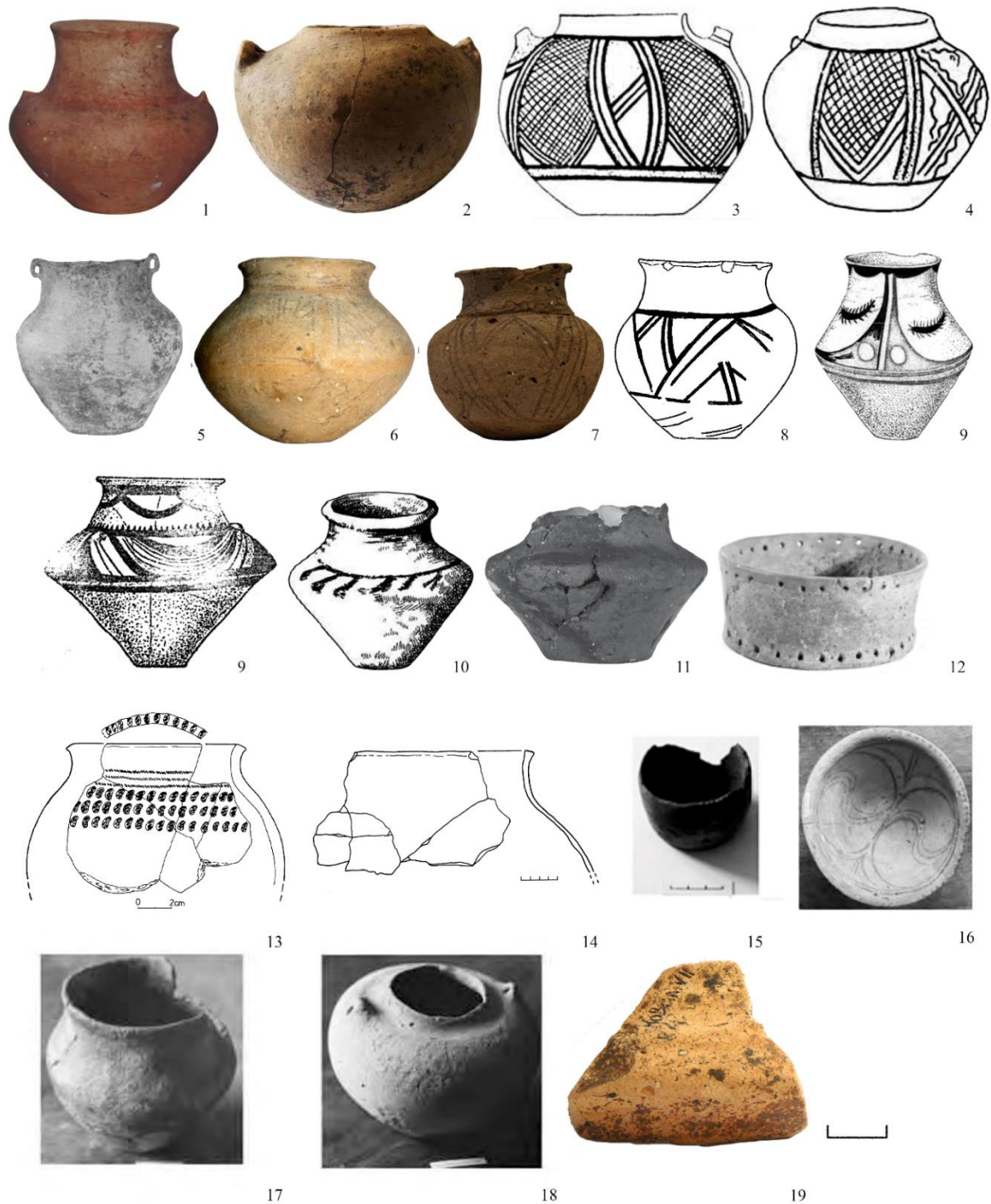

Рис. 7. Трипільська кераміка з курганних поховань буго-дніпровського межиріччя. 1 – Дубова Могила (за Відейко, 2004); 2 – Велика Олександрівка (за Дараган и др., 2021); 3 – Єрмолаївка 2 (за Дергачев и др., 1991); 5 – Кривий Ріг (за Лагодовська, 1953); 6 – Володимирівка 4/1 (фото автора); 7 – Помічна 1/50 (фото автора); 8 – Завадівські Могили 9/10 (за Рассмакин, 2004); 9–10 – Прибужани (за Гребенников та ін., 2015); 11 – Вищетарасівка 79/11 (за Рассмакин, 2013); 12 – Вільшанка (за Бурдо, 2018); 13 – Баратівка 1/5 (за Рассмакин, 1996); 14 – Августинівка 7 (за Рассмакин, 2004); 15 – Гард, поховання 34 (за Товкайло, 2019); 16–17 – Гард, тризна 1 (за Товкайло, 2019); 18 – Гард, тризна 2 (за Товкайло, 2019); 19 – Ковалівка, к. гр. VII, к.1, п.2, яма 2 (фото автора).

Рис. 8. Порівняння кубка із поховання Серезліївка 4 із кубками з поселення Доброводи.
1 – Серезліївка 4 (фото автора); 2 – Доброводи (фото Музею трипільської культури в Переяславі).

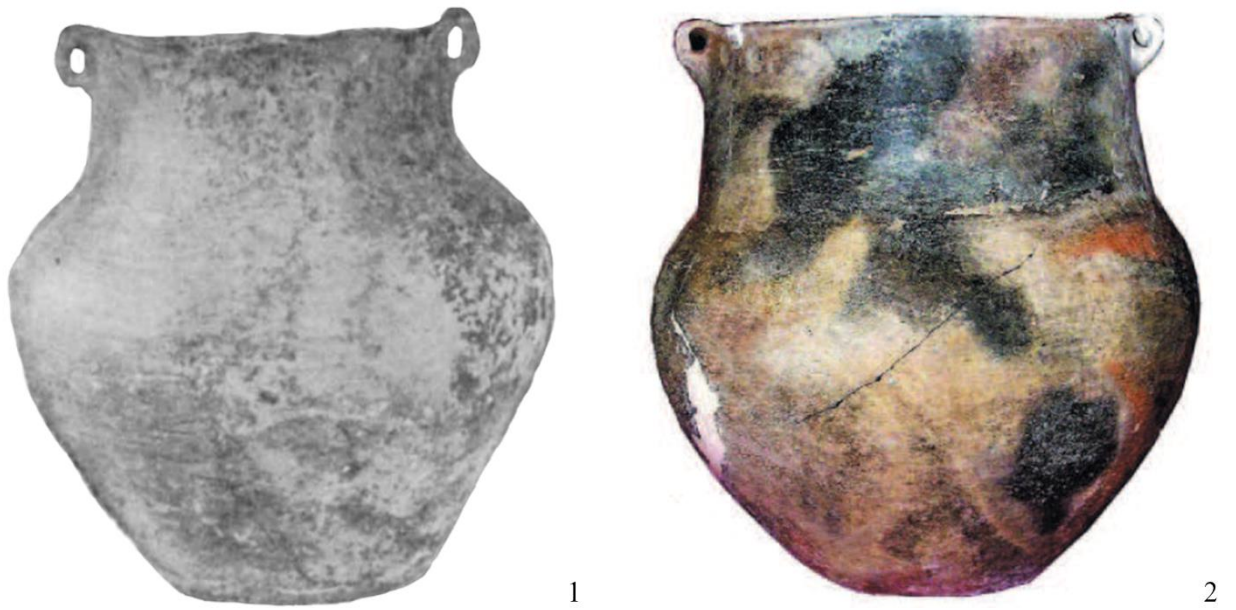

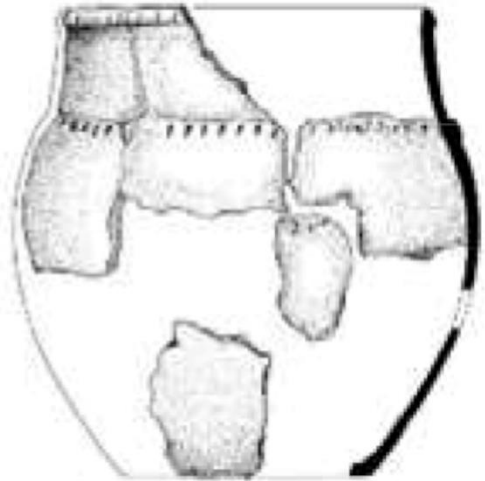
Рис. 9. Порівняння горщика із Кривого рогу із горщиком культури Чернавода I з поселення Каргал (Орловка).

1 – Кривий ріг (за Лагодовська, 1953); 2 – Каргал (Орловка) (за Бруяко, 2020).

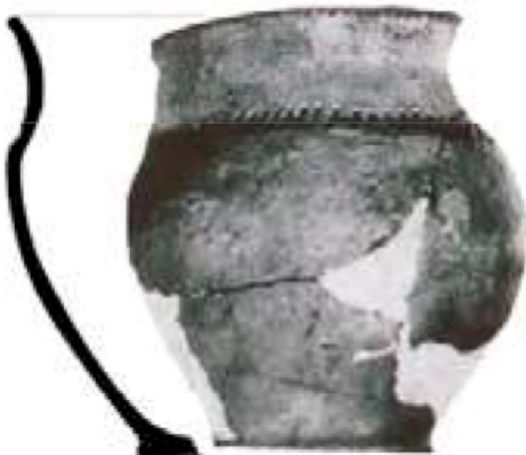

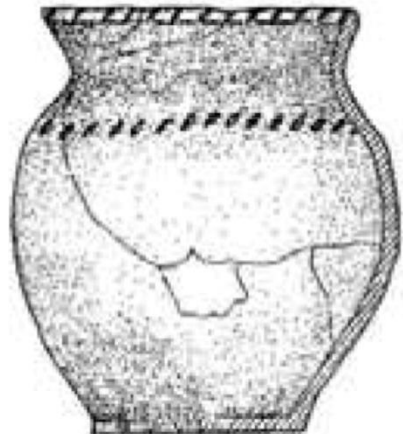
1

2

3

4

Рис. 10. Порівняння горщика № А288031 з колекції А. Грдличка з керамікою культури Чернавода II.

1 – Колекція А. Грдличка, № А288031 (за Шалк 2015); 2 – Бодешті (за Frînculeasa 2020); 3 – Кошерені (за Frînculeasa 2020); 4 – Городиштя (за Frînculeasa 2020).

Рис. 11. Пізньотрипільський кубок з комплексу Помічна 1, поховання 50 (рисунок та фото автора).

Рис. 12 Порівняння кубка культури з поховання Вищитарасівка 79/13 із іншими сіролощеними кубками та глечиками трипільської культури.
1 – Вищитарасівка 79/13 (за Рассамакін, 2013); 2 – Бобриця (за Овчинников, 2014); 3–4 – Крутуха Жолоб (за Кириленко, 2017); 5 – Казаровичи (за Крилинко, 2017).

Рис. 13 Пізньотрипільська амфора з поховання Велика Олександрівка 1/23. (фото за Дараган et al. 2021).

Рис. 14. Фото розчищеного комплексу Володимирівка, курган 4, поховання 1, 1960 р.
(Науковий архів Інституту археології НАН України, фото зі звіту А. Савчука).

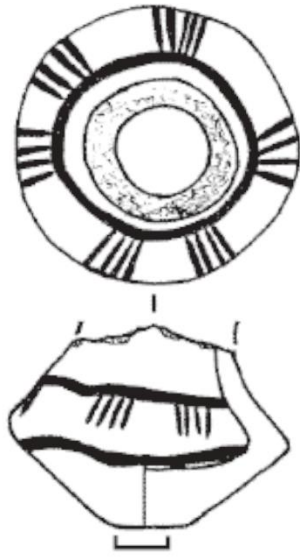

Рис. 15. Процес розчистки поховання 1, кургану №4 поблизу С. Володимирівка, 1960 р.
(Науковий архів Інституту археології НАН України, фото зі звіту А. Савчука)

Рис. 16. Біконічна розписна пізньотрипільська посудина з комплексу Володимирівка, курган 4, поховання 1 (Наукові фонди Інституту археології НАН України, фото автора).

1

2

Рис. 17. Трипільська кераміка із сумнівним контекстом.
1 – Доброводи, курган 2 (за Бунятян та ін. 2010), ; 2 – Колекція Алеся Грдличка, № А288032 9за Шалк, 2015).

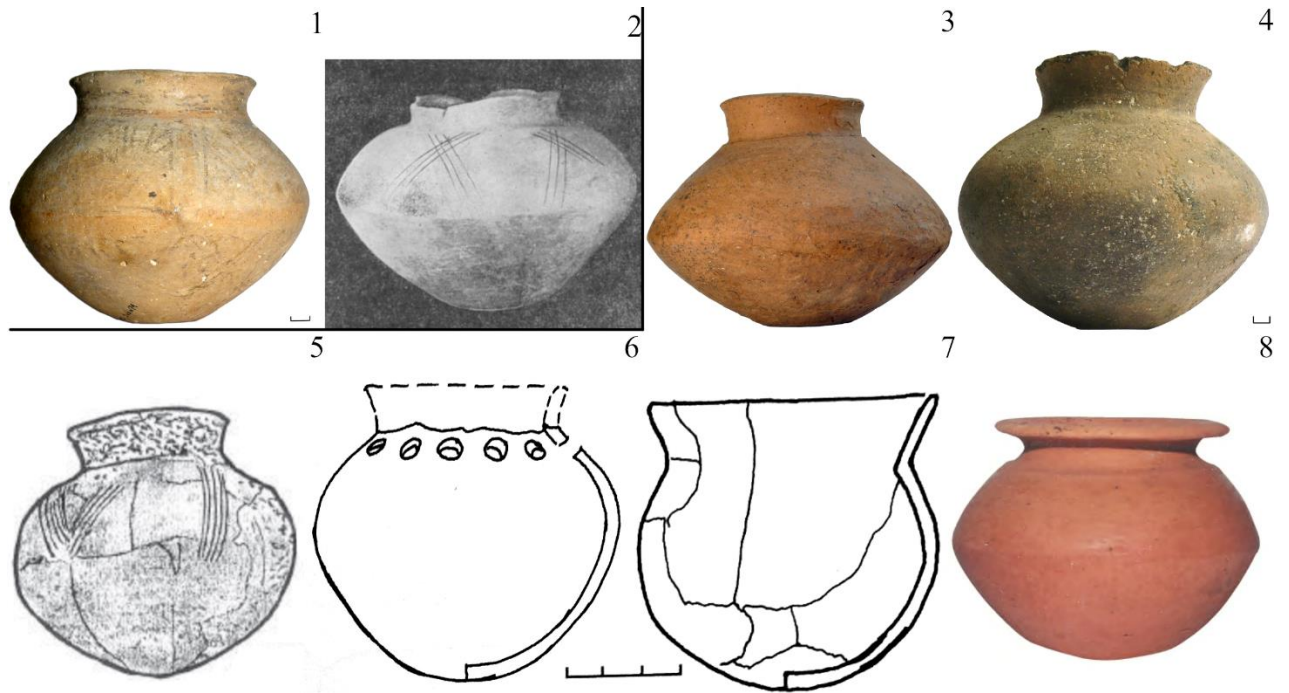

Рис. 18. Біконічний посуд з курганних поховань буго-дніпровського межиріччя (3–8).
1 – Володимирівка 4/1 (фото автора); 2 – Животилівка (за Лагодовська, 1953); 3 – Чечеліївка 1/3 (фото автора); 4 – Орджонікідзе, курганна група «Чкалівська», 3/32 (фото автора); 5 – Широке 1/3 (за Мельник та Стебліна 2012); 6 – Олександрівка 1/17 (за Рассмакин 2004); 7 – Олександрівка 1/45 (за Рассмакин 2004); 8 – Дубова Могила, п. 15 (за Відейко 2004).

Рис. 19. Біконічна посудина з комплексу Чечеліївка, курган 1, поховання 3 (Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, фото автора).

Рис. 20. Біконічна посудина з комплексу Орджонікідзе, курганна група «Чкалівка», курган 3, поховання 32 (Наукові фонди Інституту археології НАН України, фото автора)

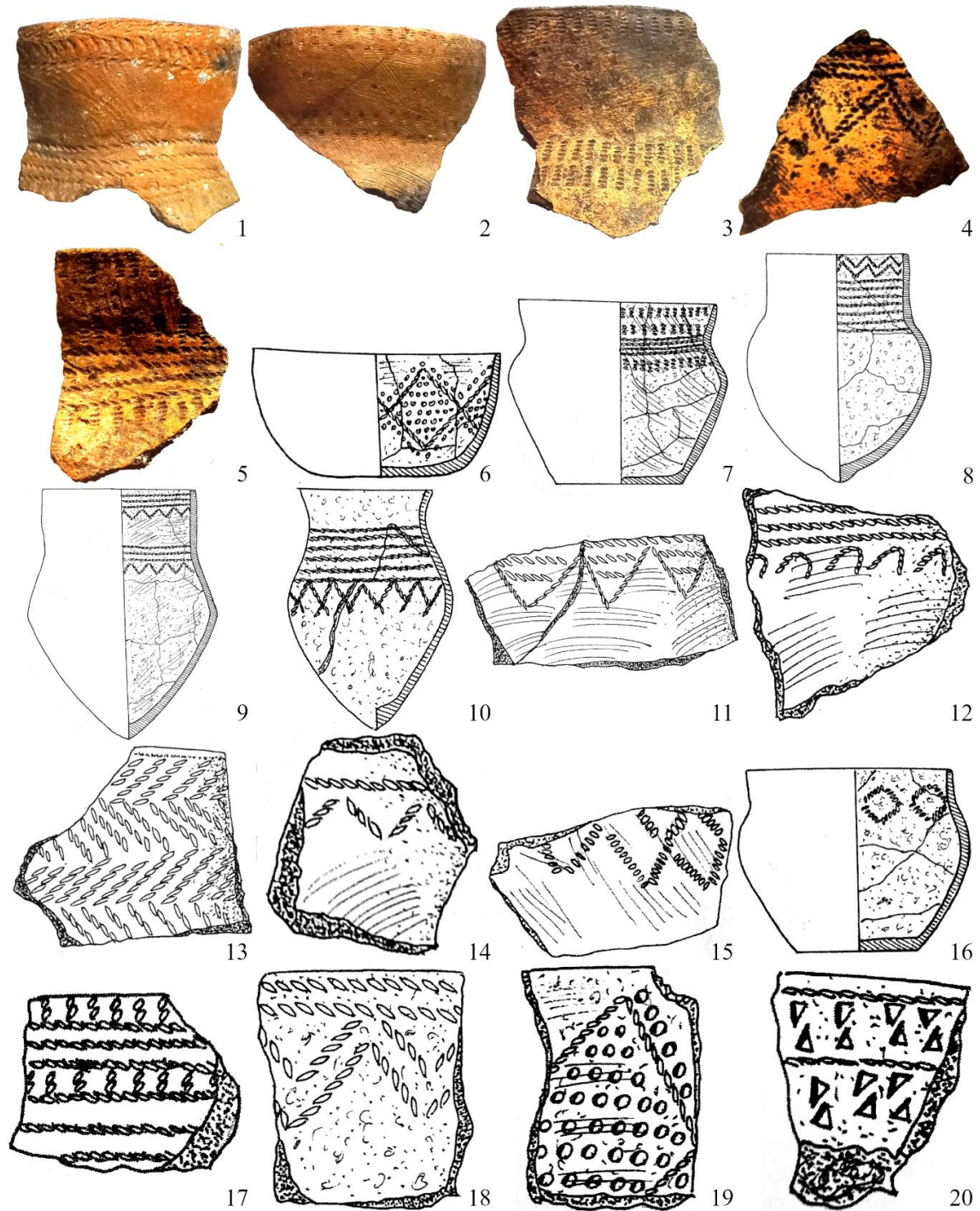

Рис. 21. Зразки прикрашеної відбитками шнура кераміки, знайденої в культурному шарі поселення Молухів Бугор (за Нераденко 2017, зкомпільовано автором)

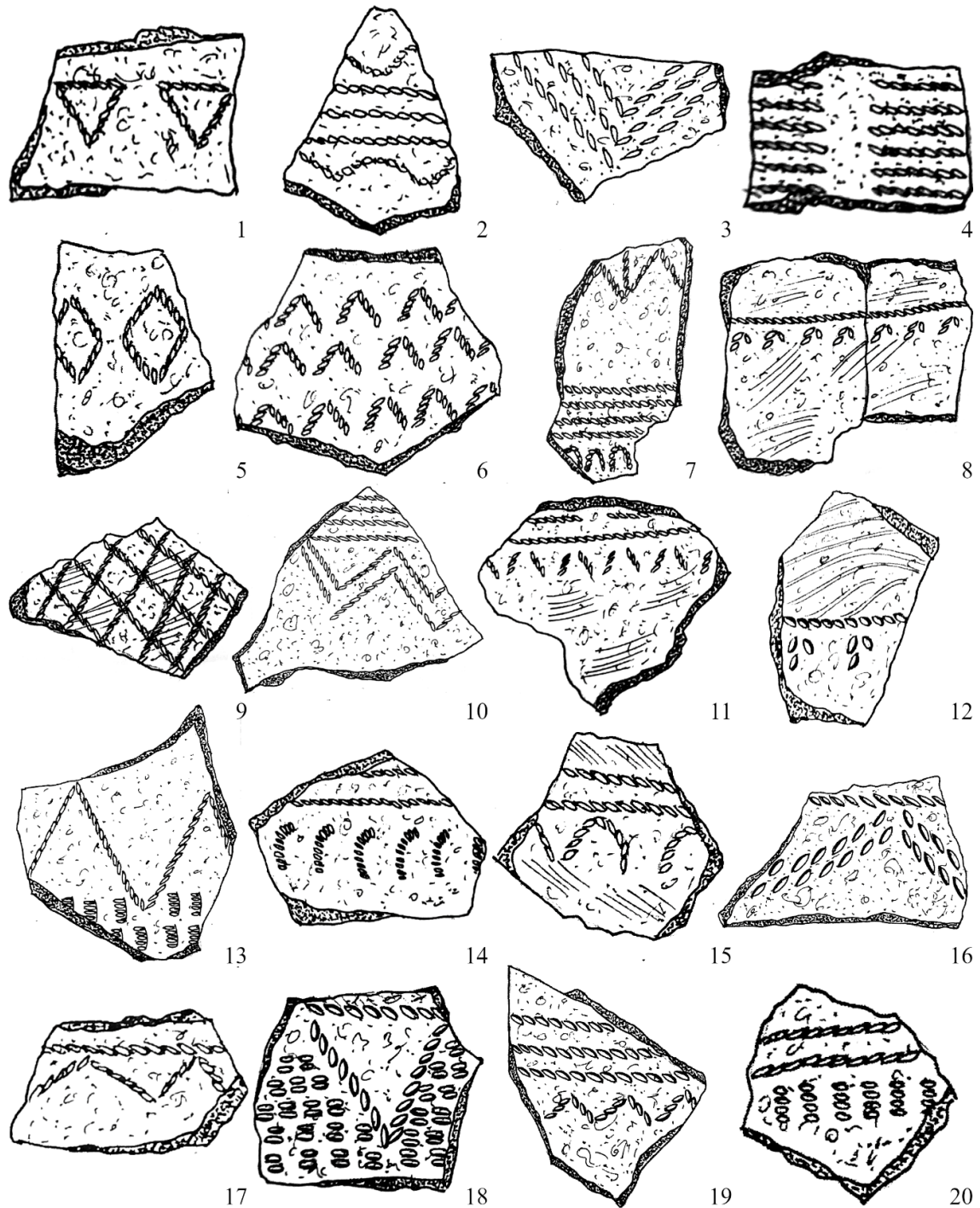

Рис. 22. Зразки прикрашеної відбитками шнура кераміки, знайденої в культурному шарі поселення Молухів Бугор (за Нераденко 2017, зкомпільовано автором)

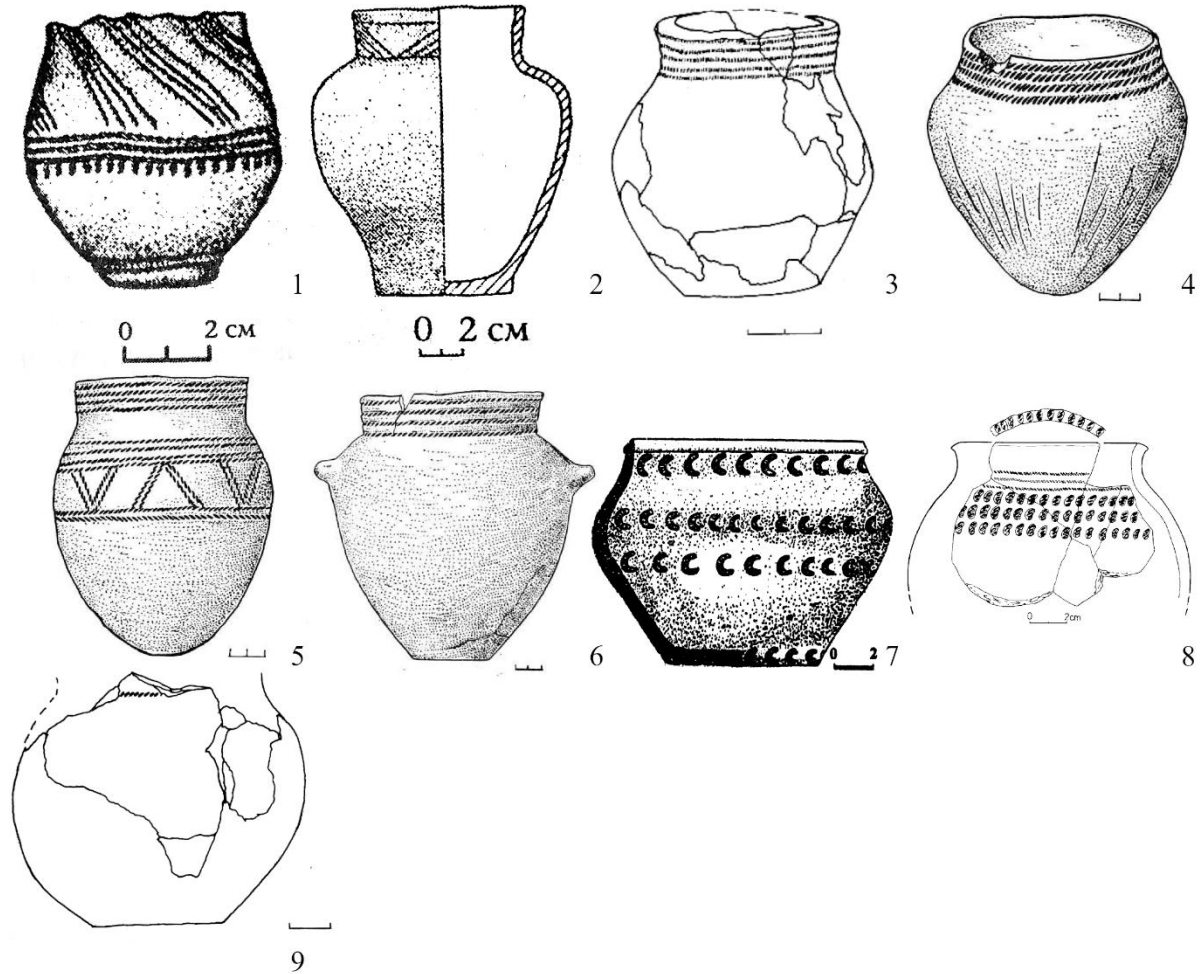

Рис. 23. Кухонна кераміка Буго-Дніпровського межиріччя прикрашена відтисками шнура. 1 – Калинівка, курганна група II, курган 4, кромлех 1, поховання 8 (за Никитин, 2018); 2 – Калинівка, курганна група II, курган 4, кромлех 1, поховання 11-11а (за Никитин, 2018); 3 – Завадівські могили 9/10 (за Рассмакин, 2004); 4 – Ковалівка VI, к. 4 п. 17 (за Шапошникова и др. 1986); 5 – Привільне к.1 (за Шапошникова и др. 1986); 6 – Привільне 1/4 (за Шапошникова и др. 1986); 7 – Курганна група «Близнюки», к. 5, п. 11 (за Мельник, Стебліна 2012); 8 – Баратівка 1/5 (за Rassamakin, 1996); 9 – Костянтинівка 8/11 (за Рассмакин 2004).

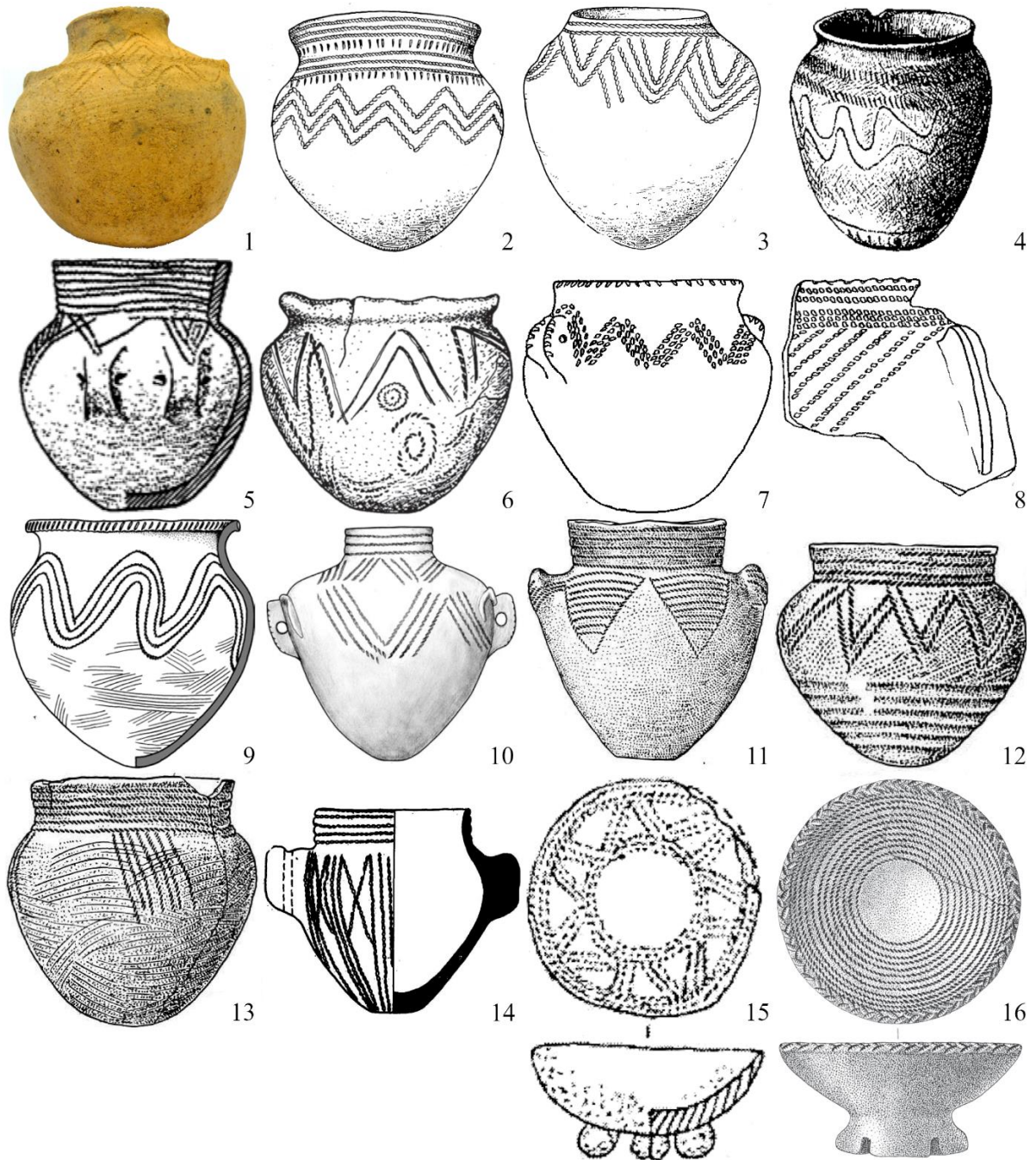

Рис. 24. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з поховань ямної культури Правобережної України. 1 – Помічна 1/33 (фото автора); 2 – Долинка 41 (за Артеменко 1967); 3 – Поток 400/5 (за Артеменко 1967); 4 – Кут 32/12 (за Береовець 1960); 5 – Високе 1/2 (за Евдокимов и др. 2018); 6 – Качкарівка 1/1 (за Євдокімов та ін. 2020); 7 – Козацька могила 3 (за Григорьев 1986); 8 – Козацька могила 5 (за Григорьев 1986); 9 – Гродзево 6/7 (за Куштан 2021); 10 – Тузли 2/13 (за Разумов и др. 2015); 11 – хут. Відрадний 1/5 (за Шапошникова и др. 1986); 12 – хут. Відрадний 9/7 (за Шапошникова и др. 1986); 13 – хут. Відрадний 36/13 (за Шапошникова и др. 1986); 14 – Високе 19/6 (за Самойленко 1988); 15 – Зелений Гай (1999) 5/9 (за Мельник, Стебліна 2013); 16 – Скадоськ 1/5 (за Kaiser 2019).

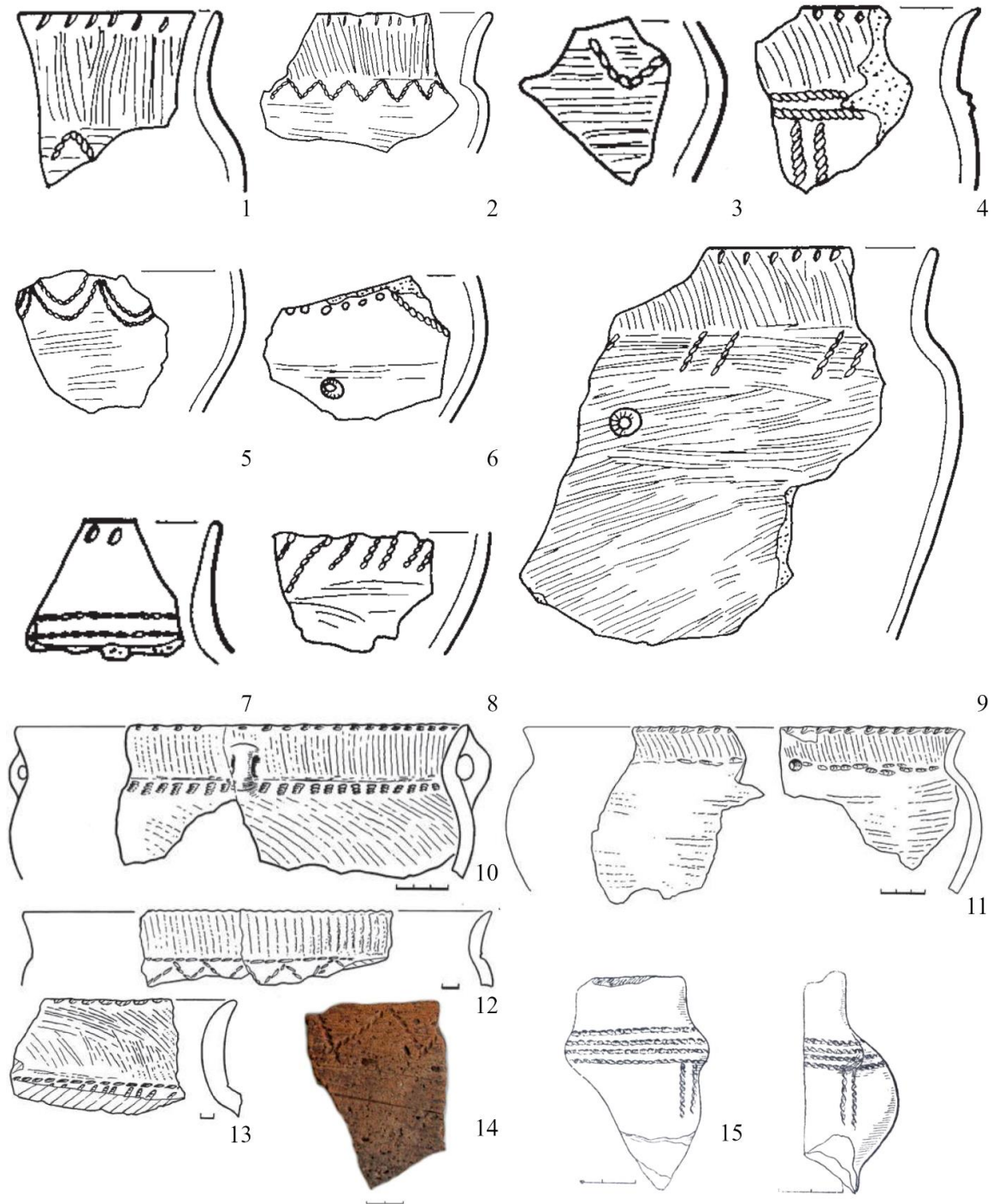

Рис. 25. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з пам'яток Трипілля ВІІ та СІ верхнього та середнього Подніпров'я. 1-9 – Ігнатенкова гора (чапаївський тип, етап СІ); 10-13 – Валява (канівська локальна група, кінець етапу ВІІ); 14 – Гребені (етап ВІ-ІІ); 15 – Коломійщина І (етап ВІІ – СІ).
1-9 – за (Videiko 2000, fig. 10); 10-13 за (Овчинников, рис. 87); 14 – за (Видейко и др., рис. 14); 15 – за (Пассек, 1940, рис. 25).

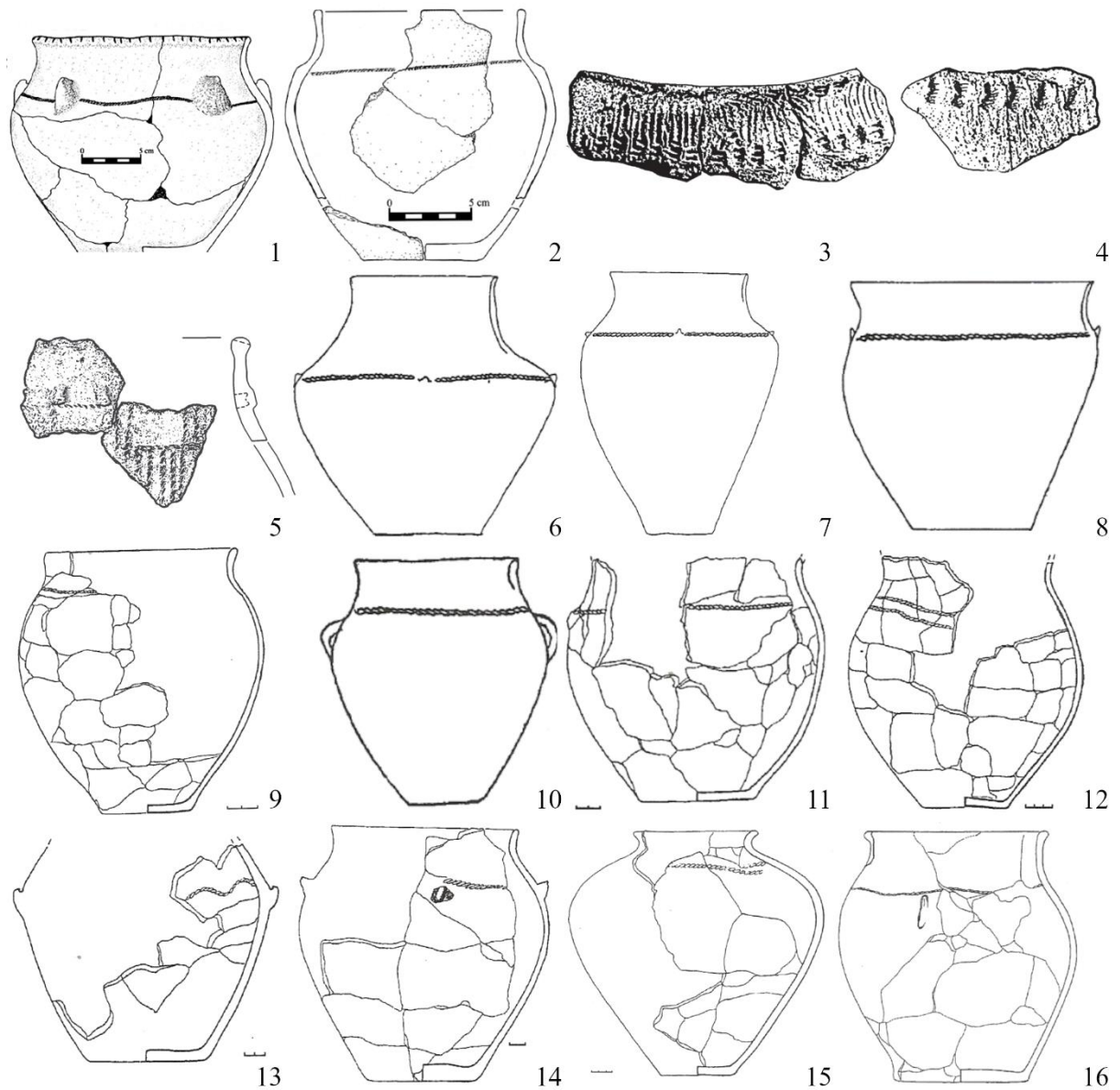

Рис. 26. Кераміка лукашівського типу та софіївської культури, прикрашена шнуровим декором. 1-2 – Коціївка 8, Трипілля СІ-СІІ, лукашівський тип (за Кириленко 2017); 3-4 – Євминка 1, лукашівський тип ; 5 – Євминка 2, лукашівський тип (за Шидловський та ін., 2015); 6-14 – могильник Червоний Хутір, софіївська культура; 15-16 – могильник Софіївка (за Videiko 1995).

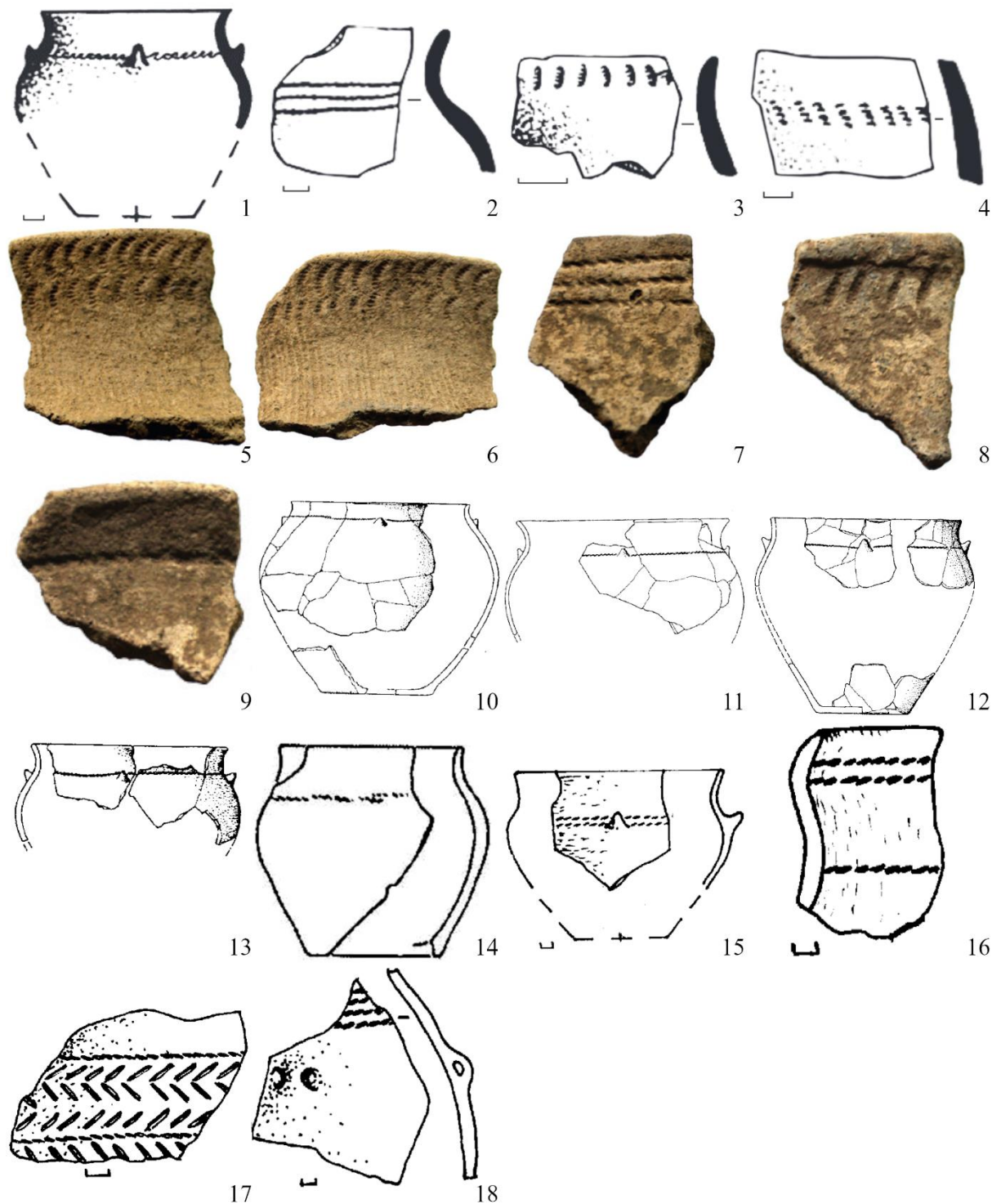

Рис. 27. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з трипільських поселень центральної України етапу СІІ.

1-3 – Мошурів ІІІ (за Ryzhov and Shumova, 2021); 4-9 Вільховець (за Videiko, 2020); 10-14 – Шарин ІІІ (за Куштан 2015); 15 – Кочерженці-Шульговка (за Рыжов 2002); 16-17 – Довжок (за Рыжов 2002); 18 – Самченці (за Рыжов 2002).

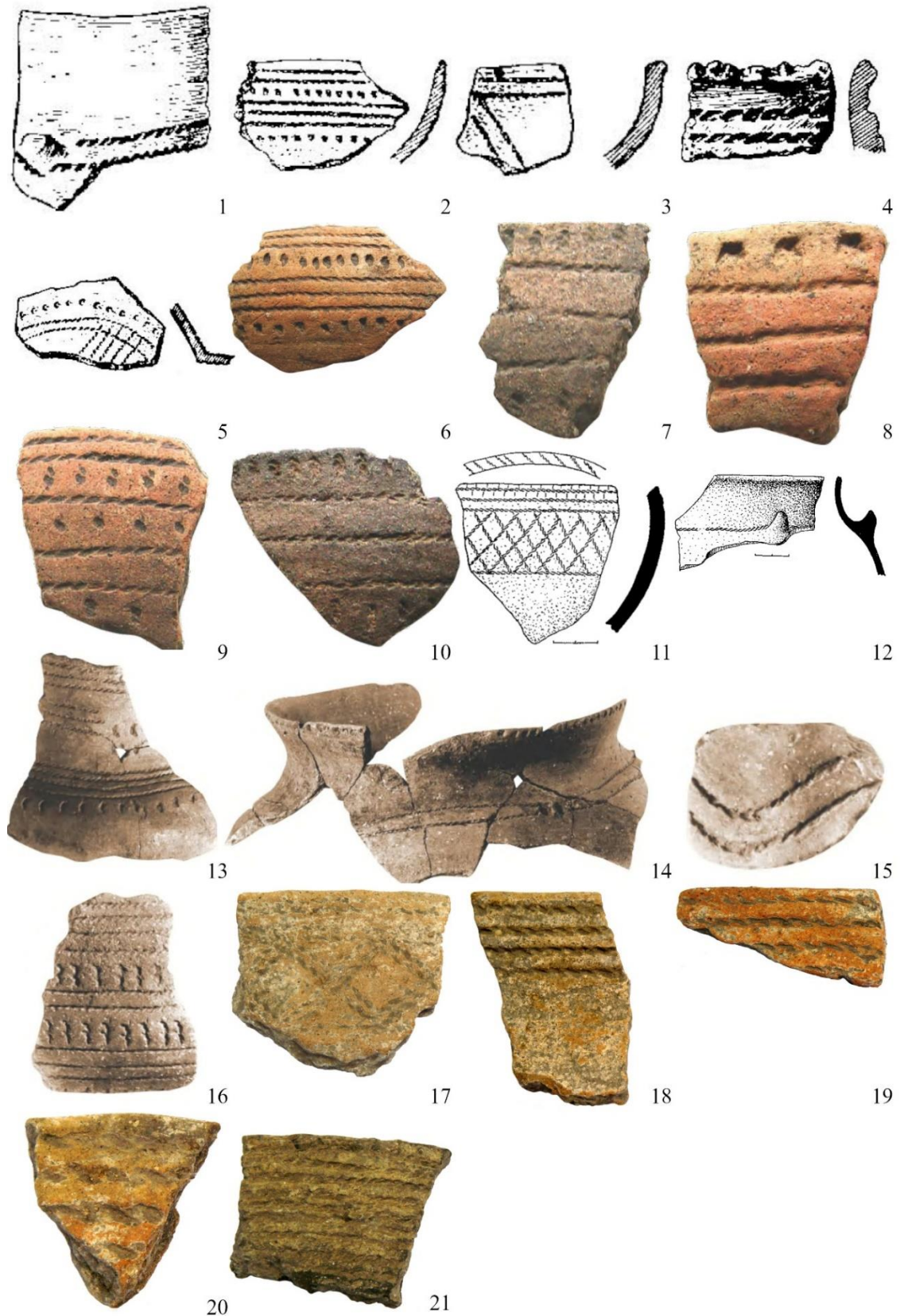

Рис. 28. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з трипільських поселень Поділля етапу СІІ. 1-12 – Сандраки (1-5 за Лагодовська 1956, 6-10 за Videiko, 2010, 11-12 за Збеневич 1974); 13-16 – Печера (фото М. Шмаглія, за Відейко 2004); 17-21 – Солгутів Острів (фото автора)

Рис. 29. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з пам'яток північного локального варіанту Трипілья СП. 1-4 – Малі Вірмени; 5-7 – Печери; 8-12 – Городськ; 13-18 – Цвиклівці. Рисунки за (Мовша, 1971).

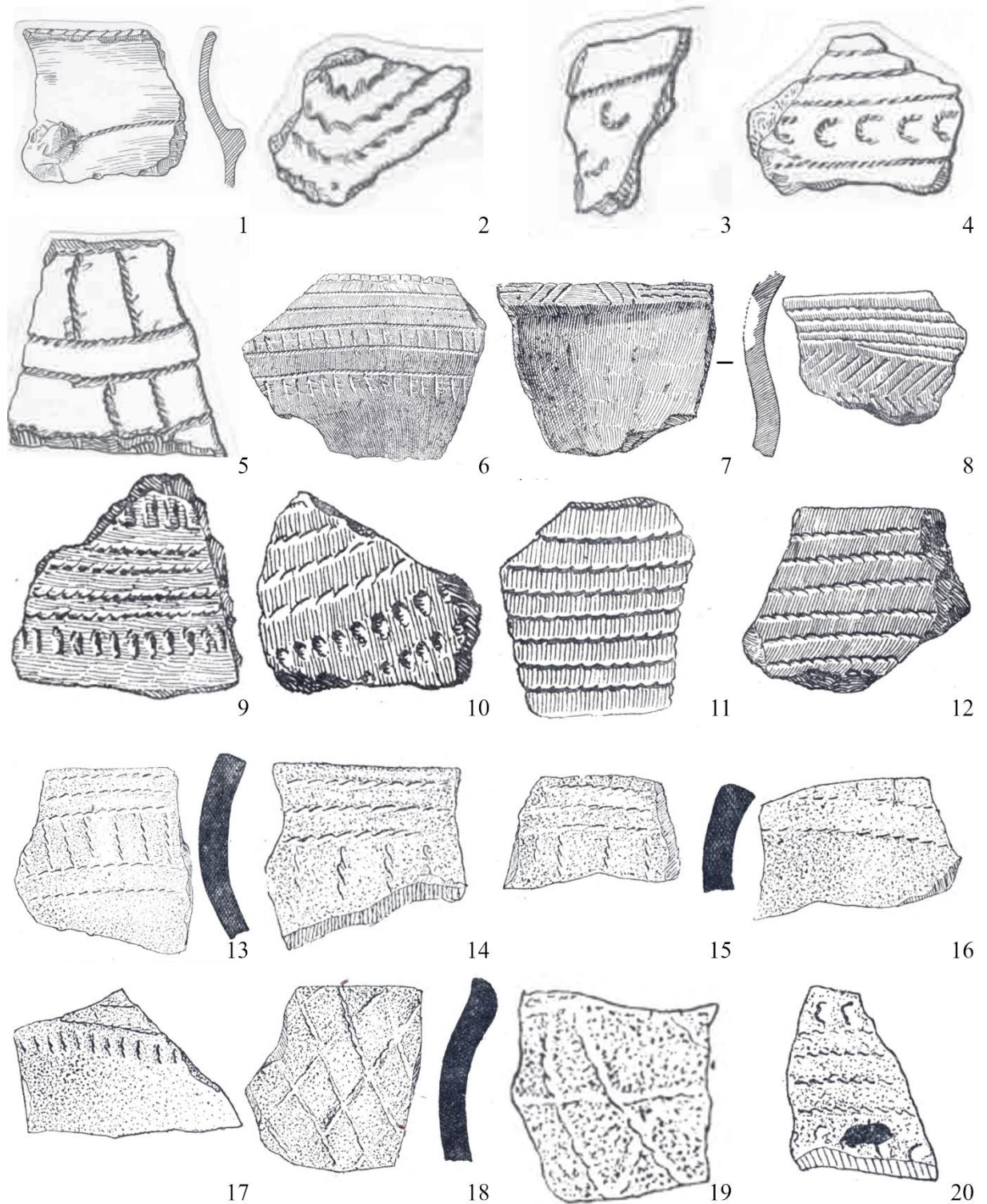

Рис. 30. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з культурного шару поселення Городськ (Трипілля СІ). 1-5 – рисунки М. Макаревича, цит. за (Відейко, 2017); 6-12 – рисунки за (Петров, 1940); 13-20 – Рисунки за (Кричевський, 1940).

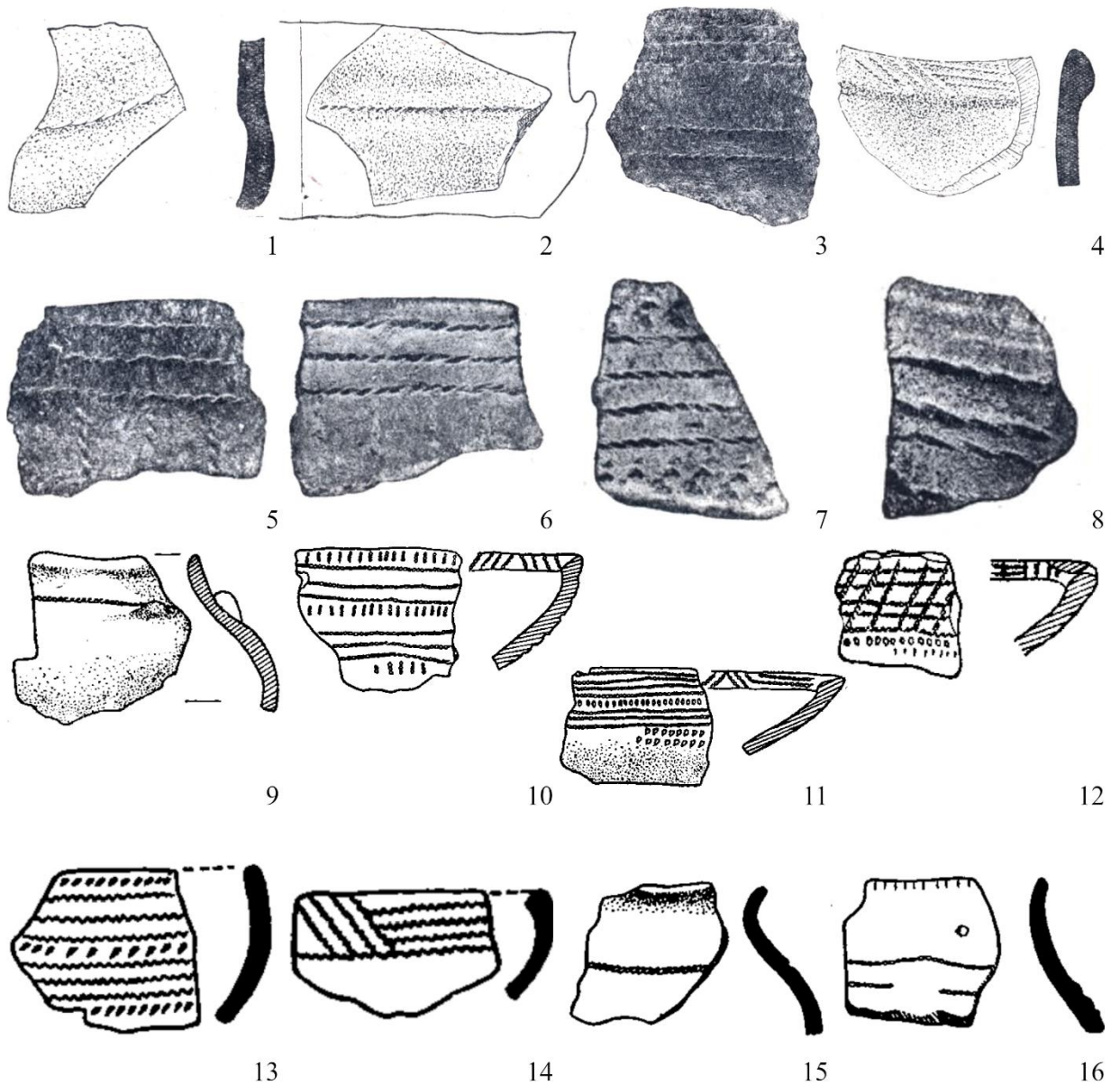

Рис. 31. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором городсько-волинського локального варіанту. 1-8 – поселення Городськ (рисунки за Кричевський 1940); 9-14 – поселення Нова Чорторя (9-12 за Захарук, 1956 б; 13-14 за Шмаглій, 1966); 15-16 – поселення Паволоч (за Шмаглій, 1966).

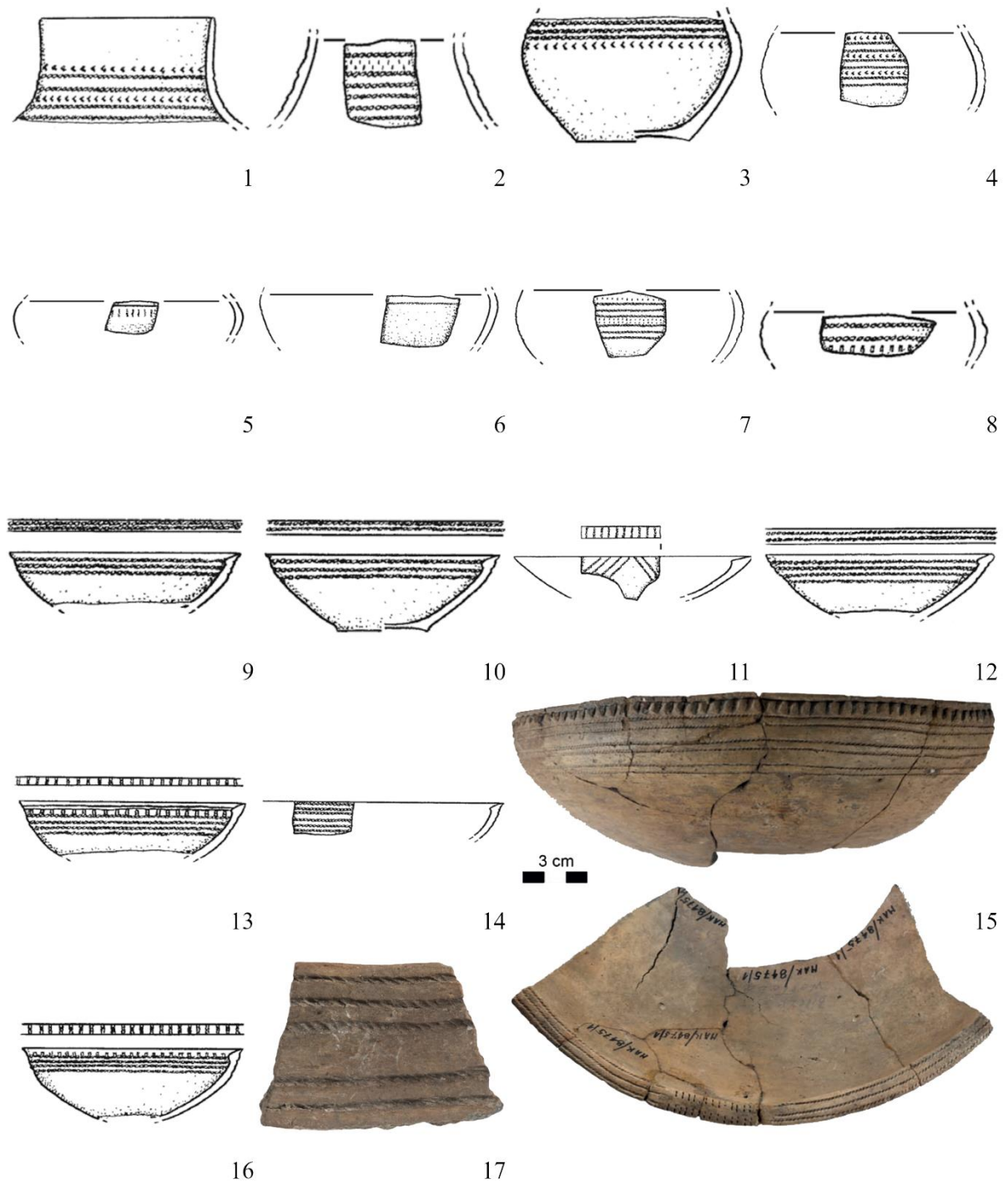

Рис. 32. Зразки кераміки, прикрашеної шнуровим декором з печери Вертеба ІІІ.
1-14, 16 – рисунки з (Tkachuk, 2013); 15, 17 – фото з (Skrzyniecka, 2020, fig. 2).

Рис. 33. Кераміка усатівської культури прикрашена шнуровим декором. 1-2 – Зміїна балка (за Говедарица, Манзура, 2010); 3-10 – Усатівський курганный могильник (3-7 фото автора, 8-10 за Петренко, 2013); 11-13 – поселення Маяки (за Збенович, 1974); 14-18 – Усатово-Великий Куяльник (за Збенович, 1974).

Рис. 34. Мідна сокира типу Відра знайдена в культурному шарі поселення Березівська ГЕС. (Експозиція Одеського археологічного музею, фото автора.)

ДОДАТОК 2
ЛЮСТРАЦІЇ ДОПОМІЖНОГО ХАРАКТЕРУ

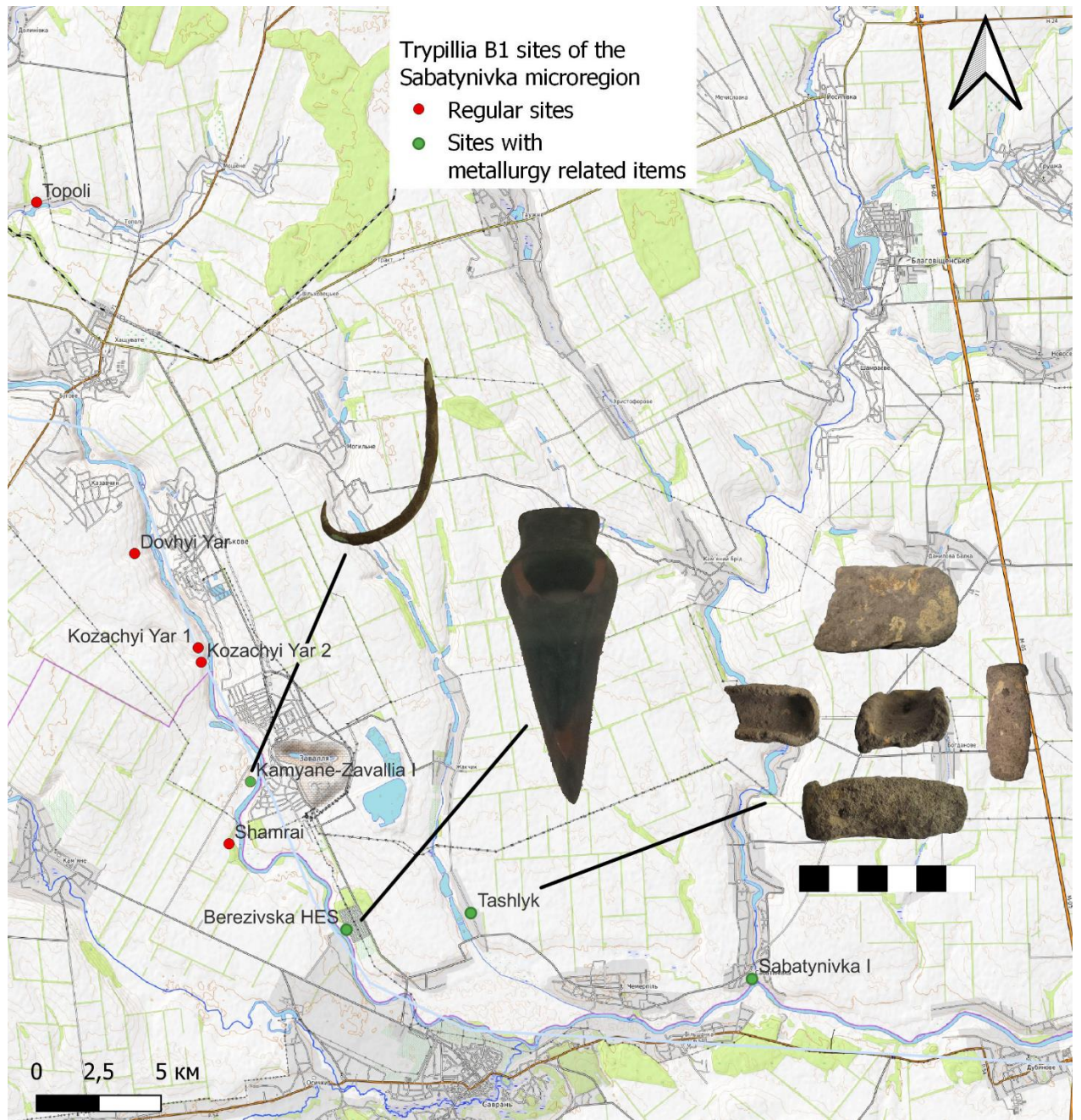

Рис. 35. Карта розташування пам'яток сабатинівського локального варіанту Трипілля ВІ (за Kiosak and Lobanova 2021, змінено і доповнено автором).

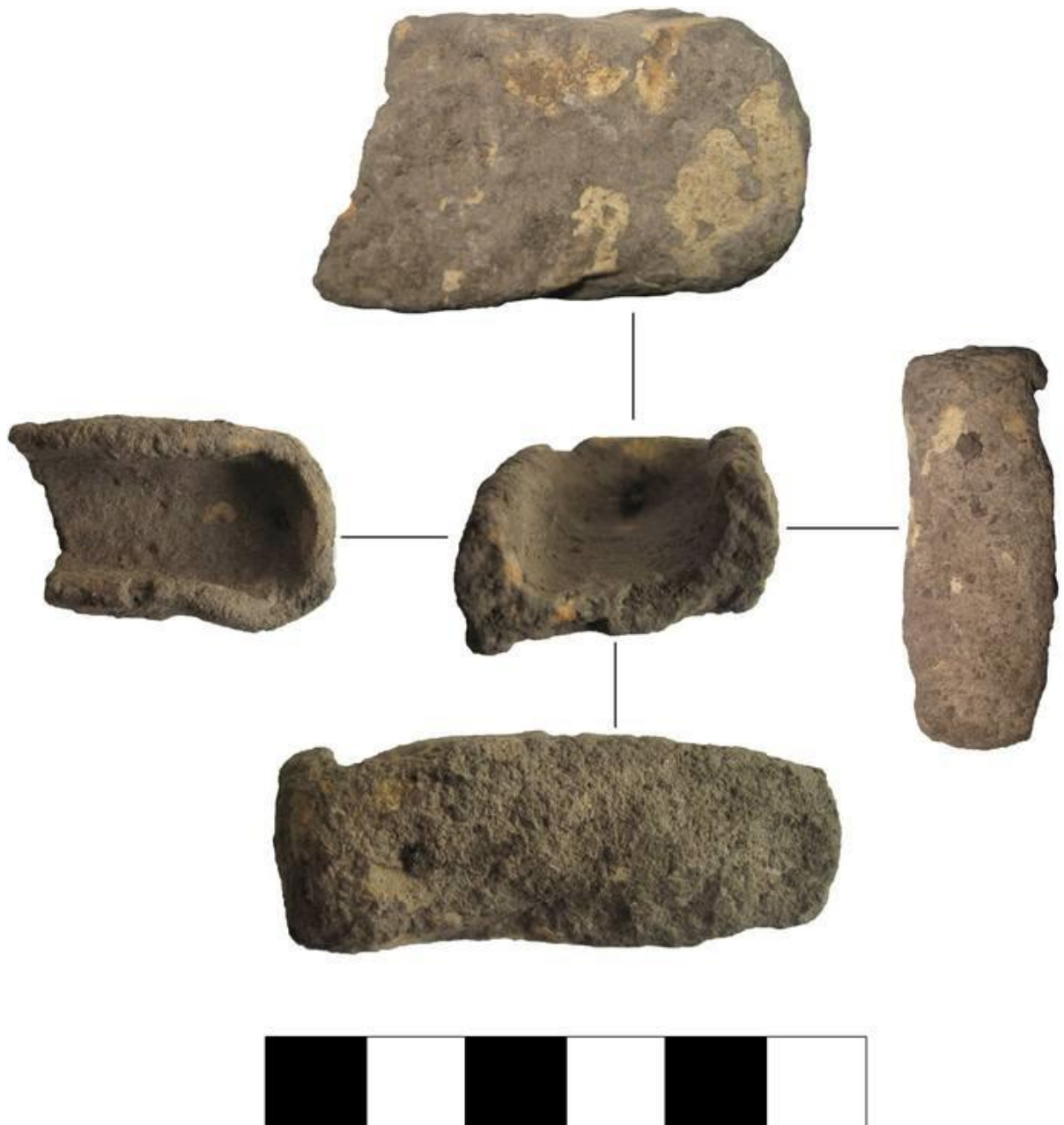

Рис. 36. Керамічна ливарна форма трипільської культури знайдена на поверхні поселення Ташлик сабатинівського локального варіанту (фото О. Пересунчака).

Рис. 37. Мідні прикраси доби енеоліту знайдені в похованні на території м. Кривий Ріг

Рис. 38. Сокири самарського типу: 1 – Маївка; 2 – Соколове; 3 – Звенигородка; 4 – Бровари; 5,6 – Скарб Паланочка; 7 – Ізяславський район; 8 – Козятин; 9 – Балки; 10 – Устивиця; 11 – Скарб Іваньки; 12 – Долинка; 13 – Черкаська область; 14 – Вінницька область; 15 – Тернопільська область (за Klochko et al. 2020)

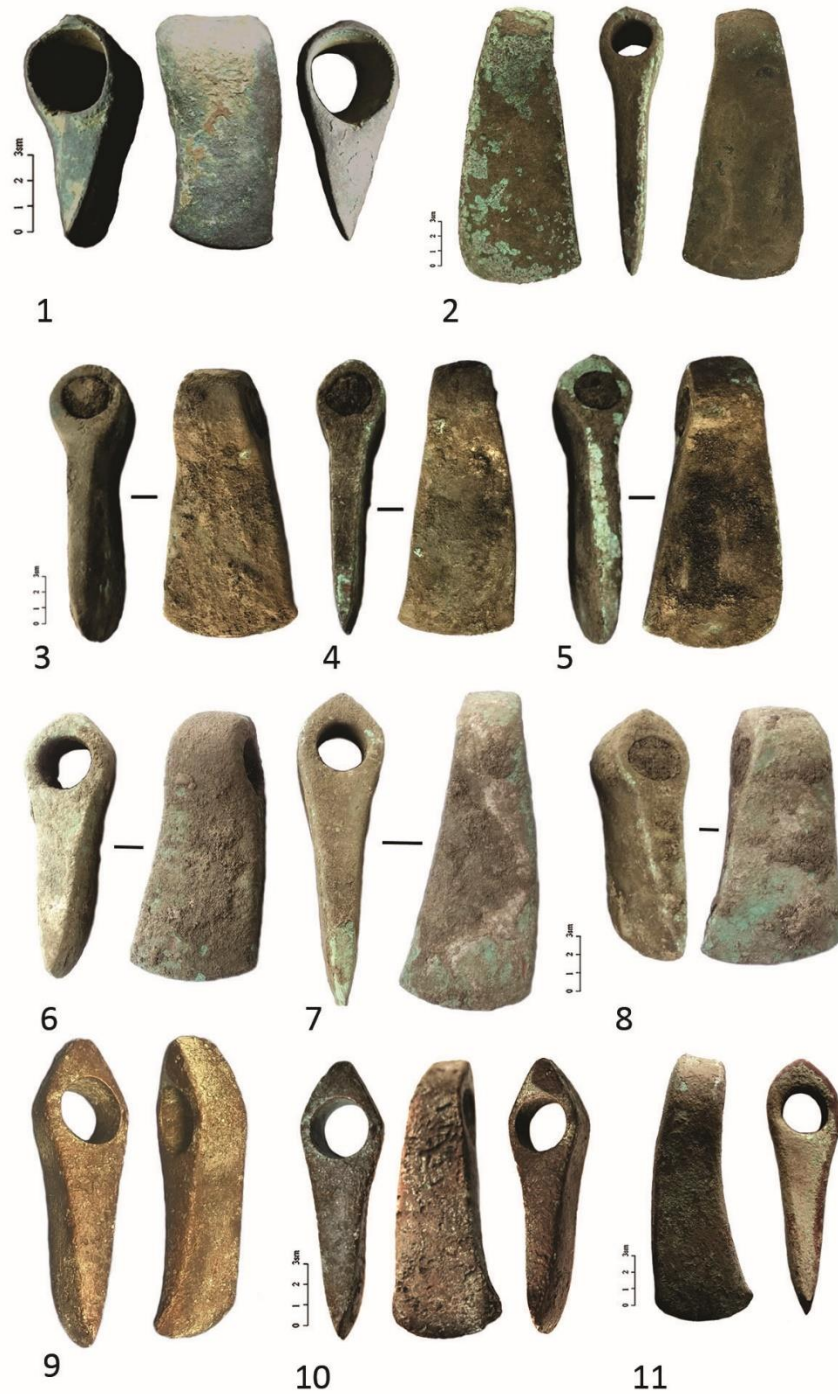

Рис. 39. Нові знахідки сокир самарського типу (фото В. Клочка).

1–8 – Черкаська область; 9 – Харківська область; 10 – Нові Петрівці; Київська область; 11 – Вінницька область.

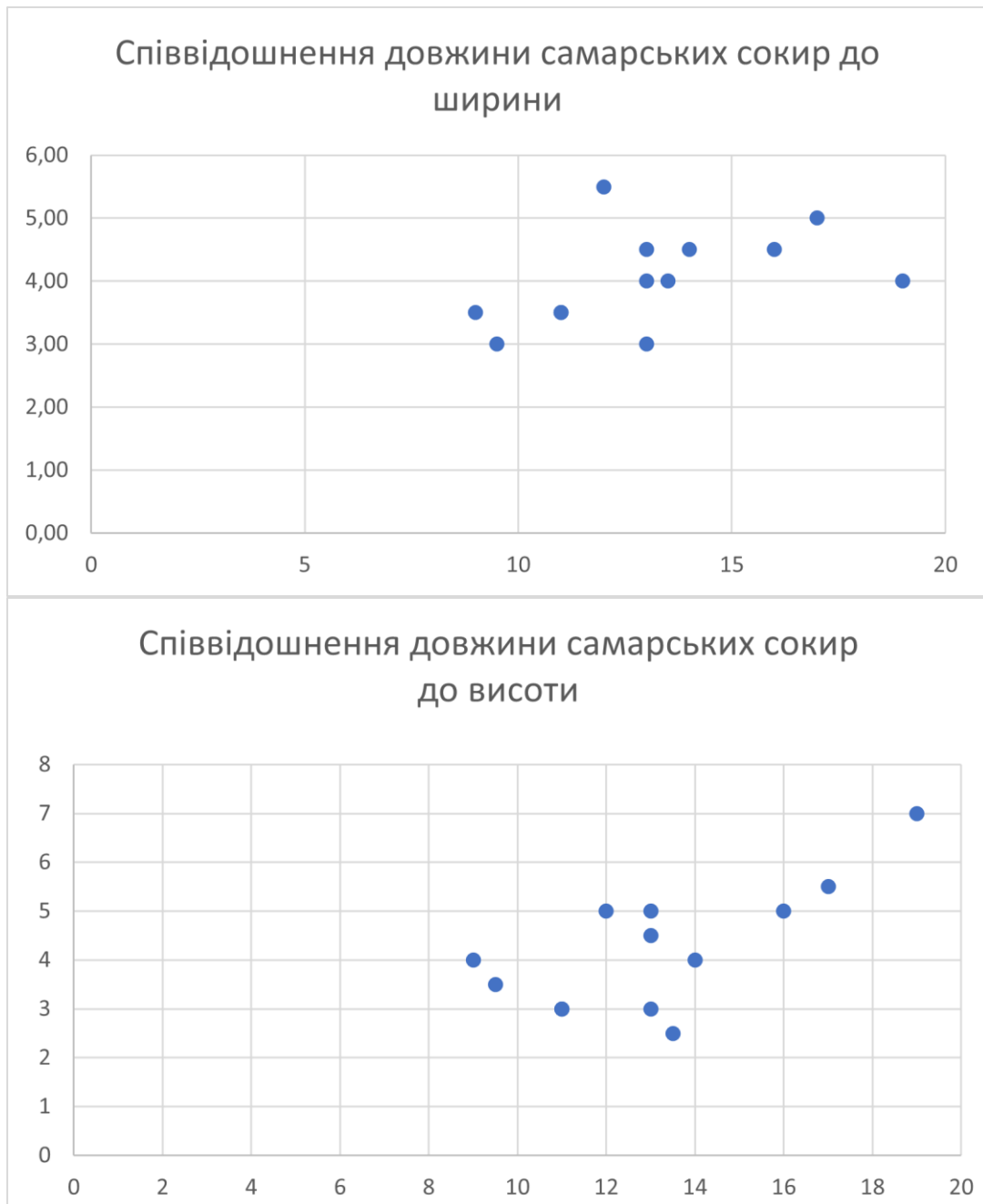

Рис. 40. Співвідношення висоти сокир самарського типу до шири та співвідношення висоти сокир самарського типу до ширини.

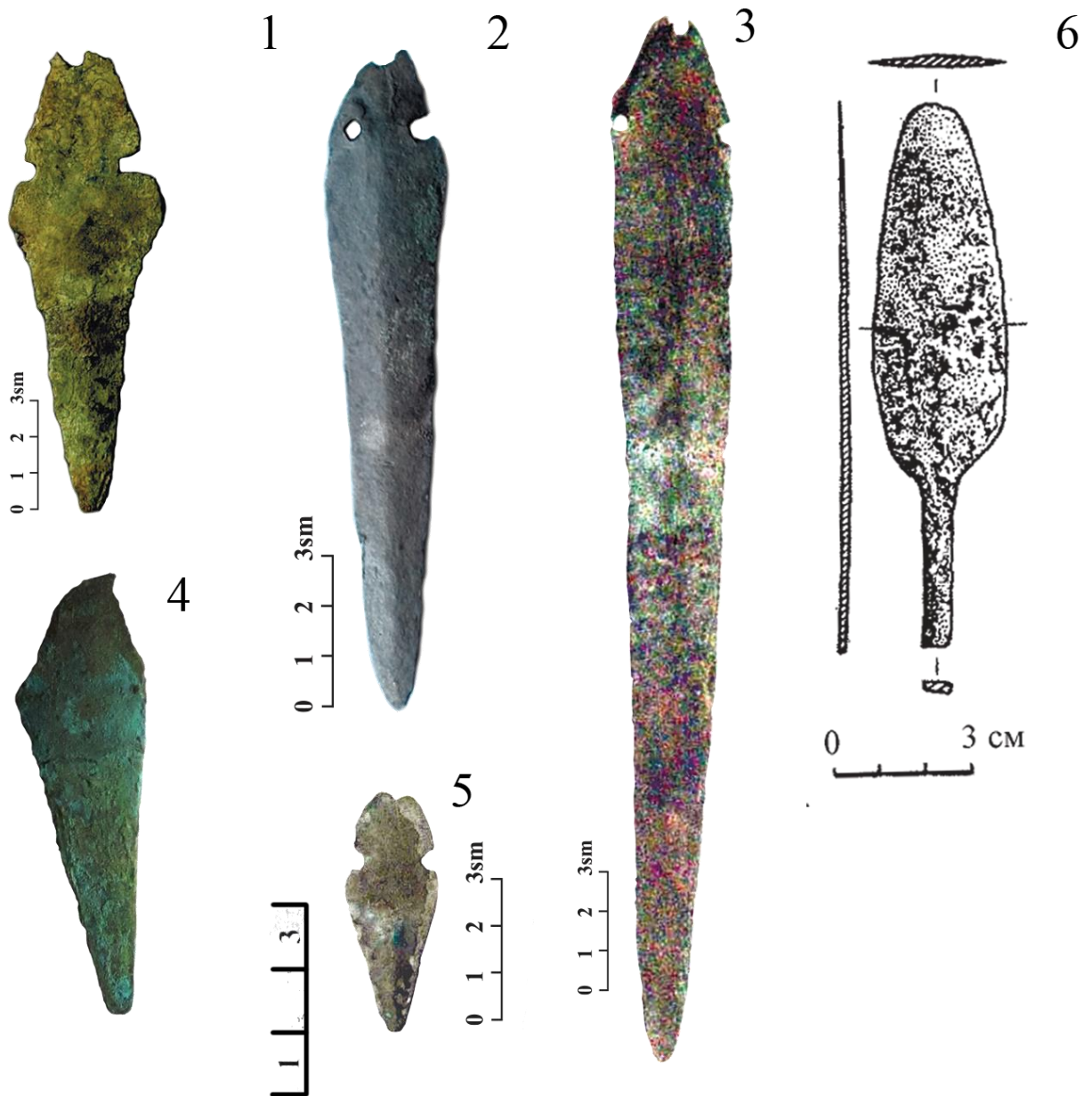

Рис. 41. Ножі та кинджал виявлені на території Правобережної України.

1 – Кіровоградська область (за Клочко та ін. 2020); 2 – Запорізька область (за Клочко та ін. 2020); 3 – Вінниця (за Клочко та ін. 2020); 4 – Олімпіадівка 79/1 (за Тупчієнко та Собчук, 2012); 5 – Вінницька область (за Клочко та ін. 2020); 6 – Богданівський кар'єр, к. 2, п. 3 (за Тесленко, 2005).

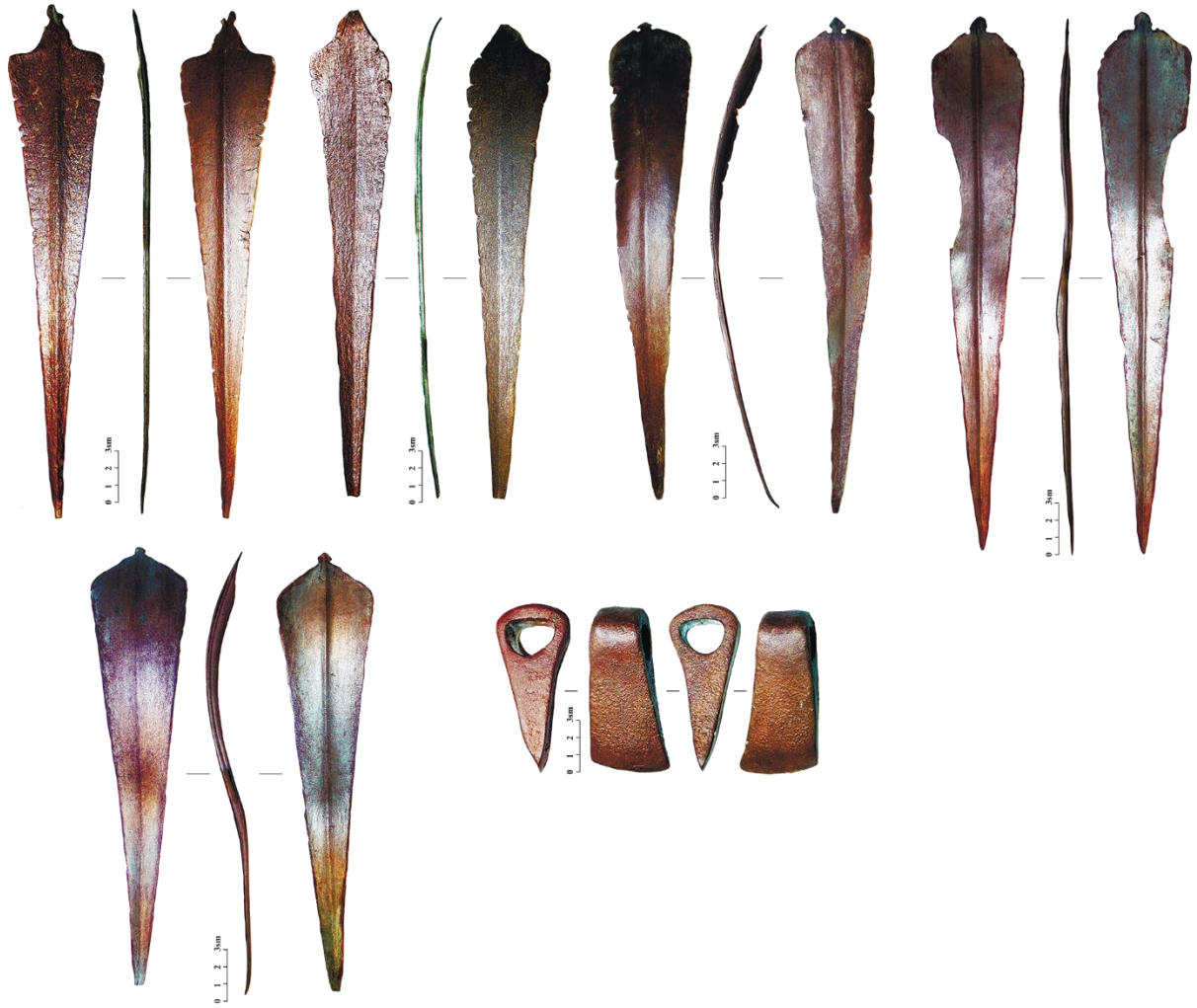

Рис. 42. Скарб Іваньки (за Клочко та ін. 2020).

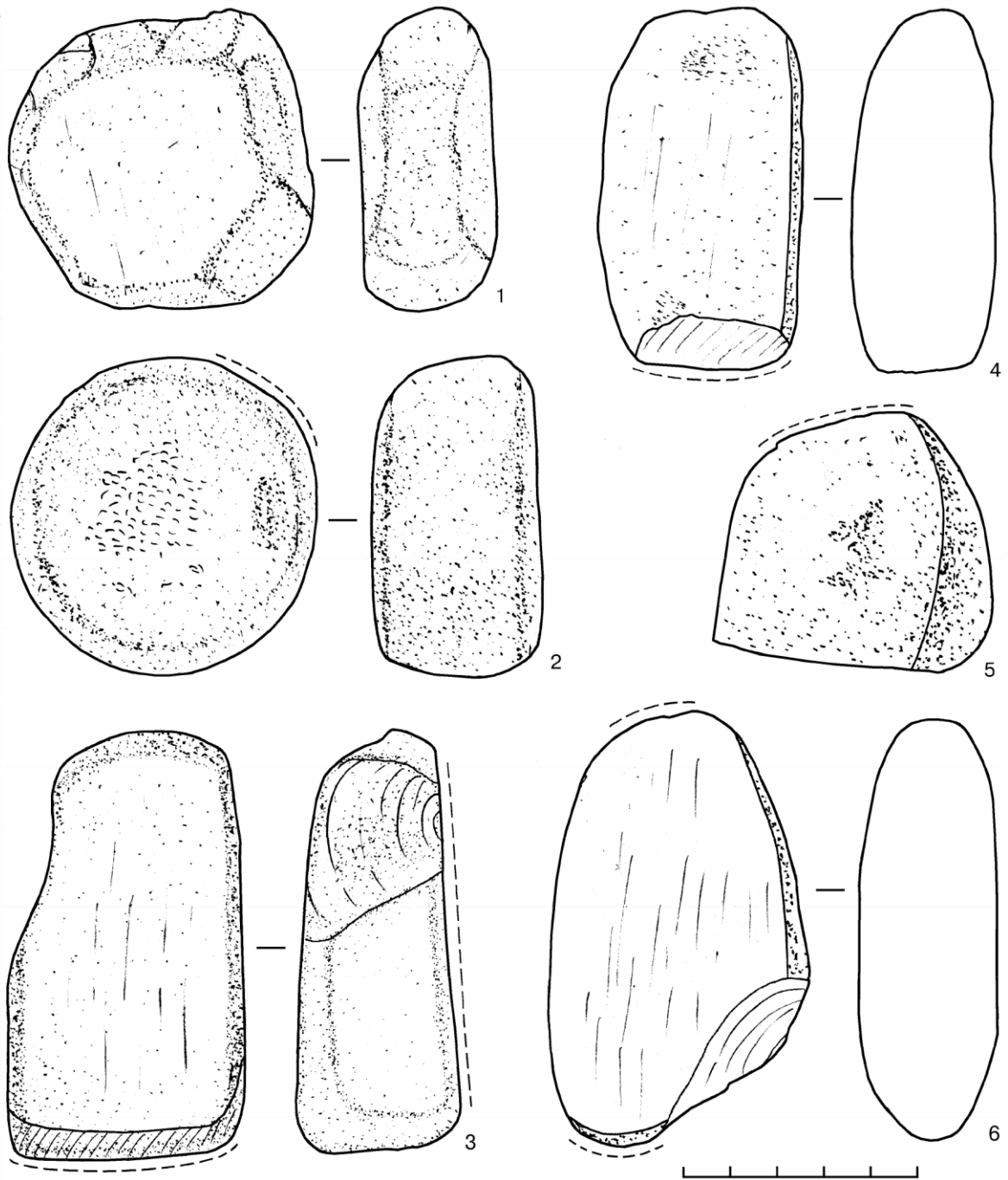

Рис. 43. Металообробний інструмент з поселення Михайлівка II.
1 – абразив для металу; 2, 5 – підставка-ковадло для кування; 3 – велике ковадло для розкатки листового металу; 4 – молоток для холодного кування; 6 – молоток-ковадло для листового металу (за Коробкова и Шапошникова, 2005).

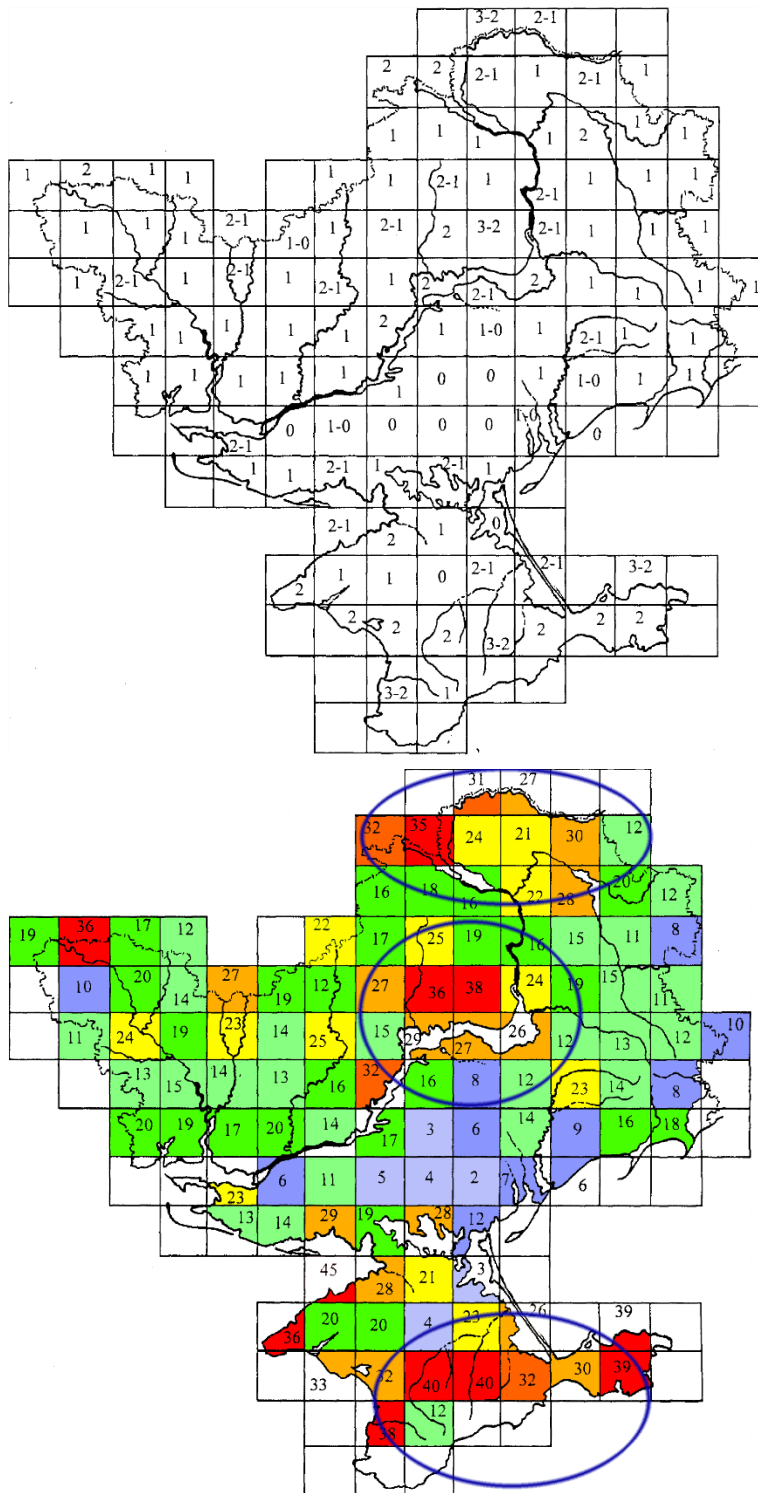

Рис. 44. Щільність населення степових областей України за підрахунками С. Пустовалова. 1 – Щільність населення за доби енеоліту. 2 – Щільність населення за часів ямної культури (тонування автора).

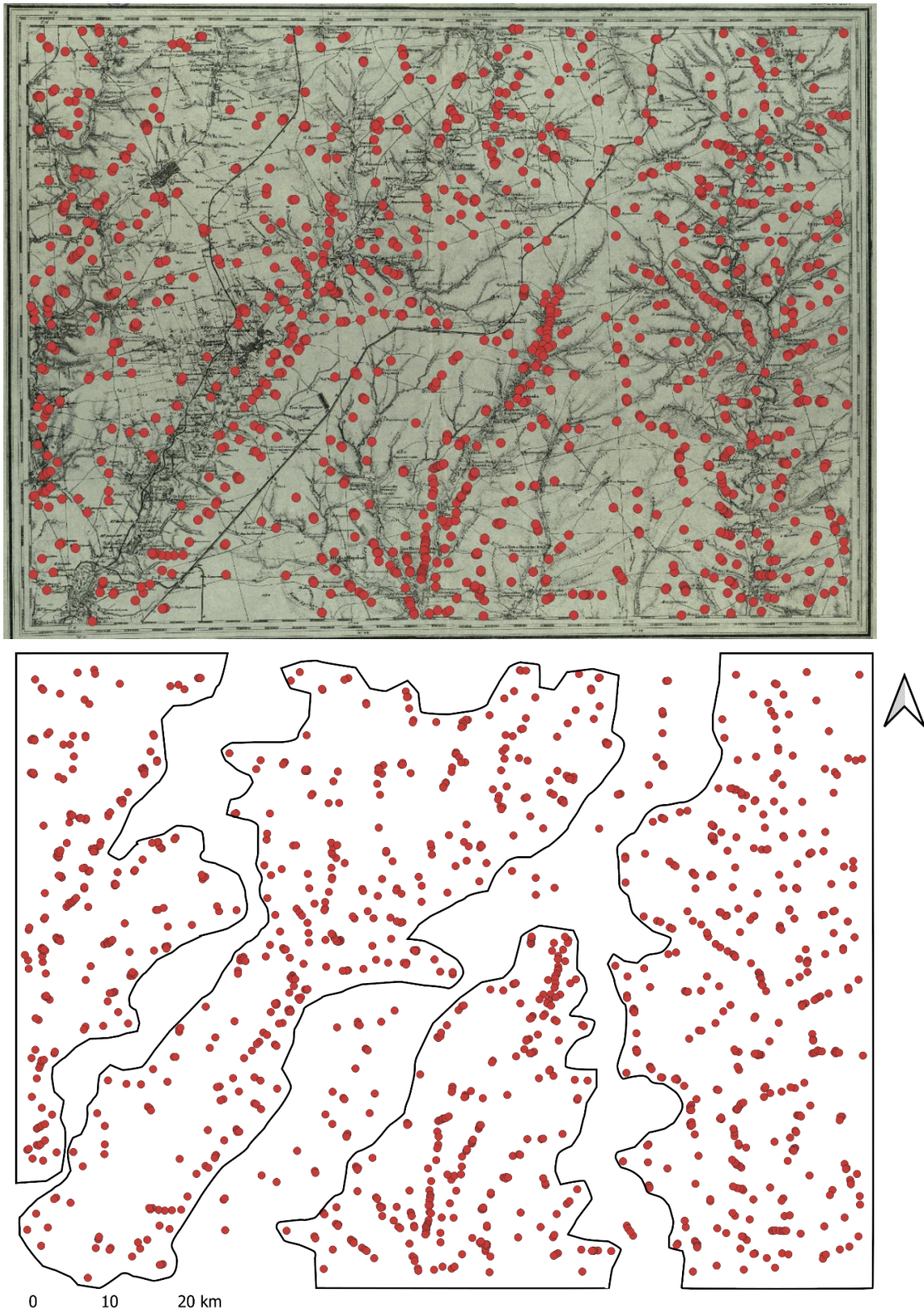

Рис. 45. Особливості розташування курганів Криворіжжя. 1 – Просторове розташування давніх курганів на Криворіжжі за даними карти Корпусу військових топографів 1853 р. 2 – Групування курганів вздовж басейнів річок другого порядку Інгулець, Саксагань, Кам'янка та Базавлук.

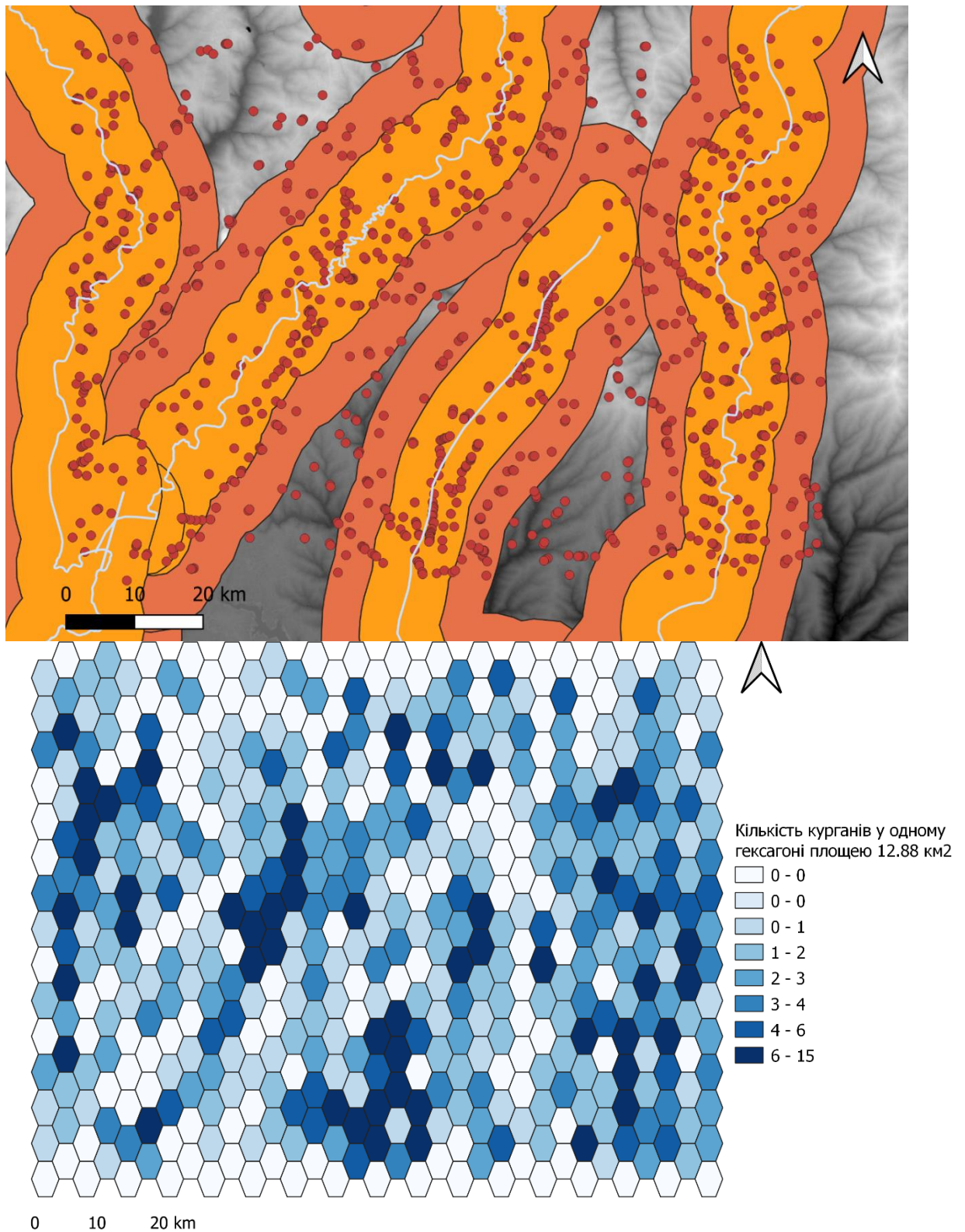

Рис. 46. Аналіз розташування курганів Криворіжжя до підношення до русел рік другого порядку. 1 – розташування давніх курганів Криворіжжя по відношенню до 5км та 10км буферних зон. 2 – сітка щільності розташування давніх курганів Криворіжжя.

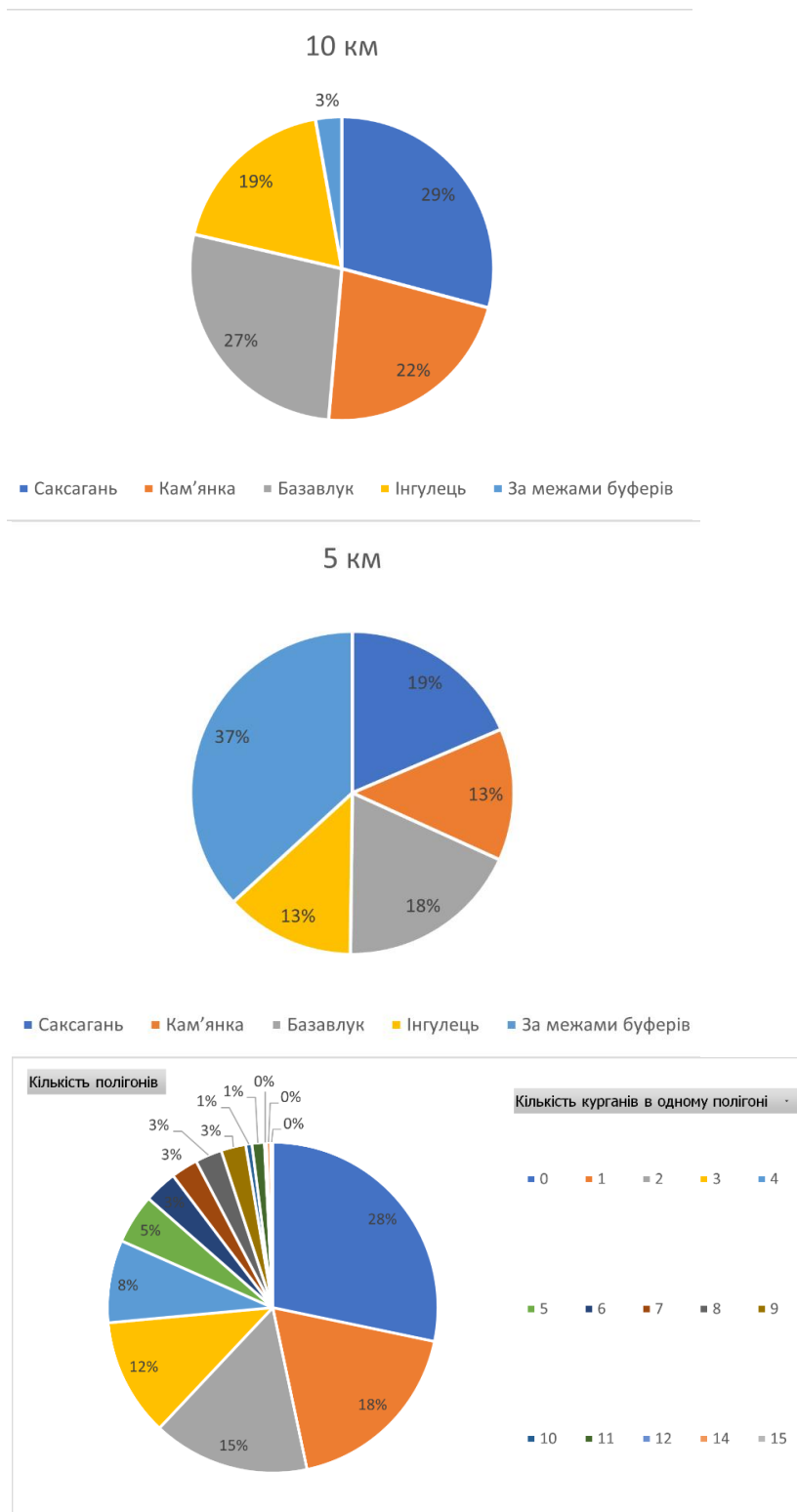

Рис. 47. Закономірності розташування курганів Криворіжжя в просторі.
 1 – Кругова діаграма кількості курганів, розташованих в межах 5 км буферної зони.
 2 – Кругова діаграма кількості курганів, розташованих в межах 10 км буферної зони.
 3 – Кругова діаграма кількості полігонів із різною щільністю розташування давніх курганів

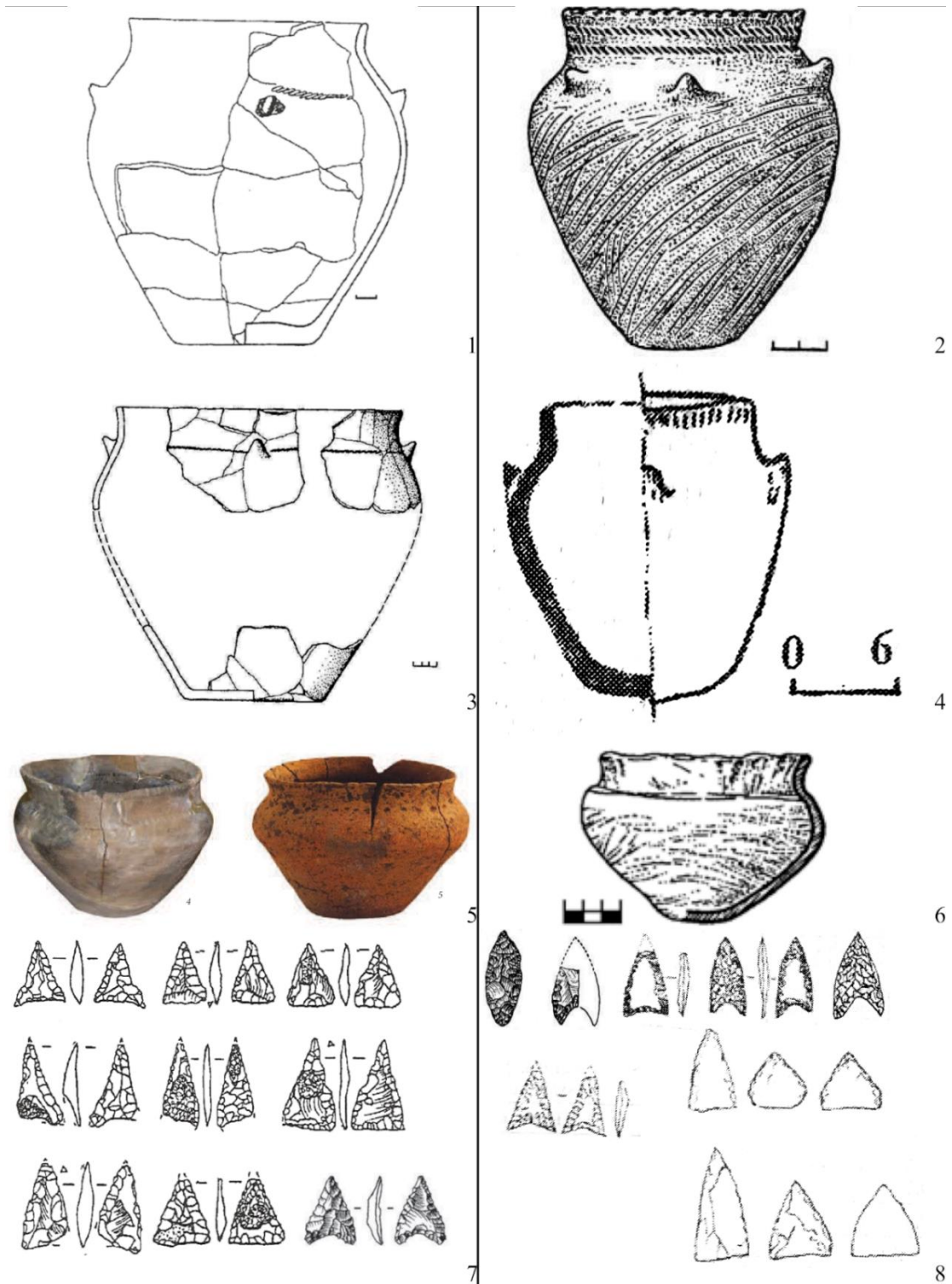

Рис. 48. Порівняння деяких артефактів трипільської культури (лівий стовпчик) із артефактами ямної культури (правий стовпчик).

1 – Червоний Хутір, поховання 104 (18С-110) (за Videiko 1995); 2 – Бузьке 6/3 (за Шапошникова и др., 1984); 3 – Шарин III (за Куштан, 2015); 4 – ПнГЗК Першотравневий кар’єр 1/21 (за Мельник та Стеблина, 2012); 5 – Пекарі II та Зелена Діброва (за Овчинников, 2014); 6 – Олександрівка 1/5 (за Евдокимов и др., 2018); 7 – стріли софіївської культури та з поселення Небелівка; 8 – стріли з поховань ямної культури.

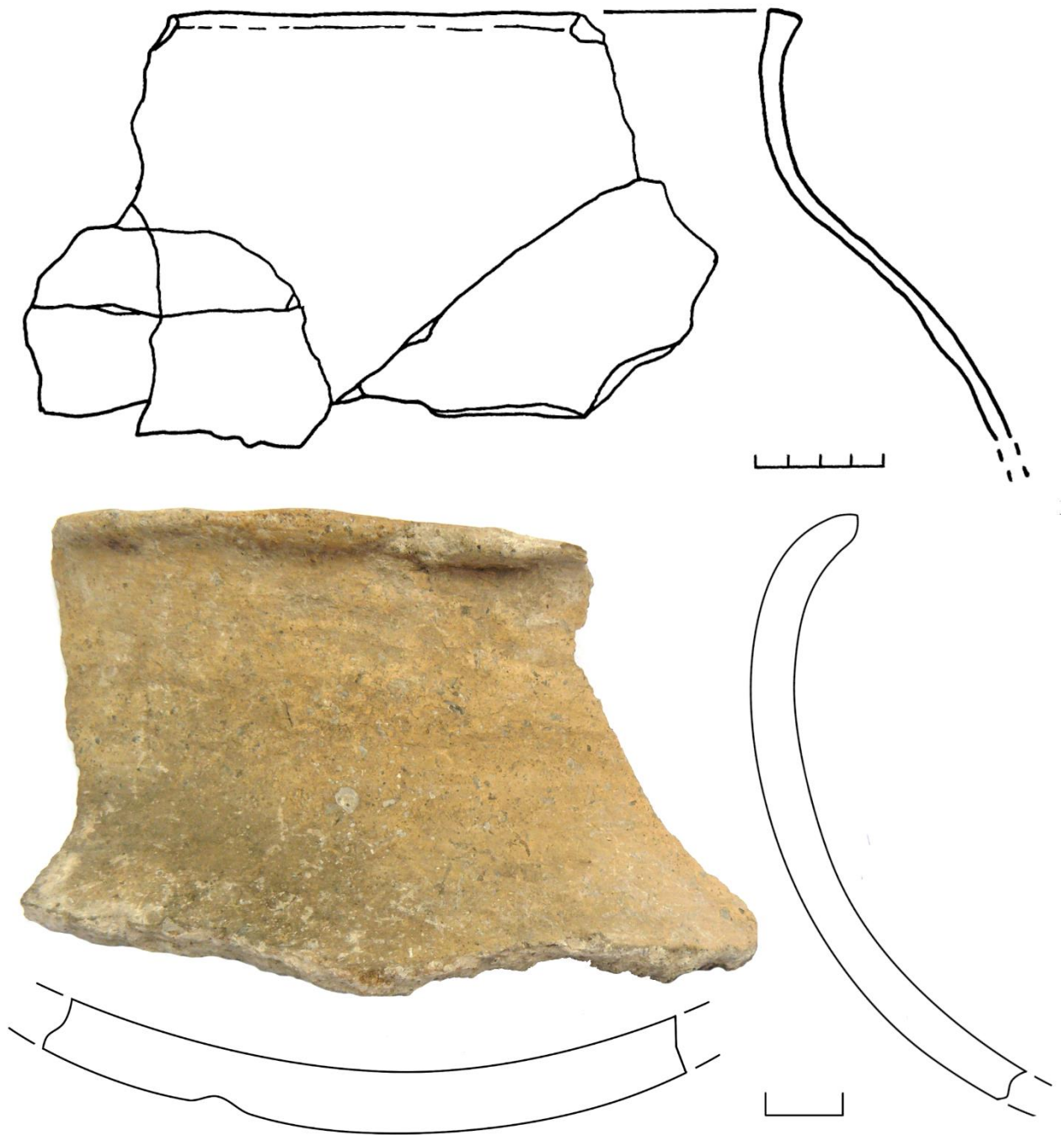

Рис. 49. Порівняння фрагменту кераміки із ритуальної площадки кургану №7, що розташовувався поблизу с. Августинівка та фрагменту кераміки із поселення Солгутів Острів.

1 – Августинівка, курган 7, ритуальна площадка (за Рассамкин, 2004); 2 – Солгутів Острів (ілюстрація автора).

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії як й інші форми археологічного дослідження є справою суспільною. Хоча дисертацію здобувач пише самостійно, остаточний успіх роботи багато в чому залежить від підтримки та допомоги колег, яким я вдячний. Зокрема, я хочу сказати спасибі д.і.н. Віктору Клочку за наставництво в часи навчання на магістерській програмі та за консультації впродовж більшої частини роботи над дисертацією; д.і.н. Михайлу Відейку за керівництво дисертацією та можливість брати участь в роботі британо-української експедиції, яка досліджувала трипільське мегапоселення Небелівка; PhD в галузі археології Андреа Церні за запрошення взяти участь в обробці кераміки трипільського мегапоселення Стольнічени I; к.і.н. Миколі Тупчієнку за досвід розкопок курганів доби бронзи та дозвіл на використання матеріалів власних досліджень; Валентину Собчуку за керівництво шкільним археологічним гуртком в Кропивницькому з відвідин якого розпочалось моє захоплення наукою; к.і.н, завідувачу кафедри археології НаУКМА Олегу Білинському за підтримку в процесі підготовки до захисту дисертації; майбутній PhD у галузі археології Алісі Деміній за дружбу та часті обговорення на кухні наших успіхів у написанні дисертації; заступнику директора з обліку і збереження музейних цінностей Кіровоградського обласного краєзнавчого музею Павлу Рибалку за можливість працювати з археологічними колекціями; так само я вдячний зберігачам Наукових фондів ІА НАН України к.і.н. Людмилі Мироненко та к.і.н. Кирилу Капустіну та очільниці Наукового архіву ІА НАН України Олександрі Бузько. За фінансову підтримку дослідження я вдячний Німецькому археологічному інституту (Deutsche Archäologische Institut), фонду імені родини Юхименків та фонду імені родини Лозинських. Окремо хочу подякувати моїй подрузі Дарії Пугач за дружбу та емоційну підтримку в нелегкі часи, а також за спільний візит до Кіровоградського краєзнавчого музею який став поштовхом до формування головної концепції дисертації.

Роботу над рукописом дисертації я розпочав в листопаді 2021 року. 24 лютого 2022 війська Російської Федерації розпочали повномасштабне вторгнення в Україну. Дякую за захист друзям, які стали до лав збройних сил України, та завдяки яким я мав змогу дописати дисертацію в безпеці: Івану Дергачову, Анні Аргуновій, Максиму Жиленку, Миколі Гніздовському, Віталію Кекуху. Вічна пам'ять полеглому в бою Євгенію Осієвському та іншим героям та героїням.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 15:58:40 26.12.2023

Назва файлу з підписом: Іванов-Дисертація в 7.pdf.p7s
Розмір файлу з підписом: 1.3 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Іванов-Дисертація в 7.pdf
Розмір файлу без підпису: 1.3 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ІВАНОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ
П.І.Б.: ІВАНОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 3497310293
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 15:58:39
26.12.2023
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000008A02D01E6A38C04
Алгоритм підпису: ДСТУ-4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAdES)
Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)
Сертифікат: Кваліфікований